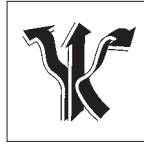

МІЖРЕГІОНАЛЬНА
АКАДЕМІЯ УПРАВЛІННЯ ПЕРСОНАЛОМ

МАУП

В. Д. Мирончук, Г. С. Ігошкін

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Навчальний посібник

2-ге видання, виправлене

Київ 2002

ББК 63.3(4УКР)я73
М64

Рецензенти: *Л. Г. Мельник*, д-р іст. наук, проф.
В. Ю. Омельчук, д-р іст. наук, проф.

*Схвалено Вченою радою Міжрегіональної Академії
управління персоналом (протокол № 2 від 26.02.02)*

Мирончук В. Д., Ігошкін Г. С.

М64 Історія України: Навч. посіб. — 2-ге вид., випр. — К.: МАУП,
2002. — 328 с. — Бібліогр.: с. 323–324.

ISBN 966-608-169-5

У пропонованому посібнику на багатому фактичному і джерельному матеріалі розглядається історія України з давніх часів до сьогодення, багатовікова боротьба українського народу за незалежність і соціальне визволення, що увінчалася створенням самостійної Української держави. Багато уваги приділяється характеристиці зовнішньої політики України на різних етапах її історії, а також внеску України в розвиток світової цивілізації.

Для студентів вищих закладів освіти і всіх, хто цікавиться актуальними проблемами історії України.

ББК 63.3(4УКР)я73

© В. Д. Мирончук, Г. С. Ігошкін, 2001
© В. Д. Мирончук, Г. С. Ігошкін, 2002, зі змін.
© Міжрегіональна Академія управління персоналом (МАУП), 2002

ISBN 966-608-169-5

ПЕРЕДМОВА

Основна мета пропонованого посібника — показати складний історичний шлях українського народу; розкрити багатогранність історичного минулого та сучасності в органічному взаємозв'язку із загальноісторичним процесом; показати боротьбу нації за незалежність і соціальне визволення, що сприяло створенню самостійної держави; висвітлити загальні закономірності історичного процесу та його особливості в Україні.

Значну увагу приділено висвітленню причин тривалого періоду бездержавного розвитку.

Фактичний матеріал взято з численних підручників, монографій і статей, що спираються на широку джерельну базу — археологічні пам'ятки, літописні хроніки, акти, записи, укази, щоденники, мемуари.

Структурно посібник побудований так, щоб дати всебічне уявлення про основні періоди історії України у хронологічній послідовності.

Розділ 1

ПЕРВИСНООБЩИННИЙ ЛАД НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ. КИЇВСЬКА РУСЬ

1.1. ФОРМУВАННЯ І РОЗВИТОК ПЕРВИСНОГО ЛАДУ НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ

Предки нинішніх українців оселилися на території, яка вже мала давню історію, а її населення підтримувало зв'язки з цивілізованими народами стародавнього світу. Сліди перебування людини на території України збереглися з найстарішої доби існування людини взагалі — з часів раннього палеоліту (кам'яної доби). Стоянки первісних людей епохи раннього палеоліту (близько мільйона років тому) було виявлено в селі Королеве на Закарпатті, поблизу міста Амвросіївка на Донбасі, у селі Лука-Врублевецька на Подністров'ї. Люди жили невеликими групами, видобували вогонь, полювали на дрібних тварин і займалися збиранням. Колективне виробництво і колективне споживання становили суть їхнього суспільного життя. Община була як родовою, так і соціально-економічною одиницею.

Археологи на території України виявили поселення людей часів пізнього палеоліту (35–10 тис. років до н. е.). Із цих поселень, де знайдено знаряддя праці з кременю і кісток мамонта (окремі навіть з орнаментом), найбільше досліджені стоянки в Києві на Подолі, у селі Мізин на Чернігівщині, поблизу Кривого Рогу. Загалом на території України знайдено близько 500 поселень, де проживало до 20 тис. осіб. Тогочасний клімат України характеризувався різким похолоданням, що було пов'язане з наступом льодовика. Земля перетворилася на лісотундрову зону. Змінився тваринний і рослинний світ. Характерною особливістю пізнього палеоліту була відносна осілість населення. Села склалися з 5–8 житлових споруд, насамперед зимових у вигляді яранг, де мешкало 40–50 осіб. Удосконалилися й урізноманіт-

нилися знаряддя праці. У цей час завершується фізичне й розумове формування людини сучасного типу (*Homo sapiens*).

У добу мезоліту клімат стає набагато м'якшим, оскільки останній льодовик у Європі зник приблизно 2 тис. років до того. На території України виявлено сотні мезолітичних поселень: поблизу сіл Білолісся та Мирне на Одещині, села Осокорівка Запорізької області, у Криму. Населення було відносно осілим. А наявність багатьох маленьких стоянок свідчить про розпад общин на невеликі мисливські колективи. У цей період почали використовувати лук і стріли, приручати диких тварин, спочатку собак, а згодом — свиней. Поширилося рибальство. Індивідуалізація виробництва і споживання підвищила роль парної сім'ї.

Останньою стадією кам'яного віку була доба неоліту, що тривала з VI до III тисячоліття до н. е. Найхарактернішою для цього періоду була поява нових форм господарської діяльності людини — скотарства і землеробства, тобто перехід до свідомого виробництва продуктів харчування. У цьому зв'язку з'явилися досконаліші типи кам'яних сокир, ножів, виникли нові способи обробки каменю — шліфування, свердління, розпочалося виготовлення керамічного посуду.

В Україні виявлено близько 500 неолітичних поселень у районах річок Дніпра, Південного Бугу, Десни, Дністра, Сули та ін. Їх можна поділити на дві культурно-господарські зони: південно-західну (землеробсько-скотарську) і північно-східну (мисливсько-риболовну). Перша охоплювала територію Лісостепу Правобережжя, Західну Волинь, Закарпаття, Подністров'я, друга — Лісостеп Лівобережжя, Полісся.

У цей період підвищується роль сім'ї. Зміцнюється родова община. Основу виробничих відносин становить спільна власність роду на знаряддя й продукти праці та на певну територію. Починають виникати територіальні зв'язки, які сприяють появі сусідських общин, а згодом і племені.

У IV–III тисячоліттях до н. е. на території України відбувається перехід до енеоліту (мідно-кам'яного віку), для якого характерні виробництво і обробка міді. Цей період залишив численні пам'ятки, які знаходять на всій території України. Особливо багато їх на околицях Києва і в долині Дніпра. Від села Трипілля на Київщині до Карпат та нижнього Дунаю залишилися сліди життя людини доби енеоліту, і культура цього періоду дістала в науці назву трипільської (наприкінці XIX ст. саме в Трипільлі вперше виявлено її пам'ятки). Про-

живали трипільці в поселеннях поблизу річок по 600–700 осіб. Будівлі поділялися на житлові й господарські; розміщувалися рядами або колом. На пізньому етапі поселення значно збільшилися й налічували 1–1,5 тис. будинків. Трипільці займалися орним землеробством і скотарством. Використовувалося рало. Великого розвитку досягло виробництво кераміки, яка була позначена вишуканістю й розмаїттям форм, оздоблена різноколірним орнаментом. Особливо були поширені жіночі статуетки.

На основі територіальних общин формуються племена, виникають міжплемінні об'єднання, починають виокремлюватися найзатніші роди на чолі з патріархами. Підвищується роль чоловіків у суспільстві, господарською основою стає патріархальна сім'я, що свідчить про перехід від матріархату до патріархату.

Долю трипільських племен остаточно не з'ясовано. Мабуть, вони розпалися на кілька груп. Частина їх залишилася на місці, інші започаткували нові етномовні групи Східної Європи та Азії.

У другій половині III тисячоліття до н. е. на території України розпочалася бронзова доба. Її характерна особливість — поширення виробів з бронзи. Це сприяло появі нових видів знарядь праці і зброї. Основними видами господарської діяльності залишалися землеробство (лісостеп) і скотарство (степ). Розвиток землеробства й обміну, а також боротьба за територію спричинилися до створення великих союзів племен на чолі з вождями. За темпами соціального розвитку лісостепова зона дещо поступалася степовій, проте суспільні відносини там ґрунтувалися на патріархальній сім'ї і племінній організації.

З відкриттям і використанням заліза в історії України почалася нова доба, що характеризувалася руйнуванням старих соціально-економічних структур. У цей період завершується процес розпаду первіснообщинного ладу і розпочинається перехід до станово-класового суспільства. Поява додаткового продукту призвела до створення військово-політичних об'єднань, а це, у свою чергу, сприяло виокремленню військово-аристократичної верхівки суспільства. В її руках тепер була влада. Значно розширилися торговельні контакти із сусідами, особливо між Півднем і Північчю.

З початку VII ст. до н. е. історичний процес на території України був позначений впливом давньогрецької цивілізації — як у матеріальному, так і в соціально-економічному й духовному аспектах. Це прискорило формування станово-класового суспільства, сприяло зародженню державної традиції.

Археологічні розкопки, окремі писемні джерела (передусім грецькі) свідчать, що серед народів, які колись населяли українську землю, першими на шлях державотворення в I тисячолітті до н. е. стали кочові племена Північного Причорномор'я — кіммерійці, скіфи, сармати та ін.

На початку I тисячоліття до н. е. у степах Північного Причорномор'я оселилися кіммерійці — найдавніший історичний народ на території України, про який, зокрема, писав Гомер в “Одіссеї” (VIII ст. до н. е.). Вчені припускають, що кіммерійці належали до одного з фракійських племен. Головним заняттям кіммерійців було кочове скотарство. Вони мали військові кінні загони, здійснювали воєнні походи, поступово переходили від військової демократії до станово-класового суспільства на основі рабовласницького способу виробництва. Військово-політичне об'єднання кіммерійців проіснувало до VII ст. до н. е. і розпалося під натиском скіфських племен.

У VII ст. до н. е. в південноукраїнських степах з'являються скіфи — племена іранського походження. Вони захопили територію лісостепової зони України. Давньогрецький історик Геродот поділяв скіфів на чотири групи: царські, кочовики, скотарі й орачі. Із сучасного погляду, останні були нащадками трипільців, протослов'янами, які проживали на території між Дніпром і Дністром і були завойовані скіфами. Наприкінці VI ст. до н. е. у причорноморських степах формується велике державне об'єднання, очолюване скіфами, до якого ввійшло місцеве населення степових і лісостепових районів. Верховна влада у Скіфії належала царям, столиця розміщувалася поблизу міста Кам'янки Дніпровської (Нижній Дніпро). Розквіту скіфська державність досягла в VI–IV ст. до н. е. Про це свідчать, зокрема, відомі скіфські кургани. Скіфи створили високу матеріальну культуру, істотно вплинули на хліборобське населення лісостепової України. Наприкінці III ст. до н. е. під натиском сарматів скіфи відійшли до Нижньої Наддніпряниці і у Степовий Крим. Тут утворилося нове державне об'єднання — Мала Скіфія зі столицею в Неаполі (залишки цього міста знаходять на околицях Сімферополя). У III ст. до н. е. Мала Скіфія внаслідок нападів сарматів з півночі і римлян з півдня припинила існування.

З III ст. до н. е. в Північне Причорномор'я зі сходу почали проникати сарматські племена (також іранського походження). За два століття вони захопили межиріччя Дону і Дніпра, а згодом — Дніпра

і Дністра. Шість століть вони правили у степах Північного Причорномор'я, мали зв'язки з грецькими і римськими містами Причорномор'я.

На зміну сарматам з'являються алани, так само кочовики. Вони не зводили будинків, не займалися землеробством, мали багато коней, жили на возах.

Загалом на території України, за свідченням грецьких і римських авторів, протягом I–II ст. н. е. проживало багато племен і народів, що змінювали одне одного.

Наприкінці II — на початку III ст. н. е. на території України з'являються германці — готи, вихідці з Прибалтики. Просуваючись через Полісся, готи розселилися на півдні України від Дністра до Дунаю і Карпат. Поблизу Дніпра вони створили власну державу. Періодично готи здійснювали напади на римські провінції. У IV ст. готи прийняли християнство. У тому ж IV ст. зі сходу розпочинається рух гунів — народу урало-алтайського або тюрко-фінно-монгольського походження. Близько 370 р. гуни знищили аланів, розбили готів і витіснили їх за Дунай. Проте вони довго не затрималися в Україні й у середині V ст. на чолі з Аттілою почали просуватися на захід. Заснована Аттілою держава з центром на середньому Дунаї (сучасна Угорщина) розпалася після його смерті в 453 р.

Велику роль в історії України відігравали античні міста-держави Північного Причорномор'я. Заселення греками-колоністами цих земель почалося в VII–VI ст. до н. е.

В історії античних міст-держав Північного Причорномор'я виокремлюються два основних періоди. Перший період — V — середина I ст. до н. е. — характеризується відносно самостійним життям і мирними відносинами зі скіфськими племенами. Для другого періоду — середина I ст. до н. е. — 70-ті роки IV ст. н. е. — характерним є те, що міста-держави поступово потрапляли в коло інтересів Риму і водночас зазнавали нападів з боку готів і гунів.

У процесі античної колонізації в Північному Причорномор'ї утворилися чотири основні центри. Перший — побережжя Дніпровсько-Бузького і Березанського лиманів (міста Борисфеніда на сучасному острові Березань під Очаковим, Ольвія поблизу сучасного села Парутиного Очаківського району Миколаївської області). Другий — побережжя Дністровського лиману (міста Никоній, Тіра — нині Білгород-Дністровський). Третій центр — у Південно-Західному Криму (міста Херсонес, Керкінітіда — нині Євпаторія). Четвертий центр — на Керченському і Таманському півостровах (міста Пантікапей, Фео-

дося, Горгіпія). Усі ці центри були рабовласницькими демократичними республіками, які підтримували тісні зв'язки з Грецією і Римом.

Таким чином, давнє населення сучасної України пройшло всі основні етапи розвитку: кам'яний, мідно-кам'яний, бронзовий і залізний віки. Згідно з цим створювались типи суспільно-господарської організації життя: первісна і родова община, племінна структура, станово-класове рабовласницьке суспільство.

1.2. Східні слов'яни

Слов'яни — одна з найчисленніших груп давньоєвропейського населення. Точно час виокремлення її з індоєвропейської спільноти ще не встановлено. Як відомо, існує кілька концепцій про прабатьківщину слов'ян. Так, згідно з дунайською концепцією, яка походить з найдавнішого літопису — “Повісті временних літ” літописця Нестора, слов'яни довгий час жили на берегах Дунаю, звідки й почали розселятися. За другою концепцією — вісло-одерською — прабатьківщиною слов'ян була територія сучасної Польщі. Згідно з третьою концепцією, яку підтримує переважна більшість дослідників, давні слов'яни розселилися між Дніпром і Віслою. Ґрунтуючись на археологічних даних, багато вчених роблять висновок, що слов'яни (протослов'яни), принаймні від часу виокремлення їх у II тисячолітті до н. е. з індоєвропейської спільноти і до раннього середньовіччя (коли їх існування було зафіксовано писемними джерелами й підтверджено археологією), змінювали місця проживання. Тому кожна з наведених концепцій, найімовірніше, фіксує той чи інший етап розселення слов'ян на початку їхньої історії.

Писемні джерела I тисячоліття до н. е. фіксують розселення слов'ян на межі лісової і лісостепової зон у межах річчї Дніпра і Верхньої Вісли. Це підтверджують і нові археологічні матеріали (які до того ж свідчать про спадкоємність матеріальних пам'яток у цьому регіоні), і лінгвістичні дані. Згідно з археологічними дослідженнями, починаючи із середини I тисячоліття до н. е. слов'яни поділялися на східних і західних. Тоді ж формувалась і південна група слов'ян. У першій половині I тисячоліття до н. е. у південних районах Східної Європи крім слов'ян жили також пізні скіфи, сармати, готи, фракійці, які у IV–V ст. відійшли на південь і південний захід або ж були асимільовані слов'янським населенням.

Візантійські автори VI ст. Прокопій Кесарійський, Менандр Потик-

тор, Маврикій Стратег знали слов'ян під назвою венедів, антів та склавів і характеризували їх як численний народ, який брав активну участь в історичних подіях Південної і Південно-Східної Європи.

Анти (східні слов'яни), очевидно, були предками українців. Вони жили між Віслою, Карпатами і Дніпром, згодом дійшли до Дону і Чорного моря. Анти ходили походами на Візантію до Константинополя. Вони не підпорядковувалися волі однієї людини, а всі справи вирішували на віче.

У той же період на зміну гунам приходять нові кочові орди: болгари, за ними авари. Тюркська орда болгар з'явилася в Європі наприкінці V ст. Частина їх заснувала своє царство на Волзі, а решта вже в VI ст. пройшла на нижній Дунай і оселилася там у колишній римській провінції Мезії. Авари, або обри, як їх називав найдавніший вітчизняний літопис, у середині VI ст. пройшли від Каспійського моря і оселилися на півдні України поблизу Азовського моря. У другій половині VI ст. вони заснували державу на середньодунайській рівнині, звідки нападали на візантійську область, на антів та інших сусідів.

Назва “анти” проіснувала недовго, до початку VII ст. Після 602 р. вона зникла з історичних хронік. Згідно з однією з історико-лінгвістичних версій у процесі розселення на Балканах анти змішалися зі склавинами і далі були вже відомі під спільною назвою “слов'яни”.

В арабських джерелах згадується про союзи слов'янських племен — об'єднання східних племен ще до створення Київської Русі. Слов'яни жили родами, племенами. Найдавніший вітчизняний літопис, згадуючи про розселення слов'ян у Східній Європі в IX ст., називає різні племена: словени, кривичі, поляни, в'ятичі, радимичі, древліани, сіверяни та ін.

Починаючи з перших століть нашої ери і до виникнення Київської Русі матеріальна культура східних слов'ян пройшла кілька етапів розвитку. Слов'янські племена найчастіше селилися групами на берегах річок та озер. Люди жили в землянках і напівземлянках з плетеними або дерев'яними стінами. Керамічний посуд був переважно ліпним з візерунками. Обряд поховання — спалення трупів. Археологи при розкопках знаходять багато різноманітних знарядь праці і прикрас.

Основними заняттями східних слов'ян були землеробство і скотарство. Вирощували просо, ячмінь, пшеницю, жито, овес та інші культури. У слов'ян існували різні види ремесел: ливарне, обробка заліза, різьблення на кістці, виготовлення посуду та ін. Соціальні структури розвивалися в напрямку від первісної общини в перших століттях

до н. е. до сусідської общини. Кількісне збільшення міст як економічних і політичних центрів, якісний прогрес різних ремесел і торгівлі, воєнні походи, в яких брали участь воїни всіх слов'янських земель, — усе це сприяло утворенню східно-слов'янської держави — Київської Русі.

1.3. Київська Русь (IX–XII ст.)

На межі VIII–IX ст. у результаті тривалого процесу політичної, економічної та етнокультурної консолідації східнослов'янських племен виникла Київська Русь. Про Київ, а також Київську Русь як могутню державу розповідали арабські й візантійські автори, скандинавські саги, французькі епічні твори, німецькі хроніки. Так, відома “Пісня про Роланда” свідчить про участь дружин русичів у війні проти Карла Великого, а Микита Хоніат повідомляв, що русичі врятували Візантію від половців.

Як єдина держава Київська Русь існувала з IX ст. до 30-х років XII ст. Політичною формою була ранньфеодальна монархія з елементами федералізму. Територія Київської Русі простягалася між Чорним і Балтійським морями, Карпатами і Волго-Окським межиріччям.

Основне місце в економіці Київської Русі посідало сільське господарство, де використовувалися різноманітні знаряддя праці — плуг, соха, сапа, серп, коса та ін. Вирощували жито, пшеницю, просо, ячмінь, овес, горох. Займалися також скотарством.

У Київській Русі були поширені різні ремесла; особливо були розвинені чорна металургія й металообробка. Тоді вже виготовляли понад 150 найменувань виробів із заліза. Усе це сприяло розвитку як внутрішньої, так і міжнародної торгівлі. Основними торговельними партнерами Київської Русі були Візантія, Волзька Болгарія, Хозарія, країни Арабського Сходу, Скандинавські та західноєвропейські країни. На міжнародні ринки Русь вивозила хутро, мед, шкіру, різноманітні ремісничі вироби. Ввозила золото, срібло, дорогі тканини, вина, посуд, зброю. Уже за часів Володимира Святославича і Ярослава Мудрого Русь друкувала власні гроші, а в розрахунках у великих торговельних операціях використовувала срібні зливки — гривні.

З розвитком феодальних відносин відбувалось подальше соціальне розшарування населення. Існували феодальні двори — замки, де жили феодали, їхня дружина, а також ті, хто їх обслуговував. Виникли нові форми поселень — укріплені “гради”, де жили ремісники, тор-

гівці. Саме з таких “градів” вирости стародавні міста — Київ, Чернігів, Новгород, Ізборськ та ін. У “Повісті временних літ” зазначалося, що в IX–X ст. на Русі було 20 міст, у XI ст. — 32, а за іншими літописами у XIII ст. — понад 300 поселень міського типу. Більшість населення проживало в селах і займалося сільськогосподарським виробництвом. Основною категорією населення, зайнятого в сільському господарстві, були вільні селяни — смерди. Вони мали власне господарство, проте повинні були також працювати й на феодала. В історичних джерелах згадуються й інші категорії населення — дворова челядь, холопи, які повністю залежали від свого пана, рядовичі й закупи — колишні смерди, що лишилися без власного господарства і працювали на феодала.

Главою держави був Великий київський князь. Правлячий клас становила його дружина (старша — бояри, молодша — звичайні дружинники, або гридні), через яку здійснювалось управління Руською землею.

Писемні джерела, у тому числі “Повість временних літ” літописця Нестора, свідчать про перші кроки східноєвропейського державництва ще в VI ст., коли в Середній Наддніпрянщині склався військово-політичний союз племен. Важливим моментом у цьому процесі стало заснування Києва (за останніми даними — у V ст.). Згідно з літописом першим київським князем був Кий. У VIII–IX ст. у Середній Наддніпрянщині виникло державне об’єднання — Руська земля, до складу якого ввійшли поляни, древліани, сіверяни.

Згідно з літописною традицією в генезисі Давньоруської держави активну роль відігравали нормани, яких на Русі називали варягами. Перші загони варягів з’явилися на слов’янській землі в IX ст. Вони нападали на міста і селища слов’ян, розташовані навколо озера Ільмень, на фінські і латиські племена, що жили у Прибалтиці. Окремі загони варягів йшли на службу до слов’янських князів, які брали участь у боротьбі з хозарами, у походах на Візантію.

Як записано у “Повісті временних літ”, у 862 р. варязького конунга Рюрика ільменські слов’яни запросили княжити в Новгороді на річці Волхові. Через 20 років (у 882 р.) один з варязьких провідирів Олег із загоном воїнів приплив з Новгорода до Києва. Князями Києва у той час були Аскольд і Дір. Варяги назвали себе мирними купцями. Вони хитрощами заманили Аскольда і Діра до свого табору і там убили їх. Київським князем став Олег.

Існують два погляди щодо походження Київської держави. Перший — представлений германістами (О. Шахматов, Л. Нідерле

та ін.), — виходить з того, що нормани (варяги) зробили вирішальний внесок у створення Давньоруської держави. Другий — антинорманський (М. Костомаров, В. Антонович, М. Грушевський, Д. Багалій) — заперечує це. За даними сучасних істориків, Давньоруська держава — Київська Русь — сформувалася до приходу норманів.

З проблемою виникнення Київської Русі тісно пов'язане питання про походження слова “Русь”. Окремі вчені вважають, що це слово варязького походження. Так, Д. Дорошенко наголошує, що вирішальний доказ на користь норманської теорії полягає в тому, що західні фіні й досі “Руссю” називають Швецією. О. Єфименко вважає, що слово “Русь” південного (причорноморського) походження. М. Тихомиров, Б. Рибаків, В. Мавродін та інші на основі аналізу різних джерел наголошують на місцевому походженні назви “Русь”. Характерно, що саме в Середній Наддніпрянщині збереглося багато назв, пов'язаних зі словом “Русь”: Рось, Росава, Роставиця, Ростовець. На думку Б. Рибаків, союз слов'янських племен у VIII–IX ст. запозичив назву одного з племен — народу “рос”, або “рус”, відомого з VI ст. за межами слов'янського світу.

Якщо князі Кий, Аскольд і Рюрик — герої легенд про Київ, то князь Олег (882–912 рр.) — перша історична особа в Київській Русі. Відомо, що він як Великий київський князь збирав данину зі слов'янських племен, воював із хозарами. У 907 і 911 р. князь Олег здійснив успішні походи на Візантію, завдяки чому Русь домоглася вигідних для себе мирних договорів із греками. Князюванням Олега завершився процес створення Київської Русі. Отже, доходимо висновку: Київська Русь виникла в результаті тривалої політичної, економічної, культурної консолідації східних слов'ян.

Характер діяльності Київської Русі, що склався за часів правління Олега, не змінився і при князеві Ігорі (912–945 рр.). У 941 р. Ігор здійснив похід на Візантію, у 944 р. у результаті воєнного походу до Закавказзя захопив Дербент, Ширван, столицю Уранії місто Бердаа. Під час правління Ігоря на південних кордонах Русі з'явилися печеніги. У 915 р. вони домовилися з Києвом про мир і відійшли до Дунаю, але вже в 930 р. Ігореві довелося воювати з ними. Часті війни, велика данина викликали невдоволення населення. Восени 945 р. позачергова поїздка Ігоря з дружиною за даниною до древлян завершилася трагічно — жителі міста Іскоростеня повстали й убили Ігоря.

Повстання древлян жорстоко придушила вдова Ігоря княгиня Ольга. Літописець Нестор записав про це легенду. Усіх представників

першого посольства древлян Ольга наказала закопати живими в землю, друге посольство було спалене. Потім Ольга з дружиною прийшла до древлян нібито з миром і запросила знатних бояр до себе в табір на бенкет. Гостей напоїли вином і потім зарубали. А жителям Іскоростеня на знак обіцяного їм примирення княгиня наказала принести голубів — по одному з кожного дому. Дружинники Ольги прив'язали до лапок голубів клоччя, підпалили його і відпустили птахів. Голуби полетіли в місто і сіли під дахи осель. Іскоростень спалахнув і перетворився на попіл.

Княгиня Ольга правила державою до повноліття свого сина Святослава. За часів її правління (945–964 рр.) підвищився міжнародний авторитет Київської Русі. Цьому сприяли візит Великої княгині Ольги до Константинополя і прийняття нею християнства. У ці часи розвивалися відносини з іншими державами. У внутрішній політиці Ольга здійснила реформи щодо упорядкування збирання данини.

У 964 р. Великим князем Київської Русі став син Ольги Святослав (964–972 рр.). Усе своє життя він провів у воєнних походах і битвах. Він не возив із собою особистого шатра, постелі, посуду, поділяв з воїнами всі побутові труднощі. Спав князь просто неба, вживав просту їжу, приготовлену на вогнищі. Святослав був дуже сміливим полководцем. “Іду на Ви!”, — так він попереджав супротивника про майбутню війну.

Протягом 965–967 рр. Святослав розбив Хозарський каганат, Болгарське царство на Волзі, увів до складу Київської Русі в'ятичів. На Північному Кавказі йому підкорилися племена осетинів і черкесів. Завдяки перемогам Святослава Київська Русь значно розширилася. Руські купці дістали змогу торгувати з країнами Сходу.

З 968 р. Святослав розпочав експансію на Дунай. Розбивши Болгарію, він захопив дунайські міста, а місто Переяславець-на-Дунаї зробив своєю резиденцією з наміром перенести сюди згодом і столицю Русі. Далі Великий князь почав боротьбу з Візантією за Балканські землі. Здобувши кілька перемог над візантійськими військами, він проник углиб Візантійської імперії. У 971 р. військо Святослава було оточене в місті Доростолі на Дунаї величезною армією імператора Йоанна Цимісхія. Князь звернувся до своїх воїнів зі словами: “Не осоромимо землю руську, а ляжемо кістьми. Мертві сорому не ймуть. Станемо міцно, я поперед вами піду!” Воїни відповіли: “Де твоя голова впаде, там і ми свої голови покладемо”. Нерівний бій тривав довго. Воїни Святослава не відступили. Візантійський імператор,

переконавшись, що руське військо стоїть на смерть, вирішив укласти зі Святославом мир. Відмовившись, згідно з умовами миру, від дунайських завоювань, у 972 р. Святослав з невеликою частиною дружини повертався до Києва. Поблизу дніпровських порогів на нього несподівано напали печеніги. У жорстокій битві Святослав загинув. Печенізький хан зробив з черепа Святослава чашу, окувавши її золотом. З цієї чаші він пив вино, вважаючи, що тим самим він перейме розум і мужність київського князя.

Після смерті Святослава Великим князем Київської держави став його син Володимир (980–1015 рр.). Він очолив боротьбу проти печенігів, які дедалі більше загрожували Київській Русі. Протягом 981–993 рр. Володимир здійснив походи на ятвагів, в'ятичів, хорватів, поляків, у результаті чого завершився тривалий процес формування державної території Київської Русі. У кожному князівстві він посадив або своїх синів, або намісників і в такий спосіб покінчив з автономією давньоруських земель.

З метою зміцнення Київської Русі Володимир здійснив низку релігійних реформ. Спочатку він хотів піднести авторитет язичницьких богів і для цього збудував у Києві нове святилище — пантеон усіх слов'янських богів¹.

Проте зрозумівши, що язичництво віджило своє, Володимир покінчив з ним. У 988 р. у Київській Русі офіційною державною релігією стає християнство (у його візантійсько-православному варіанті). Запрошені з Візантії священники відправляли обряд хрещення, часто примусово. Дерев'яні зображення язичницьких богів спалювали або кидали в річку. Запровадження християнства на Русі розширило її економічні зв'язки. За часів правління Володимира крім Візантії Київська Русь підтримувала зв'язки з Німеччиною, Римом, Польщею, Чехією, Скандинавськими країнами.

Після смерті Володимира (1015) залишилися 12 його синів, між якими почалася боротьба за київський престол. Спочатку Києвом заволодів Святополк, убивши своїх братів Бориса, Гліба і Святослава (князі

¹Давні слов'яни були язичниками. Вони поклонялися предкам. На їхню думку, найстаріший засновник роду — цур — охороняв своїх родичів. “Цур мене!”, тобто “Діду, захисти мене!”, — казав слов'янин, коли йому щось загрожувало. Життя слов'ян багато в чому залежало від природи, тому вони обожнювали численні сили природи. Слов'яни мали багато богів: Сварог — бог сонця і вогню, Перун — бог грому і блискавки, Ярило — бог сонця, Стрибог — бог вітру, Велес — покровитель скотини та ін. Вважалося, що в лісі живе лісовик, у воді — водяний з русалками, у хаті — домовий.

Борис і Гліб стали першими руськими християнськими святими). Проти Святополка, якого прозвали Окаянним, виступив Ярослав. Князь Ярослав народився в 978 р., здобув добру освіту, багато читав, знав кілька мов. Княжив Ярослав у Новгороді і був одружений з донькою шведського короля. Одержавши восени 1015 р. листа від сестри про лиходійства брата Святополка, Ярослав зібрав понад три тисячі новгородців і пішов на Київ. Військо Святополка було розбите. Проте Святополк, уклавши союз із печенізькими ханами і польським королем Болеславом Хоробрим, у 1017 р. захопив разом з ними Київ. Ярослав залишив Новгород, зібрав військо і знову вигнав Святополка з Києва. У 1019 р. Святополк ще раз підійшов до Києва. Битва відбулася на річці Альті. Військо Святополка було розбите, а він утік на захід і незабаром помер.

Часи князювання Ярослава Володимировича (1019–1054 рр.) позначені новим піднесенням Київської Русі й Києва. Було збудовано нову лінію оборони на південних кордонах Русі. У 1036 р. печеніги намагалися захопити Київ, але були остаточно розгромлені. Згодом, у 1043 р., Ярослав очолив останній похід русичів на Візантію.

Багато уваги Ярослав приділяв зміцненню християнства. В усіх великих містах було зведено християнські храми, серед них головний храм Русі — Софія Київська; було засновано багато монастирів. Найбільший з них — Києво-Печерський — став важливим центром не лише християнства, а й культури та освіти. У 1051 р. Ярослав без відома Константинопольського патріарха поставив митрополитом Київським вітчизняного церковного діяча Іларіона. За Ярослава Мудрого Київська Русь досягла найвищого розквіту. Значно розширились її торговельні й політичні зв'язки з європейськими державами. Королі багатьох країн намагалися поріднитися з Великим київським князем. Донька Ярослава Анна була одружена з французьким королем Генріхом, а після його смерті вона стала королевою Франції. Інша донька — Єлизавета — вийшла заміж за норвезького короля Геральда. Перший син Ізяслав був одружений із сестрою польського короля Казимира, а другий син Всеволод побрався з візантійською принцесою з дому Мономахів; ще один син був одружений з донькою саксонського ландграфа, а угорський принц Владислав узяв за дружину одну з доньок Ярослава. Ярослав прожив 75 років і помер у 1054 р. Поховали його в Софії Київській. За державну, релігійну та культурну діяльність князя Ярослава прозвали Мудрим.

Після Ярослава Мудрого в Київській Русі почалися міжусобні війни князів за найкращі землі й міста, за київський престол. Протягом 1054–1072 рр. Великим князем формально вважався старший син Ярослава Ізяслав, хоча фактично він правив разом з братами Святославом і Всеволодом. У 1068 р. на Русь напали нові кочовики — половці. Військо Ізяслава і його братів було розбите. Жителі Києва вимагали у князя зброї, аби стати на захист міста, але той їм відмовив. Тоді в Києві почалося повстання, багато будинків бояр і дружинників було розгромлено. Ізяслав утік до Польщі. Жителі Києва проголосили Великим князем князя Всеслава з Полоцька, якого Ізяслав тримав в ув'язненні. Половцям дали відсіч. Через сім місяців Ізяслав повернувся до Києва з польським військом і розправився з учасниками повстання.

З 1073 по 1093 р. Ярославичі по черзі правили київським престолом: Святослав (1073–1076 рр.), Ізяслав (1077–1078 рр.), Всеволод (1078–1093 рр.). А наприкінці XI — на початку XII ст. на політичну арену ступили внуки Ярослава Мудрого. Першим княював Святополк Ізяславич (1093–1113 рр.). Він підтримував бояр і купців та розправлявся з невдоволеними городянами.

У 1097 р. в Любечі відбувся з'їзд князів, де було ухвалено рішення про спільну боротьбу проти половців. З'їзд поділив Україну на князівства Київське, Чернігівське, Переяславське, Волинське, Галицьке та Турово-Пінське.

У квітні 1113 р., дізнавшись про смерть Святополка, кияни повстали і розгромили будинки багатіїв. Повстання тривало чотири дні. Налякані бояри і купці сховались у Софії Київській. Вони вирішили запросити на княжий престол шестидесятирічного Володимира Всеволодовича (Мономаха) з Переяслава, внука Ярослава Мудрого, який мав великий авторитет у народі. Батьком його був Всеволод Ярославич, а матір'ю — донька візантійського імператора Константина IX Мономаха.

У роки правління Володимира Мономаха (1113–1125 рр.) становище Київської Русі стабілізувалося. Він здійснював переможні походи на половців. Велику увагу Мономах приділяв законодавству: зробив “Устав”, або доповнення до юридичного кодексу законів “Поширена Руська правда” Ярослава Мудрого. “Устав” помітно обмежував безконтрольну діяльність князівської адміністрації. Мономах підкорив своїй владі всіх князів, поклав край князівським міжусобицям.

Київська Русь у цей період мала тісні зв'язки з Європою: дружина Володимира Мономаха була з Англії, син був одружений із шведською королевою, доньки вийшли за королів Данії і Норвегії, внуком Мономаха був відомий датський король Вольдемар, названий на честь діда. Шостий син Мономаха — Юрій Долгорукий — заснував Москву.

Після смерті Мономаха київський престол перейшов до рук його сина Мстислава (1125–1132 рр.), авторитет якого визнавали всі князі. Він здійснював походи проти половців, литви, чудських племен. Дружні відносини встановилися з Візантією, де імператором був зять Мстислава Йоанн II Комнін. Неускладнені міжусобицями роки князювання Мстислава позначились стабільним економічним і культурним піднесенням.

1.4. КУЛЬТУРА КИЇВСЬКОЇ РУСІ

Успіхи східних слов'ян у розвитку господарства, об'єднання їх в єдину державу, боротьба за незалежність сприяли розквіту ранньої української культури. Київська Русь відзначалася високим рівнем культурного процесу.

На Русі було багато вмілих ремісників: налічувалося майже 60 ремісничих професій. Виготовляли знаряддя праці, предмети домашнього вжитку, виплавляли метал, робили зброю. Так, кольчуги у Київській Русі з'явилися на 200 років раніше, ніж у Західній Європі. Будували кораблі з веслами і вітрилами на 50–100 осіб. Виробляли різноманітний посуд, прикрашений орнаментом. На Русі шили одяг і виготовляли взуття як для простого населення, так і для феодальної верхівки.

Уже в IX ст. східні слов'яни вміли писати. Про це свідчить “Софійська азбука”, знайдена на стіні Софійського собору в Києві. Вона складалася з 27 літер: 23 грецькі та 4 слов'янські — б, ж, ш, щ. Поширення на Русі християнства сприяло запровадженню кирилиці — слов'янської писемності.

За часів Володимира Святославича в Києві, Чернігові, Новгороді та інших містах було відкрито школи, де навчалися діти бояр, дружинників, духовництва. Крім державних у Київській Русі були й приватні школи. При храмах і монастирях, у князівських садибах створювалися бібліотеки. Так, Ярослав Мудрий мав бібліотеку в Софії Київській. Князь Святоша витратив на книги всю свою казну, а зго-

дом подарував їй Києво-Печерському монастирю. При монастирях існували спеціальні майстерні, де переписувалися й перекладалися книги з іноземних мов.

На цей період припав розвиток вітчизняного літопису і літератури. Так, у Софії Київській було написано перший давньоруський літописний звід (1037–1039) — відоме “Слово о законі і благодаті” митрополита Іларіона. У 1073 р. було створено “Ізборник” — фактично першу давньоруську енциклопедію. Наприкінці XI — на початку XII ст. інок Києво-Печерського монастиря літописець Нестор написав “Повість временних літ”. У XII ст. як публіцист виявив себе князь Володимир Мономах, перу якого належало “Повчання” дітям. Вершиною давньоруської літератури стало “Слово о полку Ігоревім”. Значного поширення набула водночас усна народна творчість: епічні пісні, билини, казки, де відбивалися найважливіші історичні події, особливо багато розповідалося про захист рідної землі.

У Київській Русі високого рівня досягла й музична культура, яка своїм корінням була пов’язана з язичницькими віруваннями. Ще в давні часи східні слов’яни супроводжували свята піснями, танцями, обрядами. З музичних інструментів були відомі труби, дудки, флейти, гуслі. Про це свідчать фрески Софії Київської, де зображений оркестр із семи виконачців. При дворах князів створювалися ансамблі, а при церквах — хори.

Після запровадження християнства в Київській Русі почала розвиватися монументальна архітектура. Ще при Володимирові Святославичі в Києві було збудовано соборну Десятинну церкву. Ярослав Мудрий прикрасив Київ на зразок Константинополя. Як і в Константинополі, у Києві було збудовано Золоті ворота — головний в’їзд до міста. У центрі Києва Ярослав звів прекрасний Софійський собор — високу муровану споруду, увінчану 13 банями. Всередині собор оздоблений мармуром, мозаїками, фресками. На одній зі стін храму зображений Ярослав зі своєю родиною. У Чернігові було збудовано храм св. Спаса, який продовжив архітектурні традиції Десятинної церкви.

З архітектурою був тісно пов’язаний розвиток живопису і художнього різьблення. Усі собори Київської Русі прикрашалися мозаїками, фресками, іконами. Особливо високого рівня розвитку досяг монументальний живопис, найкращі зразки якого прикрашають Софію Київську. Мозаїчні композиції виконані зі смальти 177 кольорових відтінків

на золотавому тлі. Фрески вкривали всі стіни собору. Серед тогочасних ікон вирізняються такі, як “Дмитро Солунський”, “Печерська богоматір”, “Борис і Гліб”. У Києві було кілька іконописних майстерень. Одна з них діяла в Печерському монастирі, де працював відомий художник Алімпій, який навчався у візантійських майстрів. Прекрасними зразками різьблення на камені є плити Михайлівського і Печерського монастирів, капітелі Борисоглібського собору в Чернігові, соборів у Галичі та Юр’єві.

Варто згадати і про високий рівень мистецтва лікування в Київській Русі. Так, лікар Агапіт розвивав традиційну народну і східну медицину.

Народ Київської Русі створив високу матеріальну і духовну культуру, яка посіла гідне місце у світовій культурі середньовічної доби.

УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ У XII — ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XIV СТ.

2.1. РОЗПАД ДАВНЬОРУСЬКОЇ ДЕРЖАВИ НА ОКРЕМІ КНЯЗІВСТВА — ЗЕМЛІ

Київська Русь проіснувала майже три століття. Вона відіграла важливу роль в історії Європи, перегородивши шлях на Захід незліченим ордам кочовиків. Східні слов'яни, які об'єдналися в єдину міцну державу, зуміли відбити їхній натиск і зберегти незалежність. Проте зміцнення феодальних відносин призвело до розпаду Давньоруської держави, і на XII–XIII ст. припав період феодальної роздробленості Русі.

Для земель Давньоруської держави у XII–XIII ст. був характерний розвиток феодально-кріпосницьких відносин, що позначилося зростанням феодального землеволодіння і феодальної залежності смердів. Основною формою феодального землеволодіння була вотчина (князівська, боярська і церковна). Водночас з'являється й умовне землеволодіння, коли князі давали своїм військовим слугам (дружинникам, служивим боярам) землю та селян за умови, що вони служитимуть їм.

Основне населення Русі — селяни-смерди — поділилося на дві групи: вільні і залежні від князів, бояр, церкви. Залежність виявлялась у кількох формах: від простої “належності” князеві з періодичною виплатою данини до становища холопів, тобто цілковитої залежності. Основною формою експлуатації селян були натуральні оброки, але існувала й панщина.

У результаті на Русі виникли великі земельні володіння бояр. Їхнє господарство було натуральним. Усе необхідне для боярина виробляли залежні від нього селяни. Економічні й торговельні зв'язки між окремими землями Русі зруйнувалися через натуральний, замкнений характер феодального господарства. Місцеві економічні інтереси в

умовах натурального господарства породжували прагнення до відокремлення: ставши землеробами-вотчинниками, дружинники — колишня опора Великого князя київського — більше переймалися справами власних земель. Потребуючи матеріальних витрат, влада Києва ставала для землевласників тягарем.

Збільшувались і зміцнювались великі міста — центри ремесла і торгівлі, які суперничали з Києвом. У середині XIII ст. їх налічувалося понад 300, ремісничих спеціальностей — 60. Окремі ремісники мали власні професійні організації, схожі на західноєвропейські цехи. Багато міських жителів підтримували сильну князівську владу на місцях. Міста перетворювались на політичні й культурні центри князівств, які поступово відокремлювались від Києва, зокрема Новгород, Володимир-на-Клязьмі, Галич, Смоленськ, Перемишль, Чернігів, Полоцьк, Володимир-Волинський, Переяслав, Новгород-Сіверський, Туров. Зростає, розвивався й Київ. Населення його досягло 50 тис. осіб. На той час це було одне з найбільших міст у Європі.

Великому київському князеві важко було управляти великою країною. В умовах, коли суспільне життя в окремих землях Русі ускладнювалося, він уже не мав змоги забезпечувати інтереси феодалів на всій території держави. Місцеві феодали потребували ближчої влади, здатної активно допомагати їм в управлінні селянами та міськими жителями. Місцеві князі та бояри створювали владний апарат якомога ближче до своєї вотчини. Роль центру регіональних політичних сил почали відігравати головні міста окремих земель.

Великі київські князі виділяли своїм синам наділи з містами і селами у спадкове володіння. Унаслідок цього рід київських князів набагато збільшився і всередині Київської Русі виникло багато удільних князівств. Нашадки Володимира Святославича, Ярослава Мудрого, Володимира Мономаха створили місцеві князівські династії, які прагнули відокремитися від Києва. До середини XII ст. Давньоруська держава остаточно розпалася.

Таким чином, роздробленість була природним наслідком розвитку феодального ладу. Вона мала й певне прогресивне значення, оскільки супроводжувалася розвитком економіки і соціального життя в окремих землях. Проте втрата державної єдності, а також князівські міжусобиці підірвали могутність Давньоруської держави. Цим скористалися зовнішні вороги — половці, лицарі-хрестоносці, феодали Польщі й Угорщини та інші — і почали набагато частіше нападати на Русь.

Зі складу Давньоруської держави виокремилися такі землі-князівства: Київське, Новгородське, Володимиро-Суздальське, Галицько-Волинське, Смоленське, Чернігівське, Рязанське, Полоцьке, Турово-Пінське, Переяславське. Їхні володарі не підпорядковувалися Києву. Вони самостійно управляли власними землями, мали дружини, видавали закони, встановлювали відносини з іншими державами. Очолював землю князь, якого часто називали Великим. У свою чергу, князівства-землі поділялися на менші князівства, або волості, у які Великий князь призначав адміністраторів: посадників, тисяцьких, тіунів. Окремими землями — уділами — управляли менші князі — васали Великого князя. При князеві була боярська рада для вирішення важливих питань, скликалися також земельні князівські з'їзди. Роль віча значно зменшилася, хоча в Новгороді та Києві воно ще діяло. Проте незважаючи на таку роздробленість Русі, зберігалися монархія і єдина православна церква з номінальним центром у Києві.

На території України існували Київська, Чернігівська, Переяславська, Турово-Пінська та Галицько-Волинська землі.

Київ зі столиці Русі перетворився на столичне місто Київської землі, яка охоплювала територію Середньої Наддніпрянщини і межувала з Половецьким степом, що, природно, не забезпечувало їй мирного життя. Києву доводилося постійно захищатись від нападів половців, які вторгалися на територію Київської землі. Та попри складну внутрішню і зовнішню обстановку Київ залишався символом цілісності Русі, за нього боролися князі.

Найвизначнішими Великими київськими князями у період феодальної роздробленості були Ярополк Володимирович (1132–1139 рр.), Всеволод Ольгович (1139–1146 рр.), Ізяслав Мстиславич (1146–1154 рр.), Юрій Долгорукий (1155–1157 рр.), Ростислав Мстиславич (1159–1167 рр.), Мстислав Ізяславич (1167–1169 рр.), Гліб Юр'євич (1169–1170 рр.), Святослав Всеволодович і Рюрик Ростиславич (1177–1194 рр.). У 1183 р. київському князеві Святославу вдалося залучити окремих українських князів до боротьби проти половців. Поблизу дніпровських порогів об'єднані дружини Київського, Переяславського, Галицького і Волинського князівств розбили половецькі війська. Хан Коб'як був узятий у полон. Навесні 1185 р. половецький хан Кончак знову пішов на Русь, але так само був розбитий.

Важливу роль в Україні відігравало Чернігівське князівство з містами Чернігів, Новгород-Сіверський, Путивль, Курськ, Брянськ,

Стародуб, де укріпилася династія Ольговичів — наступники Олега, внука Ярослава Мудрого. Вони активно включилися в боротьбу за вплив на Київ і всю Русь. У 1183 р. Ольговичі розбили половців.

У цей період в удільному Новгород-Сіверському князівстві правив князь Ігор. Він був хоробрим воїном і сам у 1185 р. вирішив піти в половецьку землю. Разом з ним у поході брав участь його син Володимир. Та хан Кончак оточив полки Ігоря на березі річки Каяли і розбив їх, а князя взяв у полон. У 1186 р. князь Ігор утік з половецького полону з допомогою половецького Лавора. Княжич Володимир залишався в полоні. Його оженили на дочці хана Кончака, щоб утримати в Половецькій землі, проте він разом із дружиною повернувся до батька. Про це розповідає “Слово о полку Ігоревім”.

Окремим життям жила Переяславська земля (із центром у Переяславі). Найпівденніша окраїна українських земель безпосередньо межувала зі степом і її постійно спустошували половці. Тому це було найменше і найслабше князівство. Щоб не залежати від Києва і Чернігова, переяславці взяли собі князів з далекої північно-східної землі і жили під їхнім управлінням.

Турово-Пінська земля лежала в лісах і болотах Полісся, тому була відносно забезпечена від степових ворогів. Лише згодом це князівство стало об'єктом литовської експансії.

У другій половині XII ст. Київська земля і Київ починають занепадати. Князі всіх давньоруських земель боролися за право володіти великим Київським престолом. Тому на території Київської землі точилися постійні міжусобні війни, під час яких багато князів брали собі на допомогу половців. Війни руйнували економічне життя, торгівлю, жителі розбігалися в інші землі. Часто зазнавав нападів і Київ. У 1155 р. суздальський князь Юрій Долгорукий, син Мономаха, штурмом узяв Київ і став Великим київським князем. Сини Юрія, володимиро-суздальські князі Андрій Боголюбський у 1169 р. і Всеволод Велике Гніздо у 1203 р., розграбували і спустошили Київ, через це наприкінці XII — на початку XIII ст. він повністю втратив політичне й економічне значення. Центр політичного життя в Україні перемістився на Захід — до Галицько-Волинського князівства.

2.2. Виникнення Галицько-Волинського князівства і його розвиток у XII — першій половині XIII ст.

У XII–XIII ст. на території України підносяться Галицьке і Волинське князівства. М. Грушевський вважав ці князівства спадкоємцями політичних і культурних традицій Києва. Галичина розміщувалась у східних передгірних районах Карпат, у верхів'ях річок Дністра і Прута. Населяли її племена дулібів, тиверців і білих хорватів. На сході вона межувала з лісовими рівнинами Волині, яку також заселяли дуліби і білі хорвати. На схід від Волині лежало Київське князівство. На західних і північних кордонах Галичина боролася з угорцями і поляками, а Волинь змушена була боротись проти північних сусідів — литовських племен. Обидва князівства були вдало розташовані, їх не діставали напади зі степу. Волинь і Галичина були густо населені. А їх міста стояли на важливих торговельних шляхах на Захід. Крім того, Галичина мала великі поклади солі — товару, який був потрібний усій Русі.

Протягом 980–990 рр. київський князь Володимир відвоював у поляків Галичину і приєднав її до своїх володінь. На Волині він заснував місто Володимир, яке згодом стало її столицею. У Галичині центр князівства перемістився з Перемишля до Галича поблизу карпатських соляних розробок. Київським князям вдалося закріпити ці землі за своїми наступниками.

Галичина і Волинь істотно розширилися. У Галичині бояри були заможні та владні. Винятково велику владу галицьких бояр можна пояснити їхнім походженням. На відміну від бояр інших князівств, які здебільшого походили з князівської дружини, галицькі бояри, очевидно, були нащадками місцевої племінної знаті. Свої повноваження вони діставали не від князя, а внаслідок узурпування общинних земель. Крім того, багато хто з них торгував сіллю, що забезпечувало їм міцне економічне становище і давало можливість тримати власні бойові дружини. Нарешті, через віддаленість Галичини від Києва Великому київському князю важко було втручатися в місцеві події.

На відміну від галицьких бояри Волинського князівства прийшли в ці землі у складі дружин своїх князів. Київ був до них набагато ближчий, тому й мав на них істотніший політичний вплив, ніж на

Галичину. Волинські бояри одержали земельні володіння за службу князю. Вони залежали від щедрості князя й тому більше підтримували його.

З-поміж князівств першим від Києва відокремилася Галицьке. З 1097 р. тут княжили правнуки Ярослава Мудрого, князі Ростиславичі — Василько, Володар і Рюрик, які перемогли князів-суперників та угорців у 1099 р. Після їх смерті син Володара Володимирко (1124–1152 рр.) об'єднав у 1141 р. галицькі землі у князівство з центром у Галичі. Він розширив межі князівства, боровся проти Угорського королівства, успішно протистояв прагненню Великих князів київських підкорити собі Галичину. Син його Ярослав Осмомисл (1152–1187 рр.) розширив кордони Галичини аж до гирла Дністра, уклавши союзні договори з Угорщиною і Польщею.

Проте Осмомислові не вдалося обмежити боярську опозицію, і після його смерті вона почала відкрито боротися проти його сина Володимира (1187–1198 рр.). Він змушений був утекти до Угорщини. Скориставшись цим, угорський король Бела III захопив у 1189 р. Галицьке князівство і посадив у Галичині свого сина Андрія. Проте галичани повстали і вигнали загарбників. З допомогою польського князя Казимира влітку 1189 р. Володимир знову зміг повернутися в Галич, та його залежність від бояр ще більше посилилася.

У середині XII ст. швидко розвивається Волинське князівство. За часів правління правнука Володимира Мономаха Мстислава Ізяславича Волинська земля утворила окреме князівство. Після смерті Мстислава князем у Волині став його син Роман (1170–1205 рр.). Між сусідніми Галичиною та Волинню розвивалися жваві господарські зв'язки. Цей чинник, а також потреба спільної боротьби проти агресії з боку Польщі й Угорщини стали передумовами об'єднання цих земель в єдине князівство. У 1189 р. галицькі бояри запросили Романа княжити в Галичині, однак цьому перешкодили суперники. Лише в 1199 р. після смерті галицького князя Володимира Ярославича Роман зумів захопити Галич і об'єднати Галичину з Волинню.

У внутрішній політиці Роман зосередив увагу на зміцненні князівської влади, тобто на ослабленні бояр. Багатьох з них він відправив на каторгу або стратив. Союзниками князя в боротьбі з боярами були міські жителі та дрібні бояри. Князь Роман успішно здійснював і зовнішню політику. Він двічі, у 1202 і 1204 р., очолював об'єднані походи українських князів на половців, які завершилися вдало. Роман здійснив кілька походів у литовські та польські землі й у 1196 р.

приєднав до свого князівства землі литовського племені ятвагів. У 1203 р. поразки в боротьбі з ним за Київ зазнали суперники із Суздаля, і князь Роман заволодів Києвом.

Таким чином, під владу галицького князя потрапили всі українські князівства, за винятком Чернігівського. Продовжуючи у 1205 р. походи польськими землями, Роман потрапив у засідку і загинув.

Незабаром після смерті князя Романа знову почалися чвари між князями, боярські інтриги, посилювалося іноземне втручання, що врешті призвело до розпаду держави. Синам його Данилові та Василькові було відповідно три та один рік, і галицькі бояри вигнали їх разом з їхньою матір'ю княгинею Анною. При цьому визначилися дві протилежні тенденції: з одного боку — прагнення до збереження і зміцнення князівства, з іншого — до поділу і роздробленості його території. За об'єднання земель під владою Великого князя виступали дрібні й середні бояри та городяни. Вони боялися необмеженої влади боярської верхівки, яка зосередила у своїх руках великі земельні багатства. Підтримувала князя також група володимирських бояр. Бояри, які були проти князівської влади, запросили княжити трьох Ігоревичів, синів героя “Слова о полку Ігоревім”. Та для багатьох бояр це стало великою помилкою. Не бажаючи ділитися владою з боярами, Ігоревичі знищили майже 500 бояр. Однак бояри з допомогою угорців стратили Ігоревичів. Скориставшись обуренням мас, польські й угорські феодалі, прикриваючись захистом прав Данила і Василька, захопили й поділили між собою Галичину. Данило і Василько у 1215 р. дістали батьківську вотчину — Володимир.

У 1219 р. галичани повстали проти угорців. Бояри запросили княжити Мстислава Удатного, і він княжив у Галичі до 1228 р. Водночас Данило і Василько об'єднали землі Волинського князівства і в результаті воєнних дій тільки у 1238 р., спираючись на городян і духівництво, заволоділи Галичем. Так була відновлена єдність Галицько-Волинського князівства.

У цей самий період виникла загроза німецької феодално-католицької агресії. У 1237 р. німецькі лицарі-хрестоносці захопили місто Дорогичин і хотіли перетворити його на опорний пункт для дальшого просування в Галицько-Волинське князівство. У 1238 р. Данило розбив хрестоносців і звільнив Дорогичин.

Данило Галицький і далі здійснював політику об'єднання українських земель. У 1240 р. він захопив Київ і посадив там свого воєводу Дмитра. Взявши собі Галичину, Данило віддав Василькові Волинь.

Проте обидва князівства ще протягом певного часу існували як єдине ціле під орудою старшого брата Данила.

У внутрішній політиці Данило, як і його батько, намагався забезпечити собі підтримку серед селян і городян, щоб не залежати від бояр. Він побудував багато міст, у тому числі в 1256 р. Львів, який був названий на честь його сина Лева. Для заселення нових міст Данило запрошував ремісників і купців з Німеччини й Польщі, а також руських земель. Багатонаціональний характер галицьких міст підсилювався великими вірменськими і єврейськими громадами, які після занепаду Києва переселилися на захід. У селах для захисту смердів від бояр призначалися спеціальні чиновники, створювалися військові загони із селян. Та монголо-татарська навала перешкодила Данилові здійснити його плани.

2.3. МОНГОЛО-ТАТАРСЬКА НАВАЛА В УКРАЇНУ

У степах Центральної Азії здавна жили численні племена кочовиків — монголів, яких називали також татарами (за назвою одного з їхніх племен). Наприкінці XII ст. тут виникла могутня військово-феодальна держава. Між ватажками племен — ханами — точилася боротьба, яка скінчилася перемогою хана Темучіна. У 1206 р. Темучіна оголосили ханом усієї Монголії і дали йому ім'я Чингіс-хан. Він створив величезну кінну армію. В армії була сувора дисципліна. За найменший пров'яз бязгузтва і нерішучості страчували. Монгольські воїни були спритні й безжальні. Про воїна казали: “Він володіє безстрашністю лева, хитрістю лисиці, хижістю вовка, бойовим запалом півня”. Стрімкою лавиною, зі свистом і виттям воїни кидалися на ворога. Під час облоги міст застосовували стінопробивні машини, а через стіни кидали глиняні горщики із запаленою нафтою.

Спочатку Чингіс-хан завоював якутів, бурятів, ойротів та інші народи Східного Сибіру. Потім він напав на Китай і в 1215 р. захопив Пекін. Тисячі китайських ремісників, перетворених на рабів, почали виробляти зброю і спорядження для армії Чингіс-хана. У 1221 р. він завоював Середню Азію і Хорезм. Перед монголами відкрився шлях на Закавказзя і Причорномор'я. Розграбувавши міста Хорезму, Чингіс-хан з основними силами пішов у Монголію. Для подальших завоювань він залишив у Середній Азії великі військові загони під командуванням Джебе і Субедея. Вони захопили і спустошили Іран, а згодом вторглися в Закавказзя. Після цього монголи рушили на північ і

вийшли до причорноморських степів. Тут загони Джебе і Субедея зустрілися з половцями і розбили їх. Залишки половецьких військ втекли за Дніпро, де розміщувались половецькі кочів'я на чолі з ханом Котяном.

Хан Котян підтримував дружбу із сусіднім Галицьким князівством. Галицький князь Мстислав Удатний був одружений з його донькою. Дізнавшись про монгольську навалу, Котян разом з іншими ханами поїхав до свого зятя просити про допомогу. Мстислав Удатний звернувся до всіх руських князів із закликом виступити проти монголо-татар. Проте до нього приєдналося небагато князів, зокрема київський, волинський, чернігівський та смоленський. Разом з ними виступили й половці. Військо було велике, але погано організоване, не було єдності. У травні 1223 р. на березі річки Калки, що впадає в Азовське море, русини і половці зустрілися з головними силами монголо-татарської армії. Половецькі, галицькі та волинські полки кинулися в бій. Київський князь Мстислав не взяв участі в битві, а розташувався в укріпленому таборі на горі. У розпал бою половці втекли. Русичі продовжували битися, та сили були нерівні. Мстислав Удатний і Данило Галицький відступили, переправилися через річку і повернулися додому. Монгольські війська оточили укріплений табір київського князя. Три дні тривала битва, але розбити табір монголам не вдалося. Тоді вони запропонували київському князю мир і обіцяли пропустити його з військом. Та тільки-но русичі вийшли з табору, монголи напали на них і перебили. Монгольські воєначальники по-звірячому розправилися з переможеними. Вони поклали полонених князів і бояр на землю, накрили їх дошками, влаштували на дошках бенкет і всіх задушили. Після битви на Калці монголо-татари повернули назад і через Каспійський степ пішли в Азію.

У 1227 р. помер Чингіс-хан. Його наступник хан Удегей продовжив агресивну політику і вирішив підкорити всю Європу. У 1236 р. величезна монголо-татарська армія під проводом онука Чингіс-хана Батия розпочала похід на захід через Урал. Першою жертвою навали стала Волзька Болгарія. Татари зруйнували і розграбували її, а населення перебили. Протягом 1237–1238 рр., незважаючи на героїзм руських воїнів, були розгромлені війська Рязанського і Володимиро-Суздальського князівств. Монголо-татари здобули штурмом і спалили Рязань, Володимир-на-Клязьмі, Москву, Твер і багато інших міст. Північно-східна Русь була спустошена.

У 1239 р. монголо-татари почали вторгтися в українські землі. Вони захопили Переяслав і Чернігів, зруйнували і спалили їх. Восени 1240 р. монголо-татари підійшли до Києва. Батий був вражений красою і величчю давньоруської столиці і хотів здобути Київ без бою. Та кияни вирішили стояти на смерть. Оборonoю Києва керував Данило Галицький. Багато днів тривав штурм міста. Захисники, які залишились, зібралися в Десятинній церкві, стіни її не витримали ваги людей і впали. Усі, хто там був, загинули. 6 грудня 1240 р. монголо-татари повністю захопили Київ, зруйнували його, а людей винищили. Коли зраненого воєводу привели до Батия, кривавий хан помилував його за хоробрість.

Спустошивши Київ, кочовики пішли на Галицько-Волинську землю. Переборюючи опір русичів, вони захопили й розграбували міста Ізяслав, Луцьк, Володимир, Галич та ін.

У 1241 р. ординці вторглися в Польщу, Угорщину, Чехію. Ослаблені численними битвами з русичами, вони не наважилися просуватися на Захід. Батий розумів, що в тилу залишалася розгромлена, але все ще сильна Русь. Війська Батия у 1242 р. повернули назад. У пониззі Волги він заснував державу Золота Орда (із столицею Сарай), під владою якої опинилися народи Русі, Хорезму, Північного Кавказу, Поволжя, Західного Сибіру, Криму. Золота Орда була частиною Монгольської імперії. Батий підпорядковувався великому ханові, який перебував у Каракорумі.

Монголо-татарська навала наробила багато лиха Україні. Було спалено і зруйновано міста та села, багато людей загинули чи потрапили в полон. Уповільнився процес економічного та політичного розвитку країни.

Українські князівства втратили незалежність. Їхні князі підкорялися Батію й великому монгольському ханові. Золотоординський хан затверджував князів, давав їм ярлик — грамоту на право управляти князівством. За ярликом вони приїздили до столиці Золотої Орди. Від князів вимагали дорогих подарунків і покірності. Їх примушували виконувати різноманітні принизливі обряди. Якщо князь не догоджав ханові, його вбивали (так загинув чернігівський князь Михайло). В усі міста завойованих князівств були направлені татарські представники — баскаки — з озброєними загонами. Мешканців міст і сіл переписали й змусили платити данину. Вони зобов'язані були відбувати також різні повинності. За несплату данини баскаки про-

давали людей у рабство. Від сплати данини звільняли тільки духівництво. Багатьох ремісників забирали до Золотої Орди і змушували там працювати на ханів.

Хани здійснювали політику, спрямовану на поглиблення роздробленості, підтримували міжусобиці. Батий передав Київ у володіння володимиро-суздальському князеві Ярославу Всеволодовичу. Після його смерті в 1249 р. Київ перейшов під владу Олександра Невського. Згодом ординці передали управління Києвом князям різних руських земель.

Чернігівською землею монголо-татари управляли за допомогою місцевих князів. Посилився розпад цієї землі на ряд дрібних князівств. Чернігів втратив значення політичного центру землі.

Переяславське князівство взагалі припинило існування як окрема земля.

Господарство України було зруйновано. Багато міст, які до того процвітали, спорожніли. Особливо постраждав Київ. За оцінками сучасників, у ньому майже не залишилося жителів. Тисячі людей, рятуючись від загарбників, пішли у дрімучі ліси та в інші землі.

Лише у другій половині XIII — на початку XIV ст. у Наддніпрянщині, на Поділлі почало відновлюватися господарство, підірване монголо-татарською навалою. Люди почали відбудовувати спалені міста і села, будувати нові, засівати поля, відроджувати ремесла і торгівлю.

2.4. Галицько-Волинське князівство у другій половині XIII — на початку XIV ст.

Незабаром після монголо-татарської навали Данило і Василько повернулися з Угорщини на Волинь, яка була розграбована ординцями. Скориставшись боярськими міжусобицями, Данило зміцнив свою владу. Проте галицькі бояри запросили до себе чернігівського князя Ростислава Михайловича. Данило прогнав його дружинників. Тоді Ростислав, не відмовляючись від своїх претензій на Галичину, в 1242 р. поїхав до Угорщини і оженився на дочці угорського короля Бели IV. У 1244 р. на чолі угорського війська Ростислав розпочав похід на Перемишль, але невдало. У 1245 р., підтримуваний угорськими і польськими феодалами, Ростислав разом з дружинами галицьких бояр розпочав новий похід, захопивши Перемишль і взявши в

облогу Ярослав (на р. Сян). Князя Данила підтримували литовський князь Міндовг і мазовецький князь Конрад. Вирішальна битва відбулася 17 серпня 1245 р. Князь Данило здобув перемогу, а Ростислав утік. Це закріпило владу Данила, яка поширилася на всю Галичину, Дорогичинську, Белзьку і Холмську землі. Хани Золотої Орди вважали небезпечним для себе посилення Галицько-Волинського князівства. У 1245 р. до Данила прибули послы від намісника Батия з вимогою: “Віддай Галич!” Щоб не викликати гніву завойовників, Данило вирішив поїхати в Орду. Він змушений був визнати себе васалом хана. Та на відміну від північно-східних руських князівств, які майже цілком залежали від монголо-татар, залежність Галицько-Волинського князівства була меншою. Сюди не приїжджали ханські баскаки, не здійснювався перепис населення. Основний обов’язок князя полягав у тому, щоб під час воєнних походів надавати своє військо у розпорядження ханів і платити данину.

Водночас галицький князь почав шукати шляхи до визволення українських земель від монголо-татарського ярма. Зміцнюючи свою владу, він здійснив кілька походів проти литовського племені ят-вагів, яке нападало на Волинь. У 1246 р. галицький князь призначив митрополитом Русі свого ставленика Кирила. Намагаючись зміцнити добрі стосунки із сусідніми країнами, в 1246 р. Данило оженив свого сина Лева на дочці угорського короля Бели IV. У свою чергу, король відмовився підтримувати Ростислава, який все ще претендував на Галицьке князівство. У 1247 р. Данило встановив мирні відносини з мазовецьким, краківським і литовським князями. Зміцнювалися відносини з постійними сусідами. Дочка Данила в 1250 р. вийшла заміж за володимиро-суздальського князя Андрія Ярославича. А коли в 1252 р. князем у Володимирі-на-Клязьмі став Олександр Невський, волинський князь Василько оженився на його сестрі. Основною метою цієї послідовної політики була спільна боротьба проти Золотої Орди.

Зважаючи на те, що значення Галицько-Волинського князівства зросло, Папа Римський намагався поширити в ньому католицизм. У 1246 р. посол Папи Римського Інокентія IV Плато Карпіні провів переговори з Данилом і встановив відносини, які, проте, в 1248 р. були розірвані через те, що папський посланець архієпископ Альберт намагався “викорінити грецькі (тобто православні) звичаї і обряди”. У 1252 р. до східних кордонів Галицько-Волинської землі знову наблизилися орди монголо-татар під проводом воєводи Куремси.

Розраховуючи на допомогу Папи Римського, Данило знову відновив переговори з ним і звернувся з проханням про хрестовий похід проти монголо-татар. За це Данило погодився, щоб його володіння перейшли під церковну юрисдикцію Риму і прийняв від Папи королівську корону, якою був коронований у Дорогичині в 1253 р. Тоді ж Інокентій IV проголосив хрестовий похід проти татар і прикликав Польщу, Чехію і Моравію взяти в ньому участь. Проте похід не відбувся, бо феодали цих країн утяглися в боротьбу за австрійське успадкування. Тільки-но Данило з'ясував, що не одержить допомоги від Ватикану, він припинив стосунки з Папою.

У 1254 р. Данило вирішив власними силами воювати проти монголо-татар. Насамперед він здійснив вдалий похід у Литву. У результаті цього походу один його син Роман одержав волость у Білій Русі, а інший — Шварно — оженився на дочці литовського князя Міндовга. Тоді ж було укладено воєнний союз Данила з Міндовгом проти Золотої Орди.

Наприкінці 1254 р. Данило перейшов у наступ проти Куремси і розбив його війська. Князь хотів іти далі й звільнити Київ, але Міндовг розірвав союз із Данилом і виступив проти нього. Протягом 1255–1256 рр. військові сутички з Литвою тривали, волості в Білій Русі були втрачені, а князь Роман Данилович загинув.

У 1259 р. монголо-татарське військо на чолі з Бурундаєм несподівано рушило в Галичину і Волинь. Бурундай наказав князям зруйнувати укріплення міст Володимира-Волинського, Луцька, Кременця, Львова та ін. Галицько-Волинське князівство знову визнало над собою владу ординських ханів.

У 1264 р. князь Данило помер. В українській історіографії його вважають найвидатнішим з усіх правителів західних князівств. Він зумів об'єднати в одну державу землі Галичини і Волині, стримати польську й угорську експансію, домогтися піднесення соціально-економічного й культурного рівня своїх володінь до одного з найвищих у Східній Європі. Не всі його плани увінчалися успіхом. Данилові не вдалося втримати Київ і здійснити свою мрію — звільнитися від монголо-татарського ярма.

Після смерті Данила Галицько-Волинське князівство перейшло до рук його брата Василька. У Галичині княжили сини Данила: Лев — у Галичі та Перемишлі, Мстислав — у Тербовлі, Шварно — у Белзі та Холмі.

Наприкінці XIII ст. на Галицько-Волинське князівство знову напала Золота Орда, було зруйновано багато міст і сіл. Хани вимагали збільшити данину і брати участь у походах. Лев і Василько не змогли дати відсіч Орді.

У 1270 р. князь Василько помер, передавши Волинь своєму синові Володимирі. Володимир був протилежністю свого двоюрідного брата Лева. Якщо Лев Данилович здійснював активну зовнішню політику, зробив кілька походів на Польщу, Угорщину, приєднав до своїх володінь Закарпатську Русь, то Володимир зосередив увагу на вирішенні мирних питань — будівництві міст, замків, церков. Він залишив по собі пам'ять як прихильник освіти і культури.

Як зазначається в літописі, при князеві Юрії, синові Лева, Галицько-Волинська земля була “в честі і повазі, сповнена багатства і слави”. Про авторитет Юрія свідчить подія, що сталася в 1303 р. Незадоволений рішенням митрополита Київського перенести свою резиденцію до Володимира-на-Клязьмі (столиці Володимиро-Суздальського князівства), Юрій дістав згоду Константинопольського патріарха створити в Галичині окрему митрополію. Помер Юрій у 1308 р.

Двома останніми представниками династії Романовичів були сини Юрія Андрій і Лев, які правили разом. Їх непокоїло зростання могутності Литви, і вони встановили союзні відносини з Польщею і хрестоносцями Тевтонського ордену. Проте війна з Литвою була невдалою. Стосовно монголо-татар Андрій і Лев здійснювали незалежну політику. За окремими даними, вони загинули в 1323 р. в одній із битв з ординцями.

Після нетривалого боярського правління в 1325 р. бояри запросили княжити у Галицько-Волинській землі мазовецького князя Болеслава Тройденовича, який був одружений із сестрою Андрія і Лева Марією. Болеслав прийняв православну віру і взяв ім'я Юрій. Він не став підтримувати бояр, як вони на це сподівалися, а здійснював незалежну внутрішню і зовнішню політику. Воював з Польщею і повернув захоплені нею землі. Водночас намагався поліпшити стосунки з Ордою і Литовським князівством. Він видав свою дочку заміж за сина литовського князя Гедиміна Любарта і проголосив його своїм наступником. Це викликало невдоволення народу, чим скористалися бояри і в 1340 р. отруїли князя. Так власна знать позбулася останнього князя, а сусідні держави почали прямо втручатися у справи Галицько-Волинського князівства.

Таким чином, у другій половині XIII — першій половині XIV ст. центр українського державництва переходить до Галицько-Волинського князівства. Після проголошення Данила королем для сусідніх монархів назва “королівство Русь” щодо Галицько-Волинського князівства стала загальноприйнятою. З початку XIV ст. державним гербом стає зображення золотого лева на блакитному щиті. Це зображення вперше можна знайти на печатці, яка скріплювала грамоту, датовану 1316 р. Прапором князівства було синє полотно із зображенням лева. Князь виконував усі функції державної влади — законодавчу, виконавчу та судову, тому літописець називає його “самодержцем”. Давнє віче у XII–XIII ст. практично втратило своє значення, хоча князь і скликав народні збори з метою вирішення важливих питань. При ньому була рада бояр. Для внутрішнього управління існувала система князівських управляючих. Оборону кожної землі організовував тисяцький, якого призначали з бояр. Князівськими володіннями управляв стольник. Галичина і Волинь поділялися на землі, а ті, у свою чергу, — на волості з центрами у містах. У містах управляла боярсько-патриціанська верхівка. З першої половини XIV ст. окремі міста починають здобувати Магдебурзьке право, що забезпечувало їм самоврядування. Першим таким містом у 1334 р. став Сянок. Державна скарбниця поповнювалася за рахунок податків з жителів міст і волостей, мита з купців, які торгували сіллю. У грошовому обігу, як і скрізь на Русі, були зливки срібла, які називали гривнями. Збройні сили склалися з народного ополчення і боярських дружин.

Отже, XII–XIII ст. на Русі — період феодальної роздробленості. Єдина до того Давньоруська держава розпалася на окремі князівства. На тлі занепаду Київської землі на українській території зазнає піднесення Галицько-Волинське князівство (королівство Русь). Воно стає носієм української державності.

Проте в 1239–1240 рр. починається монголо-татарська навала. Загарбники практично зруйнували господарство України, її матеріальну і духовну культуру. Київ втратив своє колишнє значення.

У другій половині XIII — на початку XIV ст. Галицько-Волинське князівство досягло значного економічного, політичного і культурного розвитку, його залежність від Орди була слабшою, ніж інших українських земель. Та йому доводилося постійно оборонятися від агресії з боку Польщі, Угорщини і Литви, які перетворилися в цей час на сильні централізовані національні держави.

Розділ 3

СТАНОВИЩЕ УКРАЇНИ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIV–XVI ст.

3.1. ЗАХОПЛЕННЯ УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ ЛИТОВСЬКИМ КНЯЗІВСТВОМ І ПОЛЬЩЕЮ

Феодална роздробленість Київської держави, сили якої підірвала монголо-татарська навала, призвела до захоплення українських земель феодалами Польщі, Литви, Молдавії, Угорщини, Кримського ханства і Туреччини.

У XIV ст. Україна переживала період політичного, економічного і культурного спаду. Тоді ж почався період підйому в розвитку її сусідів — Литви, Польщі, Московського князівства.

У XIII ст. внаслідок розпаду племінного і зародження феодалного суспільства, а також об'єднання войовничих, відсталих язичницьких племен утворилася Литовська держава зі столицею у Вільнюсі. Вона рішуче протистояла нападам з боку Лівонського і Тевтонського орденів лицарів-хрестоносців. Значно зміцнилася Литовська держава при великому князеві Гедиміні (1316–1341 рр.). На початку XIV ст. литовці розпочали захоплення Білорусі. Після смерті Юрія-Болеслава князем Волині стає син Гедиміна Любарт (1341–1385 рр.). Литва почала істотно впливати на політику Любарта, заволоділа Волинською, Холмською і Белзькою землями.

Другий син Гедиміна Ольгерд (1345–1377 рр.) узяв курс на захоплення українських земель. Це полегшувалося й тим, що Золота Орда після смерті хана Джанібека в 1357 р. помітно ослабла: почалися міжусобиці й фактично утворилося кілька улусів. Протягом 1355–1356 рр. Ольгерд захопив Чернігівсько-Сіверську землю, а в 1362 р. — Київ. Того ж року він розгромив загони татарських військ на р. Сині Води і поширив свою владу на Поділля. В усіх цих землях Ольгерд залишив княжити своїх синів і племінників. Так, у Києві правив його

старший син Олександр. Місцеві феодали зберегли окремі свої володіння, а руські землі — Чернігівська, Київська та Волинська — залишилися автономними. Руські князі й бояри були васалами литовського князя. Водночас князь брав на себе обов'язки захищати їх від татар. Литовські князі проголосили правило: “Старого ми не змінюємо, а нового не впроваджуємо”. Українська аристократія підтримувала Велике князівство Литовське, оскільки його зовнішня політика (саме у боротьбі з монголо-татарами) збігалася з інтересами України. Українське населення вважало литовців союзниками у боротьбі із Золотою Ордою.

Таким чином, підкоривши Білорусь і значну частину території України, Велике князівство Литовське стало найбільшою державою в Європі. Більшість населення в ньому становили українці й білоруси. Литовці були культурно відсталішими від них, сповідували язичництво. Литовська верхівка швидко потрапила під культурний вплив своїх слов'янських підданих. Литовські князі намагалися пристосуватися до українських і білоруських умов життя, приймали православну віру, місцеву культуру, мову, тобто ставали українськими і білоруськими князями, тільки з нової литовської династії Гедиміновичів. Слов'янська мова ставала державною, нею писали офіційні документи. Починаючи з Гедиміна литовські князі називали себе князями литовців і руських, а свою державу — Великим князівством Литовським і Руським.

Велику роль в історії України відіграла Польща. Ще в 1339 р. польський король Казимир III уклав союз з угорським королем проти України і дістав підтримку Ватикану. Через дев'ять днів після смерті Галицько-Волинського князя Юрія-Болеслава Казимир III розпочав похід у Галичину. У боротьбі з місцевим населенням він у 1340 р. захопив усю Галицьку землю.

Завоювання українських земель не відбувалося для поляків так легко, як для литовців. Річ у тім, що польську агресію підтримали польські магнати, які мріяли про українські землі; католицька церква, яка хотіла знищити православ'я і поширити свій вплив на Схід; багаті польські городяни, яким були потрібні торговельні шляхи до Галичини. І хоча спочатку Галичина зберігала відносну адміністративну незалежність, а Казимир III офіційно пообіцяв поважати права і звичаї українського населення, незабаром усе різко змінилося. Вже в 1340 р. король попросив Папу звільнити його від присяги “дотримувати обряди, права і звичаї православних підданих” і почав

роздавати землі полякам, німцям, угорцям; в усіх волостях були призначені старости.

Тому в 1340 р. населення під керівництвом боярина Дмитра Дедька вигнало поляків з Галичини. До 1345 р. Галичина залишалася під владою литовського князя Любарта. Проте поляки не втрачали надії захопити Галичину. Тривалий час вони в союзі з угорцями боролися з литовцями, які підтримували українців, за Галичину і Волинь. Для поляків ця війна була хрестовим походом проти язичників-литовців і православних українців. У 1366 р. війна завершилася перемогою Польщі, яка захопила всю Галичину і половину Волині.

У 1379 р. помер польський король Казимир III. За договором з Людовіком Угорським Казимир згодився на передання Людовіку польської корони і українських земель після смерті в разі, якщо у нього не буде наступника (що й сталося). Людовік став польським королем, проте намагався втримати Галичину у складі Угорщини. Для цього він призначив князем Галичини близького до себе Владислава Опольського. Опольський оточив себе німцями, поляками, угорцями, погано ставився до місцевого населення, здійснював політику католицизму. У Львові в 1375 р. було засновано католицьке архієпископство. Після смерті Людовіка королевою Польщі стає його донька Ядвіга, яка в 1387 р. відвоювала Галичину в угорців і остаточно приєднала до Польщі.

Північна Буковина — частина Галицько-Волинського князівства, створеного в 1359 р., — потрапила у залежність від Молдавської держави. Молдавію, а в її складі й Буковину, постійно захоплювали то Угорщина, то Польща, а починаючи з XVI ст. вона почала залежати від Турецького султана.

Ще у другій половині XIII ст. Угорщина приєднала Закарпатську Україну. На захоплених землях зберегалися місцеві територіальні утворення — жупи (пізніше їх почали називати комітетами), проте очолювали їх угорські феодали.

Наприкінці XIV ст. у Польщі та Литви з'явилися спільні державні інтереси. По-перше, і Польщі, і Литві загрожували агресивні плани Тевтонського ордену. По-друге, треба було утримувати нові величезні території з білоруським і українським населенням. По-третє, зі зростанням своєї могутності Московська держава почала заявляти претензії на всі давньоруські землі. До того ж польські магнати-пани мали намір заволодіти рештою українських земель і шукали для цього нові можливості.

Від середини XIV ст. і до 70-х років XV ст. знову посилюється значення Київського князівства, де княжила династія Гедиміновичів. У ті роки межі Київського князівства розширилися внаслідок приєднання частини земель сусідніх князівств, зокрема за рахунок колонізації південних степів. Під владою київського князя були Овруч, Мозир, Чорнобиль, Житомир, Остер, Черкаси, Переяслав, Канів, Звенигородка та інші міста, де Гедиміновичі призначили своїх намісників. Київський князь був васалом Великого литовського князя, проте зберігав за собою верховну владу в землі. Так, у його підпорядкуванні були старости, він здійснював верховне командування військовими силами, мав право роздавати землі в користування боярам. Протягом 1362–1395 рр. у Києві княжив представник династії Гедиміновичів — Володимир Ольгердович. При ньому значно зміцнилася влада, почалося карбування власних монет, з'явився герб Києва — архангел Михаїл на червоному щиті. На прапорі був зображений Київський герб на зеленому тлі.

Дотримуючись своєї політики, Вітовт усунув князя Володимира від князювання в Києві й на його місце призначив Скиргайла Ольгердовича. Після його смерті у 1396 р. Вітовт правив Київською землею через своїх намісників. Князівська влада в Києві відновилася ще раз з 1440 по 1470 р. Останнім київським князем був Семен Олельович. Після цього Київська феодальна держава перестала існувати. Київською землею почали керувати литовські воєводи.

Після приєднання українських і білоруських земель Литва прагнула захопити й Північно-Східну Русь. Проте в 1372 р. московський князь Дмитро Донський розбив литовські війська під Любутськом. Значення Москви ще більше зросло після Куликівської битви 8 вересня 1380 р., коли руське військо розгромило золотоординські полчища Мамаю. У цьому зв'язку в польських вельмож зародилась ідея династичної унії Польщі та Литви, для чого вони вирішили віддати заміж польську королеву Ядвігу за нового Великого литовського князя Ягайла Ольгердовича. У 1385 р. у невеликому білоруському місті була підписана Кревська унія. Ягайло узяв за дружину королеву Ядвігу і став королем Польщі, однак за це він обіцяв землі України і Литви назавжди приєднати до Польщі, а литовців хрестити в католицьку віру.

Не всім представникам правлячих верств Литви Кревська унія була до душі (адже Польща стала гегемоном у союзі Польщі та Литви). Речником протесту Великого Литовсько-Руського князівства проти

свавільного, антидержавного акту Ягайла виступив князь Вітовт (1392–1430 рр.), який кілька разів намагався розірвати зв'язки з Польщею і здобути королівський титул. Згідно з угодою, підписаною в 1400 р., Ягайло і польські феодали визнали Вітовта довічним правителем автономної Литовської держави, а Вітовт прийняв титул Великого князя литовського.

Політика Вітовта була спрямована на зміцнення Литовської держави. Залежність українських і білоруських земель від Литви значно зросла. Вітовт ліквідував найбільші удільні князівства на території України (Волинське, Новгород-Сіверське, Київське, Подільське), Західне Поділля змушений був передати Польщі. Вітовта непокоїло й те, що багато дрібних князів з династії Гедиміновичів українізувалися, почали вболівати за місцеві інтереси більше, аніж загалом за справи Великого князівства. Тому Вітовт постійно переводив князів з одних володінь до інших, щоб позбавити їх місцевої підтримки. Дрібні князі, аби зберегти свої землі, повинні були відбувати військову службу у Великого князя. Таким чином, Україна перетворилася на литовську провінцію під керуванням великокнязівських намісників.

Розширюючи кордони держави, Вітовт поставив перед собою завдання витіснити татар з Причорномор'я і вийти до берегів Чорного моря. У 1399 р. на р. Ворсклі відбулася велика битва з татарами, проте литовці зазнали поразки. І все-таки у 20-ті роки XV ст., скориставшись ворогуванням між золотоординськими ханами, Вітовт розширив межі Литовської держави до Чорного моря. Для захисту степових просторів він збудував тут кілька фортець.

Вітовт продовжував зміцнювати позиції литовської знаті. У 1423 р. він підписав угоду з Ягайлом, згідно з якою литовські бояри-католики діставали такі самі широкі права, як і польська шляхта. Та водночас зі зближенням польської і литовської знаті на ґрунті католицизму збільшувався розрив між литовською і православною українською знаттю. Поділ на католиків і православних, що відбувся в результаті Кревської унії в 1385 р., тепер посилювався суспільними і політичними привілеями католиків.

Після смерті Вітовта в 1430 р. у Великому князівстві Литовському почалася боротьба проти польських панів і католицької церкви. Українські феодали, спираючись на підтримку кількох литовських магнатів, обрали Великим князем брата короля Вітовта — Свидригайла, князя зі Східної України, який негативно ставився до союзу з Поль-

щею. У відповідь на це Ягайло захопив Волинь і Поділля, де незабаром почалася народна війна проти поляків. Намагаючись підірвати владу Свидригайла зсередини, Польща організувала серед литовців пропольську партію, яка оголосила недійсним обрання Свидригайла Великим князем і зробила Великим князем молодшого брата Вітовта — Сигізмунда Старобського. Внаслідок цього в 1432 р. Литовське князівство поділилося на два табори: землі, де жили литовці, підтримували Сигізмунда, тоді як українське населення підтримувало Свидригайла. Сигізмунд, намагаючись знайти підтримку серед православних феодалів, пообіцяв зрівняти їх у правах з литовськими феодалами-католиками. Це сприяло тому, що в 1435 р. він переміг Свидригайла, хоча народні виступи, зокрема в Київській землі, тривали. Проте постійна орієнтація Сигізмунда на Польщу призвела до невдоволення литовських і українських панів, і в 1440 р. Сигізмунд загинув від рук змовників на чолі з українськими князями Іваном і Олександром Чарторійськими. Литовці обрали своїм Великим князем сина Ягайла — Казимира, який у 1447 р. стає також королем Польщі під іменем Казимира IV.

І хоча литовські пани дедалі більше відтіснили українців від державного життя у країні, вони змушені були піти на поступки українському населенню і відновити Київське та Волинське удільні князівства. Київським князем став Олелько Володимирович, а Волинським — Свидригайло. Та вже в 50-х роках, спираючись на підтримку польських магнатів, Казимир IV узяв курс на остаточну ліквідацію залишків автономії українських земель. У 1452 р. після смерті Свидригайла та в 1471 р. після смерті князя Семена Олельковича Волинське і Київське князівства були ліквідовані й перетворені на воєводства під управлінням намісників Великого князя.

Добре розуміючи обстановку, литовські правителі намагалися схилити православне населення України до католицизму. У цьому зв'язку в 1458 р. православну церкву України і Білорусії було відокремлено від московської митрополії й перетворено на самостійну київську митрополію. Проте на унію з католицькою церквою українське населення не пішло.

У XV ст. над Україною нависло нове лихо — з боку Туреччини (Османської імперії) і Кримського ханства. Після розпаду Золотої Орди на Кримському півострові в 1449 р. виникла татарська військово-феодална держава. Хан Хаджі-Гірей остаточно відмежувався

від Орди, а основою його зовнішньої політики стало пограбування сусідніх країн. Його наступник хан Менглі-Гірей захопив Причорномор'я і знову відсунув українські землі на північ.

У 1498 р. Туреччина вперше напала на українські землі, зокрема розоривши міста Перемишль і Ярослав. Починаючи з 80-х років XV ст. напади татар на Україну стають постійними. Кримські татари грабували українські землі, забирали і продавали українських людей у рабство. Найбільшим ринком з продажу рабів стала Кафа (кримське місто Феодосія). Литовські князі змушені були платити щорічну данину Кримському ханові, проте напади на Україну тривали, а польсько-литовська держава не змогла організувати захисту своїх південних кордонів. Наймане військо було невелике — близько 4 тис. осіб. Замки, побудовані литовцями для оборони у Вінниці, Брацлаві, Черкасах, Умані, Барі, Каневі та інших містах, були погано оснащені й мали невеликі гарнізони. І тільки на початку XVI ст. у ряді битв польське військо і загони місцевих князів під керівництвом українського князя Костянтина Острозького змогли завдати поразки татарським загарбникам. Однак в основному боротися проти татар і турків доводилося українському народові та новій силі, яка зароджувалася в ті часи, — козацтву.

Посилення централізаторської політики Великого князівства Литовського, ущемлення прав православного населення та українських князів і панів призвели до того, що багато українських магнатів почали шукати захисту у православної Московської держави.

Наприкінці XV — на початку XVI ст. утворилась єдина Російська держава. Важливим етапом на шляху її зміцнення була ліквідація в 1480 р. монголо-татарського ярма. Московський князь Іван III прийняв титул “государя всієї Русі” і заявив, що всі землі колишньої Київської Русі мають тепер належати Москві.

Ще в 1481 р. князь Федір Бельський, Михайло Олелькович та Іван Гольшанський у відповідь на ліквідацію Київського князівства організували змову з метою вбити короля Казимира і передати українські землі під владу Москви. Проте змову було розкрито, її учасників страчено, тільки Федору Бельському вдалося врятуватись. З 90-х років XV ст. православні правителі Чернігівських князівств добровільно почали визнавати владу Москви.

У 1508 р. український князь Михайло Глинський, сміливий, талановитий і прекрасно освічений (освіту він здобув у Західній Європі),

очолив повстання в Україні проти Литви, та воно зазнало поразки, і Глинський втік до Москви.

Унаслідок воєн, що відбулись на початку XVI ст., до Росії перейшли Чернігівсько-Сіверські землі, зокрема міста Чернігів, Стародуб, Новгород-Сіверський, Брянськ, Більськ, Гомель. Цим було покладено початок входженню частини українських земель до складу Російської держави.

Отже, на початку XVI ст. стало очевидним, що Велике князівство Литовське почало втрачати свої позиції. У 1549 і 1552 р. воно не змогло протистояти нападам татар. У 60-ті роки XVI ст. нова війна з Московією змусила литовських панів звернутися по допомогу до Польщі. Натомість поляки головною умовою поставили об'єднання в єдине політичне ціле Польщі й Литви, яких до того об'єднувала тільки династична унія. Литовські й українські магнати боялися посилення ролі польських панів і були проти цього, проте дрібні й середні українські феодалі, невдоволені владою магнатів, підтримували об'єднання, сподіваючись дістати такі самі привілеї, які мало польське дворянство.

У 1569 р. король Сигізмунд II Август скликав у Любліні сейм. Поляки за підтримки дрібної шляхти з Волині, Поділля, Київщини оголосили про приєднання цих земель до Польщі. У результаті підписання Люблінської унії було утворено Річ Посполиту, з єдиним королем, сеймом, грошима, податками і зовнішньою політикою. Велике князівство Литовське зберігало певну автономію, зокрема місцеве управління, військо, суд, скарбницю.

До Польщі відходили всі українські землі, які були розділені на сім воєводств: Руське (Галичина), Більське, Волинське, Подільське, Брацлавське, Київське і Чернігівське (створене в 1635 р.).

Протягом майже двох століть більшість населення України проживала у складі Великого князівства Литовського. На думку історика М. Грушевського, Велике князівство Литовське зберегло традиції Київської Русі більшою мірою, ніж Москва. Дехто з українських істориків стверджує, що, по суті, воно стало оновленою руською державою, а не іноземним формуванням, що поглинуло Україну. І хоча національно-політичне життя українців стикалося з певними перешкодами, проте для розвитку культури і національної самосвідомості це був сприятливий час. Українські нащадки князів і бояр мали рівні права з литовцями, часто були намісниками, воєводами, старостами і всі життєво важливі питання вирішували на місцях. Вони також

засідали у великокнязівській раді та центральній адміністрації. Діловодство велося українською мовою, а Литовський статут (кодекс Великого князівства) ґрунтувався на законодавчих традиціях Київської держави. Православна церква мала в українських землях практично головне значення. Водночас, як засвідчує доля Галичини, яка першою потрапила під владу Польщі, з переходом українських земель від Литви до Польської корони під сумнів було поставлене власне існування українців як окремої етнічної спільноти.

3.2. СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК УКРАЇНИ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIV — ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVI ст.

Зв'язки українців з литовцями і поляками, а через них із Західною Європою істотно вплинули на соціальний та економічний розвиток України.

Річ Посполита була найбільшою державою тогочасної Західної Європи з населенням 7,5 млн і загальною площею 815 тис. км². Поляки заселяли лише 180 тис. км² цієї території і становили майже половину її населення. Кількість українців, які жили на цій території, не перевищувала 2 млн.

Водночас із заходу через Польщу і Литву на Україну почала поширюватися система станової організації суспільства. На відміну від класів, які уособлювали економічний статус певних соціальних груп, стани виникали на основі визначених законом прав, привілеїв та обов'язків. Спочатку правові відмінності між станами не були чітко визначені, і люди могли переходити з одного стану до іншого. Та згодом цей поділ стає спадковим.

Найвищим станом вважалася шляхта. В Україні до неї належало майже 30 найбагатших князівських родів, які походили від суверенних колись князів із династії Рюриковичів і Гедиміновичів: Острозькі, Сангушки, Чарторийські, Вишневецькі, Заславські та ін. До шляхти належали також багаті нащадки бояр київського періоду, які мали маєтки з 10–15 сіл. Шляхтичів, які належали до найвищої верстви, називали магнатами.

Дрібна шляхта складалася з підданих, які дістали свій статус на службі в кавалерії, охороняючи замки чи кордони. Їхніх земель ви-

стачало тільки на те, щоб утримувати сім'ю. Загалом українська шляхта становила 5 % усього населення.

Польські королі дбали про зміцнення могутності польської шляхти і постійно (у 1387, 1413, 1430, 1434 та інших роках) надавали їй нові привілеї. Наприкінці XV — на початку XVI ст. шляхта підпорядкувала собі місцеві зібрання — сеймики, а пізніше й загальний сейм Речі Посполитої, якому належала найвища економічна влада у країні. У 1505 р. польський сейм прийняв закон, згідно з яким королю заборонялося без згоди шляхти видавати закони. Після смерті останнього представника династії Ягеллонів (1573) шляхта дістала право обирати короля і визначати його прерогативи.

Польська шляхта наступала також на права міст. Спочатку в 1505 р. міста було позбавлено права голосу в сеймі. Щоб забезпечити собі більший прибуток, шляхта в 1565 р. заборонила місцевим купцям купувати товари за кордоном. Іноземні купці почали торгувати безпосередньо зі шляхтою. Водночас сейм звільнив шляхту від мита. Натомість українська шляхта, щоб мати такі права, повинна була переймати польські звичаї і навіть змінювати власну православну віру, оскільки польські закони передбачали, що особа, яка приймає католицизм, автоматично набуває рівних з польською шляхтою прав. На цей шлях стало багато українських панів.

У тогочасних українських містах проживало до 15 % усього населення. Багато міст мали Магдебурзьке право (у німецькому місті Магдебурзі вперше було організовано самоуправління). У 1356 р. Магдебурзьке право дістав Львів, згодом — Кам'янець-Подільський (1374 р.), Луцьк (1432 р.), Київ (1497 р.). Зазвичай у місті управляло 40–50 багатих патриціанських родин. А більшість населення міста становили пересічні робітники, ремісники, права яких були дуже обмежені. Середні городяни складалися з купців і торгівців. Жителі міста належали до стану міщан.

Майже 80 % населення України становили селяни, які були по суті повністю безправними.

До середини XVI ст. в Україні остаточно встановлюється кріпосне право. Феодали позбавляють селян їхніх громадянських прав.

У 1447 р. селян було позбавлено права на суд, тобто феодали могли втручатися в особисте життя селян. Феодали також змушували селян користуватися за плату панськими млинами і шинками.

Наступним обмеженням прав селян була заборона на їх переселення. Згідно з рішенням сейму в 1496 р. право вийти із села мав лише

один селянин, а на службу або на навчання селянин міг піти тільки з дозволу пана. А в 1505 р. сейм ухвалив рішення, згідно з яким селяни взагалі не мали права переселятися без дозволу пана.

В Україні інтенсивно розвивалося велике феодальне землеволодіння: магнатське, шляхетське, церковне. У зв'язку з тим, що на початку XVI ст. у багатьох країнах Європи підвищився попит на продовольство, феодала в Україні почали перетворювати свої володіння на комерційно спрямовані господарства, що називалися фільварками. З 1557 р. фільварок стає основою магнатського господарства. Селянські землі включалися у феодальні володіння. Право на землеволодіння визнавалося тільки за шляхтою і церквою. Селяни повинні були працювати на панському полі. Така робота називалася панщиною. Якщо у XV ст. панщина становила лише 14 днів на рік, то на середину XVI ст. — два–три дні на тиждень. Окрім панщини селяни повинні були виконувати для пана й інші роботи.

Таким чином, тоді як у Західній Європі кріпосне право відмирало, у Східній Європі, зокрема в Україні, воно посилювалося. Проте рівень кріпацтва в різних регіонах України був різний. Наприклад, у рідконаселених районах, зокрема в Карпатах та Наддніпрянщині, кріпацтва майже не знали. А от у Галичині, на Волині воно набувало жорстокого характеру.

У зв'язку з посиленням експлуатації селян обсяги виробництва зерна значно збільшилися. Зерно почали експортувати до Голландії, Франції та Англії переважно Балтійським морем. Водночас у південних районах Речі Посполитої, наприклад у Поділлі, яке розміщувалося далеко від торговельних шляхів, випасали великі стада худоби, а згодом переганяли їх на продаж до Південної Німеччини або Італії.

В економіці України важливу роль відігравав видобуток солі, що здійснювався в Галичині, з чорноморських лиманів та озер. Високого рівня досягла обробка дерева. У лісах працювали цілі села теслярів і столярів, бондарів, стельмахів. Чинбарі шили пояси, сідла, взуття, рукавиці та інші вироби. Здебільшого на привізному металі працювали ковалі, слюсарі, мечники, зброярі. З XV ст. почали виробляти горілку. Промисловість у місті було організовано за цеховим принципом з метою захисту інтересів кожного цеху, а також для контролю за якістю і кількістю вироблених товарів.

Наприкінці XIV — на початку XV ст. засновувались нові міста і розширювались старі. Найбільшим містом у XV ст. був Львів із на-

селенням майже 10 тис., тоді як Київ, беззахисний перед набігами татар, налічував до 3 тис. жителів. У Львові було 14 цехів, що об'єднували 36 різних професій ремісників. Процвітали й інші міста, зокрема Кам'янець, Луцьк. Внутрішня торгівля здійснювалася на регулярних ярмарках. Розвиненою була й зовнішня торгівля, особливо в Західній Україні, де проходили основні торговельні шляхи між Європою і Сходом.

Таким чином, наприкінці XIV — у першій половині XVI ст. на українських землях, які перебували під владою Польщі та Литви, відбувалися значні соціально-економічні зміни. Створювалася нова соціально-класова структура суспільства, зі зміцненням шляхти посилювався кріпосницький тиск і запроваджувалося кріпосне право.

3.3. Розвиток культури наприкінці XIV — у першій половині XVI ст.

Період з кінця XIV до початку XVI ст. — час боротьби за збереження культурної самобутності України, подальшого формування українського народу. Чужоземне пригноблення та постійні напади турків і татар не сприяли розвитку української культури.

Україна мала тісні зв'язки з культурами російського, білоруського, болгарського і сербського народів. Наприкінці XV ст. великий вплив на їх розвиток спричинило виникнення у Кракові та Чорногорії східнослов'янського друкування кирилицею. У 1491 р. у Краківській друкарні було надруковано “Октоїх”, “Часослов”, а в 1495 р. у Чорногорії — “Псалтир”. Ці книги поширилися в Україні. На початку XVI ст. видавничу діяльність розпочав білоруський учений-гуманіст Франциск Скорина. Протягом 1517–1518 рр. у Празі кирилицею він видав кілька частин Біблії, а в 1525 р. у Вільно — “Апостол”. У 1577 р. князь К. Острозький заснував друкарню в Острозі.

У XV ст. в Україні в царині освіти ще зберігалися давні традиції. Початкові школи існували при великих церквах і монастирях у містах, а також у деяких садибах магнатів. Вчителями в основному були дяки, які навчали читати, писати та церковного співу.

Вихідці з України навчалися в багатьох європейських університетах, зокрема в Болонському, Краківському та Празькому. У Сорбон-

ні імена студентів-українців, а також бакалаврів і магістрів зустрічаються вже у другій половині XIV ст., а в середині XV ст. Сорбонна мала кількох докторів-українців. Ті, хто здобув освіту за кордоном, повернувшись в Україну, поширювали тут передові ідеї гуманізму, зокрема вчення Яна Гуса. Дехто залишався працювати на чужині. Наприкінці XV — на початку XVI ст. у Європі знали про наукову роботу Юрія Дрогобича (Котермака) у Болонському університеті, Павла Русина — в Краківському. У 1481 р. Юрій Дрогобич був обраний ректором Болонського університету. Він написав низку наукових праць з філософії, медицини, астрономії.

Кінець XIV ст. позначений змінами, що відбуваються й у народній творчості. Обрядова поезія істотно звільняється від культових елементів. Український народ створює прислів'я, приказки, казки, легенди. Починаючи з XV ст. зароджується епічна поезія — українські пісні й думи. Виконували їх народні співці — кобзарі. В основному ці твори відбивали історичну тематику, прославляли героїв. Найвідомішою є “Дума про козака Голоту”.

В Україні й далі розвивається літописання. Цікаві історичні відомості містилися в “Короткому Київському літописі”, датованому XIV–XV ст., а також у так званих литовських літописах. Поширення дістали й церковно-літературні твори: послання, життя святих. Особливо багато таких описів з'явилося в Києво-Печерській лаврі. Поряд із церковною розвивалася й світська література, зокрема збірник “Ізмарагд” на морально-побутові теми, збірник повістей “Александрія” про Александра Македонського, повісті про Троянську війну.

З'являються нові елементи в архітектурі. Будуються муровані замки з вежами, ровами, мостами (у Луцьку, Кременці, Хотині). Під впливом західної архітектури почали споруджувати безбанні храми. Було збудовано багато монастирів: Києво-Печерський, Дерманський, Унівський, Троїцький. Головними замовниками стають шляхта, міські та сільські громади, чий естетичні вподобання впливали на архітектуру.

До найкращих зразків живопису цього періоду належать сюжети-композиції “Різдво Христове” і “Успіння Богородиці” у Кирилівській церкві в Києві (XIV ст.), малювання Онуфріївської церкви в селі Лаврове (XII ст.) і Вірменського собору у Львові (XIV–XV ст.). Дістали поширення ікони, намальовані на дошках. Серед іконописців вирізняється Петро Ратенський, який намалював ікону “Богородиця” у

Володимиро-Волинському соборі й Петрівську ікону в Успенському соборі в Москві.

Подальшого розвитку набули також хоровий спів, танцювальні жанри інструментальної музики (гопак, козачок), музичний і танцювальний фольклор, гра на бандурі.

У цей період тривають формування й розвиток української народності.

Питання про створення української народності складне й досі остаточно в історичній науці не вирішене. Найпоширеніші три концепції: за першою частина російських істориків, виправдовуючи політику русифікації, яку здійснював царат, доводили, що впродовж усієї історії існувала і розвивалася лише одна великоруська народність, а української і білоруської народностей не було й немає, що вони є “відгалуженнями російського народу”. Тим самим заперечувалося право цих народів на вільний національний розвиток. Згідно з концепціями М. Карамзіна (1766–1826), В. Ключевського (1841–1911), М. Погодіна (1800–1875), Київська держава була результатом витвору великоруської народності. Російський письменник О. Солженіцин, претендуючи на роль знавця історії, у брошурі “Як нам облаштувати Росію?” пише: “Це все фальшива вигадка, що мало не з IX століття існував український народ з особливою неросійською мовою”.

Друга концепція найповніше викладена у працях М. Грушевського (1866–1934). Він вважав, що не існує “загальноруської” історії, так само як не може бути й “загальноруської” народності, а може бути тільки історія “руських народностей”.

Порогом історичних часів для українського народу М. Грушевський вважав IV ст. н. е. Він категорично відкидав претензії Московської Русі на частину давньоруської спадщини, правонаступником якої є виключно “українсько-руська” народність, бо саме вона створила Київську державу. Згідно з концепцією М. Грушевського, Київська Русь — це Україна. Вона займала територію 1,5 тис. км завдовжки і 800–900 км завширшки, об’єднувала різні племена, на основі яких формувалась українська народність. Київська держава підкорила також північні племена, від яких пішли великоруський і білоруський народи. Він доводив, що історія вела українську і руську народності здебільшого різними шляхами, які мали більше відмінностей, ніж подібності. Водночас М. Грушевський зазначає, що Київська держава залишила глибокі сліди в побуті й культурі північних та

північно-східних земель, що входили до її складу (поширення державної християнської релігії, візантійських книг і мистецтва, формування правових відносин тощо). Внаслідок феодальної роздробленості відокремилась північно-західна частина Київської Русі. Вищий, ніж у Київській Русі, розвиток продуктивних сил, поживлення обміну та торгівлі, економічних зв'язків між окремими землями, політичних відносин, особливо внаслідок посилення визвольної боротьби проти чужоземних загарбників, — усе це стало основою створення української народності. Водночас формувались єдина культура, мова і загальні риси побуту української народності. Щоб зберегти себе як етнічну єдність, українському народові довелося боротися проти татаро-турських, польських, литовських, угорських загарбників і російського царату. Територією формування української народності були Київська, Переяславська землі, Волинь, Поділля, Східна Галичина, Закарпаття, Північна Буковина, Чернігівська та Сіверська землі. В основу мови української народності було покладено середньопровські діалекти.

За часів феодальної роздробленості виник етнічний та історико-географічний термін “Україна”, який згодом став власною назвою південно-західних земель. Вперше назва “Україна” вживається стосовно великої території Наддніпрянщини в 1187 р. в Київському літописі про смерть переяславського князя Володимира Глібовича. Той же Київський літопис у 1189 р. називає Україною Галицьку землю. Відтоді назва “Україна” вживається в літописах паралельно з назвою “Русь”, “Руська земля”. У XV–XVII ст. назва “Україна” вживається в багатьох українських офіційних документах, мемуарах, художніх творах, народних думках і піснях. Так, широко відомими в XVI ст. були пісні “Засмутилась Україна”, “Дума про Івана Вдовиченка-Коновченка”, де йшлося про “славну Україну”, і “Пісня про Байду”, який мав “стати паном на всю Україну”.

Представники третьої концепції — радянські історики Б. Греков, В. Мавродін, Б. Рибаків та П. Толочко — вважають Київську Русь спільною етнічною основою російського, українського і білоруського народів. Радянська історіографія засуджувала концепцію М. Грушевського, його школи, інших українських істориків, відкидала твердження, що українська народність бере початок від слов'янських племен антів, виступала проти положення, що Київська держава була створена українською народністю, називала її спільною колицкою росіян, українців і білорусів.

Проблему формування української народності можна дослідити тільки комплексно, на основі наукового аналізу з використанням нових матеріалів з археології, історії, антропології, етнографії.

Підбиваючи підсумки, зауважимо, що наприкінці XIV — на початку XVI ст. більшість українських земель опинилася під владою Великого князівства Литовського, а згодом Польщі; Закарпаття було під владою Угорщини, Буковина — під владою Молдови, Чернігівська земля з 1503 р. належала Московській державі, Північне Причорномор'я — Кримському ханству. Проте незважаючи на несприятливі історичні умови в Україні інтенсивно розвивалася економіка, відбувалися соціально-політичні зміни, подальший розвиток української культури, формувалась і розвивалась українська народність.

Розділ 4

СТАНОВЛЕННЯ УКРАЇНСЬКОГО КОЗАЦТВА

4.1. Виникнення українського козацтва

Наприкінці XVI ст. центр політичного життя України знову переміщується на схід, у Наддніпрянщину, яка тривалий час була малонаселеною. Населення України впродовж кількох століть намагалось освоїти південний степ. Ще за часів Київської Русі для стримання кочовиків на південь від Києва було збудовано ряд укріплень, але їх знищили монголо-татари. За часів правління великих литовських князів південні кордони знову розширилися до берегів Чорного моря. Проте після створення Кримського ханства татари захопили Північне Причорномор'я. Вони стали джерелом найбільшої небезпеки для українського населення. Татари руйнували міста, вбивали старих, а молодь брали в полон і продавали в рабство. Тільки протягом 1450–1586 рр. було документально зафіксовано 86 набігів татар на Україну, а протягом 1600–1647 рр. — 70. Тому наприкінці XV — на початку XVI ст. Східна Україна обезлюдніла. Київ став прикордонним містом, а на південь від нього населення майже не було.

Зі вступом України до складу Польщі території на південь від Києва починають знову швидко заселятися.

У Наддніпрянщині великими землевласниками стають спольщені українські династії Вишневецьких, Острозьких, Корецьких і польські магнати Замойські, Калиновські, Потоцькі та ін.

На середину XVI ст. межі заселених українцями земель проходили уздовж північного кордону степу і включали міста Кам'янець, Бар, Вінницю, Білу Церкву, Черкаси, Канів і Київ. На південь від цієї лінії лежали землі, які називалися Диким полем.

Польський король роздавав магнатам землі на сході. Для їх освоєння магнати і шляхта переманювали до себе селян, пропонуючи їм право на користування землею без оброку протягом 10–30 років.

У зв'язку з подальшим закріпаченням, посиленням національного і релігійного гніту багато селян, незважаючи на татарську небезпеку, почали тікати у степи Дикого поля, куди не сягала влада польських панів. Переважно тікали селяни — жителі Східної Галичини, Волині, Західного Поділля, північних районів Київщини, а також міщани, позбавлені сану священники, збідніла шляхта. Здебільшого переселялись українці, а також поляки, молдавани, росіяни, білоруси.

Спочатку люди тікали на літній сезон у степи, де могли вільно обробляти землю, рибалити, розводити бджіл, полювати. Вони збиралися в гурти, обирали отамана. Щоб запобігти нападам татар, ці люди часто самі нападали на них, іноді грабували купців. На зиму вони поверталися додому під захист замків і платили королівським старостам данину.

Цих людей почали називати козаками.

Термін “козак” уперше згадується в первісній монгольській хроніці в 1240 р. і в перекладі з тюркської означає “одинокий”, “схильний до розбою і завоювань”. У Криму цей термін був відомий уже з XIV ст. У широкому розумінні “козак” — це вільна, незалежна людина, шукач військових пригод.

Перша згадка про козаків датується 1489 р. Вона пов'язана з походом сина польського короля Яна Ольбрахта проти татар. Як зазначав польський хроніст М. Бельський, польське військо успішно просувалося на південь у подільських степах завдяки провідникам з місцевих козаків.

Поступово козаки почали осідати у степу на постійне проживання. На середину XVI ст. у родючих південно-українських степах виникли козацькі села. Козаки займалися хліборобством, скотарством, рибальством, бджільництвом, полюванням, ремеслом, торгівлею. Козацькі поселення були багатші від сіл кріпосних селян, бо, по-перше, козаки були вільними людьми, а по-друге, вони мали земельні ділянки, розміри яких перевищували землеволодіння багатьох шляхтичів на заході.

Почав формуватися козацький устрій. Козаки об'єднувались у спільноти — громади. Найважливіші питання вирішувалися на радах. На цих радах обирались отамани, осавули, судді. Козаки мали однакові права на користування землею, на полювання, рибальство.

Козаки, які жили на захоплених магнатами землях, повинні були давати їм мед, хутро, гроші, служити у військових загонах при замках.

Життя козаків у Наддніпрянщині було тяжким і дуже небезпечним. Навіть працюючи на землі, вони змушені були постійно носити зброю, щоб захищатися від турків і татар. З роками козаки вдосконалили свою військову майстерність та організацію, виготовляли прекрасну зброю і порох. Озброєні козаки почали не тільки захищатися від набігів кримчан, а й нападати на татарські улуси. У 1489 р. загони козаків під час походу билися з татарами поблизу Таванської переправи на Дніпрі. У 1492 р. козаки напали на татарські кораблі на Дніпрі. У 1494, 1496 і 1498 р. українські козаки разом із донськими здійснили кілька вдалих походів проти татар, що змусило Кримське ханство для свого захисту збудувати на Дніпрі та Перекопі кілька фортець. У 1521 р. козацькі загони здійснили похід у Молдавію, у 1523 р. — у Крим, у 1524 р. — під Тавань, у 1528 р. — під Очаків, який захопили в 1545 р. У результаті цих перших походів козаки часто звільняли полонених українців, захоплювали багату військову здобич.

Польський і литовський уряд прагнув використати козацтво у власних цілях. Не маючи великої військової сили на півдні України, уряд почав залучати козаків до захисту південних рубежів від татар.

4.2. Запорозька Січ

Втікаючи від польських і литовських панів, королівських старост, багаті козаків просувалися далі на південь до Дніпровських порогів — на Дніпровський Низ. У нижній течії Дніпро тоді перегорджували дев'ять порогів — ряди кам'яних скель заввишки 4–7 метрів. За останнім порогом Дніпро широко розливався, утворюючи численні притоки, луки та острови. Саме тут знаходили захист козаки, що й відбито у приказці “Січ — мати, Великий луг — батько, степ і воля — козацька доля”. На численних островах для захисту від татар козаки споруджували укріплення — січі (зроблені зі зрубаних (січених) дерев). З невеликими військовими загонами козаки об'єдналися у великий козацький союз з центром, який дістав назву Запорозька Січ. Завдяки природним умовам Запоріжжя було неприступним як для литовських і польських військ, так і для татарських й турецьких орд. У систему Запорозької Січі ввійшли всі невеликі містечка — січі.

У переносному розумінні слово “січ” означало столицю запорозького козацтва, постійний центр керування військовими справами. Поряд зі словом “січ” вживалося слово “кіш”. Його тлумачили як

правління або місце тимчасового перебування козаків, військового табору. Слова “січ” і “кіш” у козаків були синонімами.

Запорозька Січ існувала понад 200 років. За цей час козаки змінили вісім січей: Хортицьку, Базавлуцьку, Томаківську, Микитинську, Чортомлицьку, Олешківську, Кам'янську та Нову. Це відбувалося з різних причин (стратегічне положення, територія, якість води, зовнішні обставини тощо). Найвідомішою є Січ на острові Хортиця. Виникнення Хортицької Січі пов'язане з ім'ям українського князя, черкаського і канівського старости, одного з перших козацьких отаманів Дмитра Вишневецького, відомого в народних думках під ім'ям Байди. Він із загоном козаків між 1552 і 1556 р. побудував на Хортиці укріплений замок всупереч волі польського короля і Великого князя литовського Сигізмунда II Августа, який схилився до угодовської політики стосовно Кримського ханства. Із цього укріплення козаки здійснювали походи проти татар і навіть нападали на турків. Коли Литва відмовилася підтримати хрестовий похід Д. Вишневецького проти мусульман, він поїхав до Москви, сподіваючись з її допомогою розгромити Кримське ханство. Проте похід Д. Вишневецького на Кафу завершився невдачею, бо російський цар Іван Грозний не надав допомоги, на яку той сподівався. Розчарований, Д. Вишневецький повернувся в Україну і організував похід до Молдавії, проте молдавани схопили його і передали туркам, які в 1563 р. стратили його в Константинополі.

Наприкінці 60-х років XVI ст. козаки перенесли Січ на острів Томаківка (тепер він затоплений водами Каховського водосховища), який розміщувався на відстані 60 км північніше Хортиці. Томаківська Січ існувала з 60-х до початку 90-х років XVI ст. За цей час запорозькі козаки здійснили чимало походів на татарські й турецькі фортеці Причорномор'я. Вони спускалися на човнах — “чайках” — Дніпром до моря і там розбивали турецькі кораблі. У 1577 р. запорозький гетьман Іван Підкова розгромив військо молдавського господаря Петра Мірчі, захопив його столицю Ясси і став господарем Молдови. Проте в 1578 р., зазнавши поразки від турків і відступивши в Галичину, Підкова був заарештований поляками і страчений у Львові. У наступні роки запорожці здійснювали походи у Крим, на Очаків, Акерман, Козлів (Євпаторію). Томаківська Січ стала базою першого великого селянсько-козацького повстання в 1591–1593 рр. на чолі з Криштофом Косинським — гетьманом реєстрового козацтва.

Під час одного з козацьких походів татари в 1593 р. зруйнували Січ. Запорожці змушені були перенести її на острів в гирлі річки Базавлук (нині острів затоплений Каховським морем).

Базавлуцька Січ була добре укріплена. За часів її існування відбувалися великі козацькі повстання проти Речі Посполитої і морські походи козаків проти турецької імперії. Тоді ж військова організація Запорозької Січі досягла високого рівня розвитку.

Після поразки народних повстань у 1633 р. Січ було перенесено на Микитів Ріг — мис на правому березі Дніпра (нині тут місто Нікополь). У 1647 р., коли почалася визвольна війна проти Речі Посполитої, гетьманом Микитинської Січі був обраний Богдан Хмельницький.

У XVI–XVIII ст. Запорозька Січ відіграла велику роль в історії українського народу. Запоріжжя стало зародком нового українського (козацького) державництва. Запорозька Січ була своєрідною військово-адміністративною організацією. Військо Запорозьке мало два поділи — військовий і територіальний. Військо завжди поділялося на 38 куренів (частин війська), а територія — спочатку на п'ять, а потім на вісім паланок (з татарської — “маленька фортеця”).

Соціальний устрій Війська Запорозького був демократичний. Усі запорожці мали однакові права. Вони називали себе “товаришами”, а своє військо — “товариством”, або “лицарством” Війська Запорозького. Жінок на Січ не допускали, там жили виключно чоловіки. Писаного кодексу законів не було, в основі життя козацької громади лежали звичаї, традиції.

Верховна влада належала військовій раді — загальній раді запорожців. Рада збиралась у визначений час, а іноді — на термінову вимогу козаків. На військових радах вирішувалися найважливіші питання життя Війська Запорозького, зокрема відбувалися вибори адміністративно-судового апарату.

На чолі Війська Запорозького стояла виборна військова старшина — кошовий отаман, військовий суддя, військовий осавул і військовий писар, яких обирали на раді. Кошовому отаманові належала військова, адміністративна, судова і духовна влада, а у воєнний час він був головнокомандувачем і мав необмежену владу. На раді йому вручали булаву як символ влади. Влада кошового обмежувалася трьома умовами — звітом, часом і радою. Щороку 1 січня кошовий під час виборів військової старшини мав звітувати про свої дії щодо війська. Якщо він скоював якісь злочини, його могли навіть стратити. Кошового отамана обирали лише на рік. Виняток робили для

дуже популярних отаманів. Наприклад, Іван Сірко був кошовим отаманом 15 років, а Петро Калнишевський — 10. Проте їх обирали щороку. Без скликання загальної ради всього Війська Запорозького кошовий отаман не міг ухвалювати важливих рішень. Жив він завжди в тому самому курені, що й до обрання кошовим, їв разом з козаками. Тільки наприкінці існування Січі військова старшина почала будувати власні будинки й окремо харчуватися.

Другим за значенням у Війську Запорозькому був військовий суддя. Писар завідував військовою канцелярією, осавул стежив за порядком і гідною поведінкою козаків у мирний час на Січі, а у военний — у таборі.

Після запорозької військової старшини йшли курінні отамани. Їх обирали на курінних радах. Вони виконували роль інтендантів, тобто зобов'язані були стежити за постачанням продуктів і дров у свій курінь, зберігати гроші та майно в курінній скарбниці.

За військовою старшиною йшли військові службовці. Так, військовий довбиш кликав козаків для воєнних походів, на ради, релігійні свята, виконував “поліційні” обов'язки. Військовий гарматник завідував всією запорозькою артилерією і боеприпасами. Військовий тлумач був перекладачем.

Для керування життям паланок обиралися паланкові начальники на чолі з полковником. Полковник був також начальником бойової частини війська — полку — у воєнному поході. Військо Запорозьке мало військові знаки (бунчук — мідна або позолочена куля на дерев'яному держаку з прикріпленим кінським хвостом), корогви (прапори) і печатку-герб із зображенням козака з гвинтівкою на плечі, шаблею і списом поруч з ним. Січова корогва (прапор) була малинового кольору. З одного боку прапора був зображений Святий архангел Михаїл, з іншого — білий хрест в оточенні небесних світил.

Основною військовою одиницею був полк, який поділявся на сотні. Козаки були як пішими, так і кінними. На озброєнні запорожці мали гармати, мушкети, пістолети, шаблі, списи, лук, стріли. Кількість війська не була постійною і коливалася від 6 до 15 тис. добре озброєних козаків. Січ мала свій флот, що складався з 80–150 човнів “чайок”. На кожній “чайці” розміщувалось 20–30 веслярів, 50–70 бойових козаків, 4–6 гармат.

Запорожці активно захищали український народ від кримських татар і турків. Найбільші козацькі походи були здійснені на початку XVII ст. У 1606 р. козаки спустошили Варну — турецький укріпле-

ний пункт на Чорному морі; у 1608 р. захопили Перекоп, у 1609 р. — Кілію, Ізмаїл, Акерман. У 1615 р. козаки на 80 “чайках” на очах у турецького султана і його тридцятитисячної армії проникли у Константинопольську гавань і спалили її, а в 1620 р. вони повторили таку саму акцію. У 1616 р. вони захопили Кафу і звільнили тисячі полонених. У відповідь на це турецький султан Осман II зібрав 160-тисячне військо, разом з кримським ханом напав на Річ Посполиту і в 1620 р. розбив під Цецорою польські війська. У 1621 р. під час битви 35-тисячного польського війська з турками під Хотином 40 тисяч козаків на чолі з гетьманом Сагайдачним прийшли на допомогу і врятували польську армію від розгрому. Описуючи дії козаків, турецький історик Найма у XVII ст. зазначав: “Можна стверджувати напевне, що немає на світі людей, які б менше дбали про своє життя і менше боялися смерті, ніж ці... Знавці військової справи твердять, що ці сіромахи завдяки своїй хоробрості й спритності у морських боях не мають собі рівних в усьому світі”.

Уже в XVI ст. Запорозька Січ почала відігравати помітну роль у міжнародних справах. Із Запорозькою Січю встановлювали відносини Росія, Туреччина, Кримське ханство, Австрія, Венеція, Ватикан. Січ діяла як суверенна держава і в зовнішніх відносинах, і під час воєн.

З огляду на викладене впливає, що запорізькі козаки мали всі основні характерні для республіки елементи самостійного державного устрою. Він став основою нового українського козацького державництва у період визвольної війни 1648–1654 рр.

Самостійність запорожців непокоїла литовську і польську шляхту. Щоб встановити контроль над козаками, було ухвалено рішення взяти на державну службу певну їх кількість і використати в боротьбі проти татар. У 1572 р. король Сигізмунд II видав універсал про формування полку з 300 козаків. Цих козаків вносили до спеціальних списків — реєстрів, тому вони дістали назву реєстрових козаків. Новий польський король Стефан Баторій у 1578 р. збільшив їх кількість до 600. Їм було надано певні привілеї: окремий суд, звільнення від податків і повинностей, право власності на землю, дозвіл вільно займатися ремеслом і торгівлею, допомогу одягом, зброєю, а також установлено невелику платню. Проте після участі в селянських повстаннях у 1591–1596 рр. реєстрове козацтво було ліквідоване і відновлене знов у 1599 р. У 1638 р. його кількість збільшено до 6 тис. Полковими містами стали Чигирин, Черкаси, Переяслав, Корсунь, Біла Церк-

ва, Канів. Старшим реєстру в 1637 р. польський уряд призначив І. Караймовича. Рядове козацтво, незважаючи на привілеї, перебувало у складному становищі, невдоволеність і протест проти польської шляхти постійно посилювалися.

4.3. НАЦІОНАЛЬНО-РЕЛІГІЙНИЙ РУХ І КУЛЬТУРА УКРАЇНИ НАПРИКІНЦІ XVI — НА ПОЧАТКУ XVII СТ.

Друга половина XVI — початок XVII ст. — період пробудження національної свідомості українського народу, його духовного відродження. Утверджується відчуття рідної землі, історії, вітчизни. Збереження і розвиток духовної культури, культурно-національне відновлення стають історичною необхідністю.

Культурно-національне відродження в Україні було пов'язане з внутрішніми соціально-економічними процесами, а також з політичною, ідеологічною, релігійною боротьбою, з наростанням народно-визвольного руху і тими політичними й культурними процесами в Європі, що дістали назву Відродження (XIV–XVI ст.).

Культурна відбудова України відбувалася в дуже складних умовах, коли більша її частина перебувала у складі інших держав, а соціальне пригноблення українського народу посилювалося національно-духовним — принижувались і викорінювалися культура, мова, звичаї, православ'я.

Віра тоді була не тільки основою світосприйняття, а й ознакою належності людини до тієї чи іншої культури, складовою культури, ознакою певного народу. Не зумівши покатоличити українців, правлячі кола Речі Посполитої почали втілювати в життя ідеї єзуїтів — “церковної єдності”, або унії, Православної та Католицької церков під верховенством Папи Римського. При цьому зберігалися православні обряди, служба правилася церковнослов'янською мовою, незмінним залишався й календар. У XVI ст. позбавлена підтримки Польсько-Литовської держави Православна Церква була в занепаді. Безпосередніми причинами прийняття унії були невдоволення православних єпископів тим, що в церковні справи почало активно втручатися міщанство, об'єднане у братства; прагнення єпископів звільнитися від підлеглості східним патріархам, які також втручалися у справи єпархій і збирали побори; намагання верхівки українського

православного духівництва добитися рівності з католицькими єпископами. Влітку в 1594 р. в Сокалі на з'їзді православних єпископів були вироблені умови об'єднання з Католицькою Церквою, а в грудні 1594 р. було прийнято постанову про бажання ієрархів відокремитися від Східної Церкви і підпорядкуватися Папі. У 1595 р. єпископи Іпатій Потій і Кирило Терлецький поїхали до Рима, де Папа Климент VIII офіційно проголосив визнання унії. Проти унії рішуче виступили князь К. Острозький та інша православна знать.

Щоб розв'язати конфлікт, у 1596 р. в Бересті (Бресті) Сигізмунд III за дорученням Папи Климента VIII скликав церковний собор для офіційного проголошення унії. Собор одразу ж розколовся на два собори — православний і уніатський. В уніатському брали участь Київський митрополит М. Рогоза, п'ять єпископів, три архімандрити, три католицькі єпископи, магнати й шляхта. 8 жовтня 1596 р. вони підписали угоду про унію і дали присягу на вірність Папі Римському. На православному соборі були присутні два єпископи — Балабан і Копистенський, Білгородський митрополит Лука, дев'ять архімандритів, два представники східних патріархів, понад 200 представників православного духівництва. Вони підписали протест проти унії, а всіх, хто її прийняв, позбавили духовної влади. Проте Сигізмунд III затвердив рішення уніатського собору. Згідно з цим рішенням уніатське духівництво, як і католицьке, звільнялося від податків; шляхта, яка прийняла унію, мала право одержувати державні посади нарівні з католицькою шляхтою, а уніати-міщани зрівнювалися в правах з католиками. Унія вважалась обов'язковою для всіх православних на території Речі Посполитої. Таким чином, Православна Церква стала, по суті, незаконною. І тільки важке зовнішньополітичне становище Польщі на початку XVII ст. змусило уряд у 1603–1607 рр. піти на деякі поступки православним (зокрема, сейм оголосив про припинення їх переслідування). Унаслідок виступів козацтва на початку 80-х років XVII ст. польський уряд видав “Статті для заспокоєння руського народу”, якими узаконив існування Православної Церкви.

В історичній літературі Берестейська унія оцінюється неоднозначно. Дореволюційні російські історики ставилися до унії вкрай негативно. Багато хто із сучасних закордонних українських істориків вважає, що унія була визначною і позитивною подією в історії українського народу. Радянські історики донедавна сприймали Берестейську унію однозначно негативно, і тільки останніми роками з'явилися дослідження, де її оцінюють позитивно.

Після прийняття унії до неї приєдналося багато феодалів, шляхтичів і міщан. Проте більшість селян, козаків, міщан, дрібної шляхти і духівництва залишилися православними і почали об'єднуватися на захист своїх національних прав та інтересів.

Експансія католицизму, що її здійснювала римська курія, намагання правлячих кіл Речі Посполитої колонізувати український народ викликали широкий суспільно-політичний рух, опір православного населення. У містах виникають братства, які мали на меті об'єднати широкі маси міщанства і які, виступаючи проти засилля католицизму, були проявом реформістського руху в Україні.

Культурне піднесення в Україні значно посилюється з появою братств — громадських православних організацій міського населення, які рішуче виступали за розвиток вітчизняної культури. Одним із перших у 1439 р. було створено Львівське братство, яке мало школу, шпиталь, бібліотеку, друкарню. На початку XVII ст. виникають Рогатинське, Острозьке, Галицьке, Кам'янець-Подільське, Самбірське, Київське, Вінницьке та інші братства. Вони створювали друкарні, шпиталі, школи, забезпечували їх підручниками, утримували вчителів і бідних учнів, надавали найкращим учням допомогу для продовження навчання за кордоном. Навколо братств об'єднувалися вчені, письменники, книговидавці, педагоги, політичні діячі.

Важливим напрямком діяльності братств стало книгодрукування. Одну з перших друкарень було створено в 1561 р. у Заблудові, в маєтку українського та білоруського магната Г. Ходкевича. Заснували її Іван Федоров і Петро Мстиславець. У 1569 р. вони видали “Учительське Євангеліє”, а пізніше — “Псалтир” і “Часослов”. А власне першою на українських землях стала друкарня, яку заснував у Львові в 1573 р. І. Федоров. У цій друкарні в 1574 р. було видано “Апостол”. У 1576 р. І. Федорова запросив до себе князь К. Острозький. У його друкарні було створено 28 видань, серед них відома “Острозька Біблія” (1581) — перше повне видання Біблії слов'янською мовою.

Братські друкарні існували також у Новгороді-Сіверському, Києві, Чернігові, Луцьку. Були також приватні друкарні.

У 80-ті роки XVI ст. почала видаватися полемічна література, що мало особливе значення в боротьбі з унією, проти соціальних та ідейних засад католицизму. Представляли цю літературу Герасим Смотрицький, Василь Суразький, Христофор Філалет та ін. У полеміці з церковними магнатами визрівали гуманістично-демократична ідея суспільної рівності, ідея свободи віросповідання. Полемісти розкри-

ли причини, що сприяли переходу магнатів до уніатсько-католицького табору. В їхніх працях тема патріотизму посідала чільне місце.

Розвиток книгодрукування сприяв розвитку освіти, збільшенню кількості шкіл. І. Федоров видав у Львові та Острозі “Букварі” — посібники для вивчення слов'янських і грецької мов. Були видані також “Граматика” Лаврентія Зизанія і “Граматика” Мелетія Смотрицького.

Наприкінці XVI ст. школи діяли вже у Львові, Стрию, Кременці, Києві, Володимирі-Волинському та інших містах. Серед них були дяківські школи, міські, церковні, монастирські, домові, протестантські, уніатські, католицькі. У 1578 р. в Острозі було засновано школу, яка дала початок новому етапу в розвитку шкільної освіти в Україні. Викладання в ній було побудовано з урахуванням досвіду сучасної європейської школи. У ній вивчали слов'янську, грецьку і латинську мови, так звані сім вільних наук — граматику, риторичку, діалектику, арифметику, геометрію, астрономію, музику. Отже, ця програма передбачала початкову і середню освіту з елементами вищої. Першим ректором цієї школи був Г. Смотрицький, а з-поміж вихованців — М. Смотрицький, Г. Дорофеевич, П. Сагайдачний та ін.

На початку XVII ст. в Україні відкрилося 30 братських шкіл, які були народними і вирізнялися передусім демократичністю. До програм цих шкіл входили ті самі науки, що вивчалися в західноєвропейських школах. Та вже у 20-ті роки XVII ст. Львівська школа, не витримавши боротьби з католицьким духівництвом, почала занепадати. Луцька школа двічі (у 1627 і 1634 р.) була розгромлена і перейшла до рук уніатів. Острозьку школу після смерті князя його онука Анна-Алоїза Ходкевич перетворила на єзуїтську колегію.

На початку XVII ст. Київ стає одним з найбільших міст Наддніпрянщини (з чисельністю населення 15 тис.). Починають відроджуватися духовні традиції Києва як всеукраїнського центру. Істотно вплинуло на політичний статус Києва запорозьке козацтво. У 1620 р. гетьман Сагайдачний за підтримки козацтва та православних вірних і за участю єрусалимського патріарха Феофана відновив Київську митрополію і всю православну ієрархію, яку 25 років тому після Берестейської унії було ліквідовано і замінено на уніатську. Це була найвидатніша заслуга П. Сагайдачного. Основними культурними центрами Києва були Київське братство і Києво-Печерська лавра на чолі з архімандритом Єлисеєм Плетенецьким. У 1615 р. при монастирі було відкрито друкарню. Першою книгою, що вийшла тут

у 1616 р., був “Часослов”. У 1615 р. Київське братство заснувало школу, яка стала родоначальницею першої вищої школи у країні — Києво-Могилянської академії. У 1631 р. у Києві було створено ще одну школу — Лаврську, яку заснував архімандрит Києво-Печерської лаври Петро Могила. Вона створювалася на зразок шкіл вищого типу, у ній навчалося близько 100 учнів. Та проіснував цей навчальний заклад недовго. У 1632 р. він об’єднався з братською школою і дістав назву колегії (так на Заході називалися навчальні установи вищого типу).

Отже, в Україні було зроблено перший крок на шляху становлення вищої школи. Велику роль у цьому відіграв П. Могила — видатний просвітник, який усі свої знання, організаторські здібності, а також матеріальні кошти віддав колегії. На його честь її було названо Києво-Могилянською і під цією назвою вона ввійшла в історію вітчизняної науки і культури як перший вищий навчальний заклад України, Росії та Білорусії. За змістом і організацією навчання колегія була ідентичною Краківській і Віленській вищим школам. У ній вивчали граматику, мови, риторику, поетику, діалектику, арифметику, геометрію, астрономію, музику та інші науки. Як і вищі європейські школи, колегія мала у підпорядкуванні школи, відкриті у Кременці, Вінниці та Гощі.

Таким чином, в умовах боротьби проти насильницької політики покатоличення і колонізації в Україні відбувалося культурно-національне відродження. Великого розвитку набули ідеї поширення освіти і знань серед народних мас, відродження національної мови і традицій, захисту православ’я як віри батьків, незалежного і вільного існування народу.

4.4. Селянсько-козацькі повстання в Україні наприкінці XVI — на початку XVII ст.

Наприкінці XVI ст. значно посилилася боротьба українського селянства і козацтва проти кріпацтва і національного гніту.

А втім, перші антифеодальні повстання в Україні були ще в XV ст. Так, протягом 1490–1492 рр. відбулося велике антифеодальне повстання селян у Східній Галичині та Північній Буковині під проводом Мухи. Десятитисячному війську вдалося захопити фортеці Снятин, Коломию, Галич. Селяни нападали на феодалів, спалювали і розо-

ряли їхні маєтки, проте діяли вони в основному стихійно, локально, розрізнено і тому зазнали поразки.

У XVI ст. з'явилася нова форма антифеодальної боротьби — рух опришків. Уперше про них згадується в документах 1529 р. Цей рух охопив гірські райони Східної Галичини, Північної Буковини і Закарпаття. Для боротьби з ними феодали Польщі та Молдавії в 1547 р. уклали угоду. Проте рух розростався і охопив Прикарпаття й Поділля. Особливо успішно діяли загони на чолі з Петром Чумаком, Марком Гатталою, Василем Чепцем та ін.

Як зазначалося, перше велике антифеодальне селянсько-козацьке повстання, очолюване К. Косинським, відбулося в 1591–1593 рр. У 1591 р. Косинський на чолі загону козаків за підтримки селян і міської бідноти захопив Білу Церкву. Згодом спалахнула широка антифеодальна боротьба на Київщині та Переяславщині. Повстанці захопили Трипілля і Переяслав, підійшли до Києва. Рух перекинувся також на Волинське і Брацлавське воєводства. Магнати, злякавшись, створили ополчення шляхти на чолі з київським воєводою князем Острозьким і виступили проти Косинського. У січні 1593 р. під містечком П'яткою на Житомирщині відбулася битва, що тривала тиждень, але так і не виявила переможця. Повстанці відійшли на Січ. У травні 1593 р. двотисячний загін козаків на чолі з Косинським знову вирушив із Запорозької Січі й незабаром оточив Черкаси. Черкаський староста, не дочекавшись допомоги, розпочав переговори з Косинським, запросив його до замку і вбив. Восени того ж року повстання спалахнуло з новою силою. Козацьке військо підійшло до Києва і оточило його, але в цей час татари напали на Січ і козаки змушені були повернутися назад. Шляхта придушила залишки селянських загонів на Київщині та Брацлавщині, жорстоко розправилася з непокірними, а потім почала самовільно збільшувати у своїх маєтках панщину і різні повинності. Усе це сприяло визріванню інших повстань.

Навесні 1594 р. знову почалося повстання проти польської шляхти. Очолив його виходець із сім'ї ремісника з міста Гусятина, що на Поділлі, — Северин Наливайко. У Запорозькій Січі він був сотником. У 1594 р. він очолив успішний похід у Молдавію проти турецько-татарських загарбників. Після повернення звернувся із закликом до запорожців розпочати боротьбу проти польсько-шляхетської влади. Незважаючи на незгоду частини старшини, запорожці вирішили послати загін козаків на чолі з гетьманом Лободою на допомогу На-

ливайку. Під його керівництвом козаки й міщани Брацлава розгромили загони шляхти й заволоділи містом. Невдовзі вони захопили міста Бар і Луцьк. Народне повстання охопило Брацлавщину і Волинь. Кріпосні селяни вступали в загони і оголошували себе козаками. Навесні 1595 р. військо повстанців розділилося. Частина його на чолі з Наливайком вирушила до Білорусії. Друга частина на чолі з Григорієм Лободою і Матвієм Шаулою — до південної Наддніпрянщини. Загін Наливайка захопив Старокостянтинів, Кременець, Слуцьк, Бобруйськ, Могилів і розбив війська шляхти. Селянські виступи почалися в усій Східній Білорусії. Водночас військо під проводом Лободи заволоділо Черкасами та Каневом. Піднявшись Дніпром, Шаула захопив Київ і пішов у Білорусію. Таким чином, усе українське Правобережжя та Південно-Східна Білорусія опинилися в руках повстанців. Цьому сприяло також те, що саме в ту пору польське військо на чолі зі Станіславом Жолкевським воювало в Молдавії.

Проте восени 1595 р. Молдавський похід закінчився, і тритисячне польсько-шляхетське військо вирушило в Україну. Литовські магнати об'єдналися для боротьби проти повстанців під керівництвом литовського гетьмана Х. Радзивілла. Білоруська шляхта зібралася в Мінську під керівництвом воєводи Миколи Буйвіда. У грудні 1595 р. п'ятитисячний загін Буйвіда підійшов до Могильова, де перебувало 1,5 тис. козаків і селян на чолі з Наливайком. Відбулася битва, і хоча Буйвід відступив, Наливайко поспішив з'єднатися з другою частиною війська. При переході на р. Сині Води поблизу села Прилуки відбулася битва з військами Жолкевського, в якій перемогли козаки.

Навесні 1596 р. війська Наливайка, Лободи і Шаули об'єдналися неподалік від Білої Церкви. Кількість їх становила 4 тис. До Білої Церкви наближалася і польсько-шляхетське військо. В урочищі Гострий Камінь відбулася битва. Козаки зазнали великих втрат, Шаулі ядром відірвало руку, був поранений і Наливайко, але й польські війська змушені були відійти. Наливайко відступив через Трипільля до Києва, а потім до Переяслава. На початку травня там зосередилося 10 тис. біженців і серед них — 3 тис. козаків. Зібралася рада. Одні пропонували битися з Жолкевським. Частина старшини пропонувала просити в нього помилування. Проте більшість козаків ухвалили рішення перейти на територію Російської держави. Згідно із цим рішенням війська почали рухатися до Лубен. Коли до російського кордону залишалось 400 верст, а до Лубен — 3 версти, козаків наздогнали війська Жолкевського. Козаки розбили табір, укріпили його зброєю. Та

в них було 3 тис. погано озброєних бійців, а у Жолкевського — 5 тис. Крім того, до нього приєдналися литовські частини князя Огінського. Два тижні тривала оборона табору. Лобода розпочав таємні переговори з поляками, але його викрили і стратили. Однак невдовзі група старшин, котрі підтримували Лободу, по-зрадницькому схопила Наливайка і Шаулу і видала їх ворогам. Захопивши табір, поляки влаштували жорстоку розправу. Тільки невеликій частині козаків на чолі з підполковником Кременським вдалося прорватися на Січ. Наливайка після десяти місяців допитів четвертували у Варшаві. М. Бельський писав про нього: “Був він людиною прекрасної зовнішності і неабияких здібностей, до того ж знаменитий артилерист”. Ім’я Наливайка стало символом мужності й сміливості. Народного героя України прославили поет-декабрист К. Рилєєв у поемі “Наливайко” і Т. Шевченко в поемах “Тарасова ніч” і “Гайдамаки”. Після придушення повстання Наливайка в Україні посилювалося феодално-кріпосницьке гноблення. Жолкевський, Вишневецькі, Потоцькі, Калиновські одержали тут нові земельні володіння. Розпочався період кріпосницько-шляхетської реакції.

На початку XVI ст. Річ Посполита майже постійно перебувала у стані воєн із сусідами і їй знову довелося звертатися до козаків по військову допомогу. Так, у 1601 р. двотисячний загін українців брав участь у складній для Польщі Лівонській кампанії, а в 1605 і 1609 р. запорожці брали участь у польській інтервенції в Москву. Проте водночас шляхта не хотіла розширювати автономію чи збільшувати реєстр козаків.

У 1616 р. гетьманом Запорозької Січі було обрано Петра Сагайдачного. Він, незаможний шляхтич з міста Самбора, що на Галичині, вчився в Острозькій академії, після чого пішов у Січ, брав участь у кількох походах, найвідоміший з яких — похід на Кафу в 1616 р. Він вважав, що козаки ще поступаються силою Речі Посполитій, і тому основою його політики стало примирення з Польщею. П. Сагайдачний очолював великі загони козаків, які допомагали полякам у нескінченних війнах з Московією і Оттоманською імперією. У 1619 р. він погодився скоротити реєстр до 3 тис., закріпив несанкціоновані морські походи і визнав право короля затверджувати козацьких старшин. Важлива заслуга П. Сагайдачного полягає в тому, що він об’єднав військову силу козаків з політично слабкою церковною і культурною верхівкою України. У 1620 р. П. Сагайдачний разом з усім Запорозьким Кошем вступив до Київського братства, тобто запорожці

стали підтримкою й захисниками релігії та культури України. Того ж року він разом з православними священиками запросив до Києва ерусалимського патріарха Феофана для освячення нових православних ієрархів. Поляки погрожували схопити патріарха Феофана як шпигуна, тому П. Сагайдачний разом з трьома тисячами козаків супроводжував його до турецького кордону. Відносини між Польщею і козаками ставали дедалі напруженішими. Проте загроза турецької агресії після поразки шляхетського війська на Цецорських полях у 1620 р. змусила короля знову звернутися до українського гетьмана по допомогу. Участь козаків у боях проти військ султана Османа II забезпечила успішне завершення в 1621 р. Хотинської війни. Смертельно пораненого в одній із битв П. Сагайдачного відвезли до Києва. У 1622 р. П. Сагайдачний помер.

Після смерті П. Сагайдачного конфлікти знову стали основою польсько-українських відносин. Наступниками П. Сагайдачного були Оліфер Голуб і Михайло Дорошенко. У цю пору до України повернулося 40-тисячне козацьке військо, яке брало участь у битві під Хотиним. Ніхто з козаків не хотів знову ставати кріпаком, серед них зростало невдоволення. Щоб утихомирити непокірних, у 1625 р. в Україну було направлено восьмитисячне військо Конецьпольського, якого польський уряд призначив гетьманом. Назустріч йому із Запорозької Січі виступило шеститисячне військо на чолі з Марком Жмайлом. Після кількох невдалих боїв з поляками запорожці знов обрали гетьманом Дорошенка і пішли на переговори, унаслідок яких реєстр було збільшено до 6 тис., але більшість рядових козаків мали повернутися до своїх панів. М. Дорошенко поділив реєстрових козаків на п'ять полків і місцем їх перебування визначив Київ, Канів, Корсунь, Білу Церкву, Переяслав і Черкаси. Загальне управління здійснював гетьман зі своєю канцелярією. Його обирали козаки, а затверджував король. На відміну від реєстрових козаків Запорозька Січ хоча формально й підпорядковувалася гетьману, але фактично зберігала автономію.

У 1629 р. гетьманом було обрано Григорія Чорного, з пропольською орієнтацією. Проте його намагання догодити шляхті викликало ненависть у козаків. У 1630 р. вони викрали його, відвезли на Січ, учинили суд і стратили.

Новим гетьманом було обрано Тараса Федоровича (Трясила), який організував і повів проти шляхти велике військо. Польське військо

знов очолив Конецпольський. Після кількох битв у Переяславі було підписано угоду, згідно з якою реєстр збільшився до 8 тис., усім козакам, які брали участь у повстанні, було оголошено амністію.

У 1635 р. Річ Посполита для контролю за козаками побудувала на Дніпрі, на північ від Січі, фортецю Кодак. Та за кілька місяців до завершення будівництва загін козаків на чолі з гетьманом Іваном Сулимою зруйнував фортецю і знищив її гарнізон. І. Сулима довгий час гетьманував, брав участь у багатьох походах, але жодного разу не був поранений. Він навіть отримав від Папи Римського золоту медаль за те, що захопив турецьку галеру, взяв у полон 300 турків, яких подарував Папі. Але незважаючи на це польська шляхта добилася його страти.

У 1637 р. почалося нове повстання, яке очолив запорозький гетьман Павло Бут (Павлюк). До нього приєдналися великі групи селян. Проте у грудні 1637 р. під Кумейками поблизу Чигирина 15-тисячна польська армія завдала їм рішучого удару. Павлюка схопили і стратили у Варшаві. Микола Потоцький вогнем і мечем пройшов Київщиною, Переяславщиною і скрізь залишив гарнізони. Втім, ця поразка 10-тисячної армії повстанців не стала завершенням повстання. У 1638 р. повстання на Лівобережній Україні очолили запорозький гетьман Яків Острянин, полковники Карпо Скидан і Дмитро Гуня. Вони організували 20-тисячне військо і в битві під Голтвою завдали поразки шляхетській армії. Але в битві під Жовнином козаків оточили, і вони два місяці продовжували боротьбу з урядовими військами. Одна частина війська на чолі з Острянином прорвалася з оточення і відступила на Слобожанщину, а інша на чолі з Гунею прорвалася на територію російської держави.

Після цих повстань, прагнучи помститися козакам, Польща скоротила реєстр до 6 тис. і позбавила навіть реєстрових козаків права на самоврядування. Скасовувалася посада гетьмана, а замість нього вводилася посада польського старости, яку затверджував король. Козацькі полковники і осавули мали тепер обиратися з шляхти. Обмежувалася й територія козаків. А тих, хто втікав із Січі без дозволу, страчували. Тисячі козаків, яких не внесли до реєстру, оголошувались кріпаками. Проте всі ці заходи не тільки не втихомирили козаків, а навпаки, спричинили нове повстання.

Наступне десятиріччя (1639–1648 рр.), назване польськими істориками “золотим спокоєм”, було періодом особливо жорстокого і соціального, і національного гноблення.

Отже, за 45-річний період в Україні відбулося п'ять великих селянсько-козацьких повстань, але всі вони закінчилися поразкою. Серед причин поразок можна назвати стихійність, неорганізованість повстань, суперечності між реєстровими і нереєстровими козаками, відсутність єдиного командування, погане озброєння, локальність виступів, місницькі інтереси. Та незважаючи на це у процесі народно-визвольної боротьби проти соціального та національного гноблення в Україні вдосконалилися військова майстерність населення, тактика боротьби, збільшився військовий досвід, зміцнилися зв'язки козаків із селянами. Десятирічний “золотий спокій” тільки до певного часу відсунув конфлікт, що давно вже визрів. Посилення в Україні в першій половині XVII ст. польсько-шляхетського гноблення викликало невдоволення селян, жителів міст та інших верств населення. Напередодні визвольної війни велика частина території України була під владою Речі Посполитої і поділялася на Київське, Брацлавське, Подільське, Волинське, Чернігівське та Руське (з центром у Львові) воеводства. Характерним для цієї пори було зростання великого феодалного і монастирського землеволодіння. Особливо великі маєтки мали польські та спольщені українські магнати. Так, А. Конєпольський мав 18,5 тис. дворів, Вишневецький — 7 тис. дворів, Любомирський — 5 тис. дворів, католицькі монастирі та костели — 50 маєтків.

Вимоги шляхти до селян підвищувались, посилювалось їхнє гноблення. На той час існувало три основні види ренти: продовольча, грошова та відробіткова. Крім того, селяни повинні були платити за будинки і худобу. Панщина на основній території України досягала трьох–чотирьох днів на тиждень, а в окремих районах (західних) навіть більше. Усе це підштовхувало селян продовжувати тікати на Січ, вони відмовлялися виконувати обов'язки, спалювали будинки поміщиків, знищували їхні посіви.

Ще тяжчим було становище селян, які жили в маєтках, що їх феодали здавали в оренду. Орендарями часто ставали євреї, які не мали права володіти землею. Так, у 1616 р. понад половину українських земель, що належали Польщі, орендували єврейські підприємці. Прагнучи швидше і з прибутком повернути за короткий час вкладені гроші, вони змушували працювати селян по 6–7 днів на тиждень, карали їх, саджали за найменші провинності до в'язниці. Крім того, орендарям надавалася можливість тимчасової монополії на виробництво і продаж горілки й тютюну, а потім вони встановлювали найвищі ціни на ці товари. Це не сприяло популярності євреїв-орендарів серед

українського населення. Так, англійський історик Норман Дейвіс пи-
сав про жорстоку експлуатацію селян шляхетсько-єврейським союзом.

Тяжким було також становище міських жителів. У Київському та
Брацлавському воєводствах проживала майже половина всього на-
селення, що було втричі більше, ніж будь-де в Речі Посполитій. Хоча
багато поселень мали статус міста, а окремі навіть Магдебурзьке
право, переважно це були форти, побудовані для захисту населення
від татар. Багато жителів міст займалися сільським господарством.
Вони виконували також різні повинності: укріплювали замки, варту-
вали в лісах, платили данину за пасіки тощо. Іншими словами, бага-
то в чому залежали від магнатів, на території яких були їхні міста.

Феодально-кріпосницьке гноблення доповнювалося національ-
ним гнітом. Наприклад, у Львові українцям дозволялося жити лише
в одному місці, на руській вулиці. Вони не брали участі в управлінні
містом, не мали права на вільну торгівлю. Переслідування зазнавали
українська мова і культура. Водночас тривала експансія католицької
церкви. Усе це спричинилося до визвольної війни українського наро-
ду. Очолив її Богдан Хмельницький. Народився він у 1595 р. у сім'ї
українського шляхтича, вчився в Колегії єзуїтів, дістав добру освіту,
знав латинську, українську, російську, польську, турецьку, татарську
та французьку мови. У 1620 р. в битві з турками під селом Цецорою
загинув його батько, а Богдан потрапив у полон. Через два роки
його викупили, він повернувся до свого хутора Суботова, почав слу-
жити в реєстровому війську. Брав участь у багатьох сухопутних і
морських походах козаків проти Османської імперії, Кримського
ханства, у російсько-польській війні 1632–1634 рр. У 1638 р. дістав
посаду писаря Війська Запорозького, а в 50 років став сотником Чи-
гиринського козацького полку. У 1646 р., коли Б. Хмельницького
не було в Суботіві, польський шляхтич Д. Чаплинський захопив
його маєток, убив молодшого сина і вкрав жінку, на якій овдовів
Б. Хмельницький збирався оженитися. Коли численні звертання і
скарги до суду Б. Хмельницькому не допомогли, він вирішив по-
мститися сам. Звільнившись від варті, він у грудні 1647 р. разом зі
старшим сином Тимофієм втікає до Запоріжжя. За короткий час він
зумів дістати підтримку запорожців, захопити човни з продуктами,
зброєю і обмундируванням, які прибули для Корсунського реєстрово-
го полку, прогнати з Січі польську заставу. У січні 1648 р. його обира-
ють гетьманом. Невдовзі Б. Хмельницький звертається з універсалами

до українського народу із закликом піднятися на боротьбу проти польської шляхти. Б. Хмельницький висунув до Польщі дві вимоги: визнати самоврядування козацтва й вивести польські війська з України. Проте Річ Посполита визнала їх неможливими і образливими. До Запоріжжя прибули посланці великого коронного гетьмана з пропозицією до Б. Хмельницького добровільно піти з Січі, але той відмовився. Тоді М. Потоцький звернувся з універсалом до повстанців із закликом “видати Б. Хмельницького і розійтися”. Незважаючи на погрози, з усієї України до Січі йшли нові й нові повстанці.

Бажаючи збільшити свої сили, Б. Хмельницький розсилає своїх людей до реєстрових козаків, а сам разом із сином Тимофієм і близькими соратниками їде до Криму для переговорів з урядом Бахчисарая про участь у військових діях проти Польщі. Становище, в якому перебував хан, сприяло укладенню договору. По-перше, хана до цього спонукали його ж мулли, які не бачили іншого виходу поліпшити життя татар, крім ведення війни з Річчю Посполитою. По-друге, Б. Хмельницький залишав у заставу свого сина, і це давало їм якісь гарантії на поживу. Згідно з Бахчисарайським договором Іслам-Гірей давав чотиритисячне військо татар на чолі з перекопським мурзою Тугай-беєм.

Таким чином, війна стала неминучою. Військо Б. Хмельницького, коли вирушало із Запоріжжя, налічувало 5 тис. чол. Назустріч йому йшло приблизно таке саме за чисельністю польське військо (як вважає дослідник С. Зеркало, польський гетьман Потоцький мав у Корсуні військо чисельністю 6920 чол.).

Розділ 5

ВИЗВОЛЬНА ВІЙНА УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ 1648–1654 рр.

5.1. ПОЧАТКОВИЙ ПЕРІОД ВИЗВОЛЬНОЇ ВІЙНИ (1648–1649 рр.)

Визвольна війна 1648–1654 рр. була підготовлена всім ходом історичного розвитку України. Козацьке і польське війська просувалися назустріч одне одному. Першою на шляху козацького війська була добре укріплена фортеця Кодак. Не маючи необхідної для штурму артилерії, Б. Хмельницький залишає її в тилу, продовжуючи похід. Водночас він направляє Івана Ганжу до реєстрових козаків, які пливли Дніпром, щоб об'єднатися з польськими військами. У результаті переговорів реєстрові козаки перейшли на бік повстанців.

Перша велика битва між польським військом під командуванням М. Калиновського і М. Потоцького, яке налічувало понад 20 тис. чол., і українськими козаками відбулася наприкінці квітня — на початку травня 1648 р. під Жовтими Водами. Після штурму польського табору, який тривав майже два тижні, Б. Хмельницький 5–6 травня дав генеральний бій, поляки змушені були відступити. Налякані звісткою про поразку і переконані підсланими козаками, що сили повстанців набагато перевищують головні сили польського війська, поляки відступили, залишивши зручні позиції під Корсунем. 26 травня поляки, провідниками яких були козаки Б. Хмельницького, за дуже несприятливих умов зустрілися з 15-тисячним загоном козаків. У цьому бою поляки знову зазнали поразки. У полон було взято близько 9 тис. вояків, у тому числі й командувачів М. Калиновського і М. Потоцького.

Перші перемоги козацьких військ сколихнули все населення України. До середини літа 1648 р. були звільнені Київське, Чернігівське та Брацлавське воєводства. Народні виступи розросталися на Волині

та західноукраїнських землях. У цей час вмирає польський король Владислав IV.

Упродовж літа Б. Хмельницький перебував зі своїм табором під Білою Церквою. Основні зусилля Б. Хмельницький спрямував на створення дисциплінованої, добре організованої армії, яка складалася з 16 полків і налічувала до кінця літа 40 тис. чол. По-перше, Б. Хмельницький не хотів виводити козацькі полки з Наддніпрянщини, оскільки не вірив союзникам — татарам, які після виведення козацьких військ могли кинутися грабувати мирне населення. По-друге, Б. Хмельницькому важливо було знати, який міжнародний резонанс викличуть його перемоги над поляками.

Поляки, щоб виграти час, почали переговори з Б. Хмельницьким, що дало їм можливість мобілізувати 32 тис. шляхти і 8 тис. німецьких найманців. На чолі нової польської армії стояли Д. Заславський, який любив розкоші, М. Остророг, учений-латиніст, і дев'ятнадцятирічний А. Конєцпольський. Б. Хмельницький, з властивим йому гумором, охрестив їх “періною”, “латиною” і “дитиною”. Воюючі армії 23 вересня 1648 р. зустрілися під Пилявцями, де відбулася грандіозна битва, в якій поляки зазнали нищівної поразки. 26 вересня у Старокостянтиніві відбулася козацька рада за участю Тугай-бея, яка ухвалила рішення продовжувати наступ на Західну Україну. На початку жовтня армія Б. Хмельницького оточила Львів і могла здобути його. Але через небажання Б. Хмельницького зруйнувати прекрасне місто і завдяки величезному викупу в 200 тис. злотих на користь Тугай-бея облогу було знято.

На початку листопада 1648 р. козацьке військо підійшло до добре укріпленої польської фортеці Замостя і почало готуватися до штурму. У цей час прийшло повідомлення, що новим королем обрано Яна II Казимира, якого й хотів бачити на престолі Б. Хмельницький. Дев'ятого листопада до гетьмана прибуло офіційне посольство нового польського короля, який запропонував перемир'я. Б. Хмельницький визнав своє підданство і віддав наказ військам повертатися в Наддніпрянщину.

Залишається загадкою, чому Б. Хмельницький, який міг тоді знищити Річ Посполиту, вирішив повернутися в Наддніпрянщину. Очевидно, він все ще сподівався, що новий король задовольнить вимоги козацтва. До того ж насувалася зима, війська були дуже втомлені, в Україні почалися голод і чума. Союзники гетьмана — кримські татари — збиралися повернутися додому. Б. Хмельницький розумів

також, що вторгнення козацьких військ безпосередньо в польські землі може спричинити вибух масової визвольної боротьби поляків.

Таким чином, 14 листопада 1648 р. козаки знімають облогу Замостя і вирушають до Києва. 23 грудня Б. Хмельницький прибув до Києва, де його урочисто зустрічало населення.

До Переяслава для переговорів 19 лютого 1649 р. прибули польські урядові представники на чолі з А. Кисілем. Наступного дня Б. Хмельницькому передали від нового короля гетьманську булаву і червону корогву з білим орлом. У результаті переговорів, що тривали тиждень, було вирішено відкласти складання реєстру Війська Запорозького до весни. До того часу польські та литовські війська не повинні були ступати в межі Київського воєводства, а козакам заборонялося переходити за річки Горинь і Прип'ять. Під час переговорів Б. Хмельницький твердо заявив, що його мета — звільнити український народ від гноблення Речі Посполитої і що майбутній кордон між Річчю Посполитою й Україною повинен визначатися по річці Віслі. Під час переговорів у Переяславі були також послі угорські, турецькі, татарські, волоські та московські.

З Москви в Україну 16 березня 1649 р. прибуло перше офіційне російське посольство на чолі з Г. Унковським. У квітні в Чигирині відбулися переговори між ним і Б. Хмельницьким. Після закінчення переговорів до Москви з російським посольством для продовження українсько-російських відносин направили чигиринського полковника Ф. Вешняка.

У той самий час король Ян II Казимир, відклавши на кілька місяців переговори, зібрав нову армію і 28 липня вирушив у похід проти українських козаків. Він видав універсал, яким позбавляв Б. Хмельницького гетьманства, на його місце призначив С. Забуського, а за голову Б. Хмельницького встановив винагороду 10 тис. злотих.

Наприкінці липня козацькі загони оточили 15-тисячне військо Я. Вишневецького у Збаражі. На допомогу їм поспішили основні сили Казимира. У результаті несподіваного маневру Б. Хмельницький напав на них під Зборовом і оточив. Поляки зрозуміли, що поразка неминуча, і 5 серпня король Ян II Казимир звернувся з листами про перемир'я до українського гетьмана і кримського хана. Іслам-Гірей, підкуплений поляками, відвів своє військо і поставив перед Б. Хмельницьким вимогу укласти угоду з польським королем. Український гетьман змушений був піти на переговори з поляками, по суті випустивши з рук повну перемогу над ворогом.

Відбулися переговори, у результаті яких був підписаний Зборівський договір. Що він передбачав? По-перше, встановлювався 40-тисячний козацький реєстр. По-друге, Київське, Брацлавське і Чернігівське воєводства перейшли у відання гетьманської адміністрації; польському війську і євреям заборонялося перебувати на цій території; урядові посади дозволялося обіймати лише козацькій старшині та православній шляхті. По-третє, ліквідувалась унія (це питання мало бути розглянуте на найближчому сеймі), а православний митрополит діставав право на місце в сенаті. По-четверте, усім повстанцям було оголошено амністію.

Таким чином, були закріплені основи формування української козацької державності на території трьох воєводств — Київського, Чернігівського і Брацлавського. Дуже важливим у цьому питанні було визнання досить великого реєстру Війська Запорозького, що поділялося на 16 військово-територіальних адміністративних полкових одиниць. У руках полковників зосереджувалася військова, адміністративна, судова і фінансова влада. Під час бойових дій кількість полків народної армії збільшувалася до 36, від битви до битви підвищувалась і їхня військова майстерність.

Проте після Зборівського договору не всі верстви населення дістали відповідні права і свободи. Тяжким залишалось економічне становище України. Багато рядових козаків і селян змушені були повернутися до маєтків своїх панів і працювати на них. Крім того, татари знову почали захоплювати і продавати на ринках українських людей. Через це у багатьох районах України почало проявлятися невдоволення, а на початку 1650 р. в Запоріжжі навіть спалахнув озброєний виступ проти гетьманської адміністрації, який незабаром придушив Б. Хмельницький.

Умовами Зборівського договору не була задоволена і польська шляхта, яка вважала, що пішла на надто великі поступки козакам і прагнула “вогнем і мечем” втихомирити козаків. Таким чином, Зборівський мир не міг бути тривалим.

5.2. Військові дії в 1650–1653 рр.

Наприкінці 1650 р. на сеймі було ухвалено рішення готуватися до війни і зібрати для цього величезний податок — 48 млн злотих, за рахунок чого сформувати 36 тис. польського і 18 тис. литовського війська. Очолив військо М. Калиновський. У ніч з 9 на 10 лютого

1651 р. передові польські сили напали на прикордонні загони козаків і вторглися у Брацлавщину. Тут у бою за місто Красне загинув відомий полковник Д. Нечай, про подвиги якого український народ склав багато пісень. М. Калиновський на чолі війська просувався до Вінниці. Тут його зустріли козацькі війська на чолі з Іваном Богуном. Битва тривала з 28 лютого по 11 березня. Поляки були розбиті і втекли спочатку в місто Бар, а потім у Кам'янець-Подільський. Шляхта не могла примиритися з поразкою і почала збирати нові сили для боротьби. Ян II Казимир упродовж травня збирав свою армію в місті Сокалі, звідки перевів її у червні під місто Берестечко, де на правому березі річки Стир і був створений укріплений табір 15-тисячної королівської армії. Козацька рада, враховуючи рішення польського сейму, також ухвалила рішення про підготовку до війни. Для цього ще взимку до Бахчисарая та Очакова було направлено послів з проханням до татар надати військову допомогу. Намагаючись дістати підтримку Угорщини, Б. Хмельницький відсилає послів до Юрія Ракоці, обіцяючи підтримати кандидатуру його молодшого брата Сигізмунда на польський престол. Побоюючись свого північного сусіда, литовського гетьмана Я. Радзивілла, Б. Хмельницький приймає в Білій Церкві його послів і домовляється про нейтралітет. Складною ситуацією, що склалася в Україні (бажаючи поставити її в залежність від султана), вирішили скористатися в Туреччині. З цією метою до Б. Хмельницького прибули послы турецького султана, пропонуючи військову допомогу. Та гетьман відмовив їм, зіславшись на те, що Україна не має можливості утримувати іноземні війська. Відмовився він і від допомоги молдавського господаря В. Лупула і був правий, оскільки невдовзі і султан, і Лупул підтвердили свою непослідовність щодо Б. Хмельницького. Водночас гетьман шукав шляхи впливу на російського царя, який, дотримуючись нейтралітету, зайняв позицію вичікування. Одночасно з дипломатичними кроками Б. Хмельницький збирає своє 100-тисячне військо під містом Зборовом. Сюди ж прибувають 50 тис. татар на чолі з Іслам-Гіреєм. А тоді все військо рушає під Берестечко назустріч ворогові.

Тут, на берестецьких полях, де сходяться землі Львівської, Волинської та Рівненської областей, влітку 1651 р. відбулася битва, в якій взяли участь понад 300 тис. воїнів з обох боків. Ця битва була найбільшою за чисельністю її учасників на території України до початку XX ст. Вона тривала три дні (28–30 червня). Невідомо, як би склалися подальша доля й історія українців, якби не підступна зрада татар-

ського хана Іслам-Гірея. У вирішальний момент, коли поляки почали відступати, він, злякавшись обстрілу артилерії, зняв з лівого флангу своїх 50 тис. татар і почав відступати. Гетьман кинувся услід за ним і наздогнав під Ямполем. Іслам-Гірей пообіцяв повернутися, але замість цього продовжував утікати, захопивши з собою й Б. Хмельницького і залишивши козацьке військо без вождя. Козаки опинилися в тяжкому становищі: з трьох боків вони були оточені ворогами, а з четвертого — болотом. Битва тривала цілий день, а вночі козаки змушені були відступити. На лівому березі річки Пляшівки вони спорудили земляні укріплення, де впродовж 10 днів вели оборонні бої, чекаючи повернення гетьмана. Та сили були нерівні. Тоді І. Богун, обраний тимчасово гетьманом, ухвалив рішення врятувати армію і зброю для подальшої боротьби, вивівши її з оточення через болота та річку. Більшість полків вийшла з оточення, але на переправі через болото загинуло багато людей, козаки втратили весь обоз, велику частину артилерії. Вранці наступного дня польське військо вело бої з козацькими загонами, що залишилися для прикриття відступу. Останні 300 козаків зупинили поляків на оточеному болотами маленькому острові Гайок, упродовж дня точився нерівний бій. Поляки пропонували їм здатися, обіцяючи зберегти життя, але всі козаки добровільно обрали смерть, б'ючись до останньої краплі крові. Докладно ці події описані у творі історика М. Костомарова “Богдан Хмельницький” і у вірші Т. Шевченка “За яром яр”. Вирвавшись з оточення, І. Богун з боями пробився до Київського воєводства, де зустрівся поблизу Білої Церкви з Б. Хмельницьким, який зумів викупитися з татарського полону. Вони почали збирати сили для продовження боротьби.

Водночас велася напружена дипломатична підготовка нового етапу боротьби з Річчю Посполитою. У Корсуні Б. Хмельницький прийняв 14 липня послів російського царя митрополита Гавріїла та Г. Богданова і передав листи цареві та боярам, у яких порушив питання про приєднання України до Росії. З Угорщини 15 липня повернулися козацькі послы, які вели там переговори з Юрієм Ракоці про його участь у війні. Гетьман 16 липня зустрівся з послами кримського хана. Вони повідомили, що в Україні залишилося 30 тис. татар, які розмістилися поблизу Корсуня, а незабаром мали підійти ще 100 тис.

Проте становище козаків було складним. Воно погіршилося ще тим, що 25 червня 1651 р. на півночі розпочав бої литовський гетьман Я. Радзивілл. Йому вдалося через Білорусію прорватися в Україну. Невеликий загін чернігівського полковника М. Небаби не зміг проти-

стояти йому, полковник загинув у бою під містом Ріпками. Литовські війська 25 липня захопили Київ. Великі втрати, тяжке військово-економічне становище змусили Б. Хмельницького звернутися до великого коронного гетьмана М. Потоцького з пропозицією укласти перемир'я. Шляхта виробила 24 пункти проекту договору, що його запропонували козацькій старшині. Серед умов перемир'я були розірвання союзу з ордою, скорочення реєстру до 6–12 тис. козаків, надання права польським військам перебувати в Україні. Коли про це дізналися козаки, здійнявся бунт. Переговори продовжилися тільки тоді, коли вдалося їх втихомирити. Козацька старшина погодилася на обмеження реєстру козаків до 20 тис., а розірвати угоду з татарами козаки не обіцяли. Зазначимо, що перед укладенням договору Б. Хмельницький прийняв посла турецького султана Осман-гауша, який запропонував Війську Запорозькому перейти в підданство Порту і спільно брати участь у війні проти Венеції. Проте гетьман відповів відмовою.

Нарешті, 18 вересня 1651 р. під Білою Церквою був підписаний мирний договір. Згідно з договором козацький реєстр передбачалося скоротити до 20 тис., козацька територія обмежувалася тільки Київським воєводством, питання про унію навіть не обговорювалося, шляхта знову поверталась у свої маєтки, гетьмана позбавляли права мати відносини з іноземними державами. Умови Білоцерківського договору викликали невдоволення українського народу.

Спираючись на військову силу, шляхта почала повертатися в Україну. За винятком небагатих включених до реєстру, більшість селян і козаків опинилися перед загрозою закріпачення. Щоб уникнути цього, тисячі людей втікали на прикордонну з Московією територію, де їх приймали і дозволяли встановлювати козацькі порядки. Ці поселення поклали початок так званої Слобідської України (територія сучасної Харківщини).

Такими подіями закінчився дуже тяжкий для України 1651 р. Б. Хмельницький продовжував зміцнювати зв'язки з Московією. До Москви 9 січня 1652 р. було направлено нове козацьке посольство на чолі з Полтавським полковником І. Іскрою.

Тим часом польська шляхта продовжувала мстити козакам. Так, у квітні 1652 р. у Корсуні на вимогу польського уряду і у присутності його представників за невиконання умов Білоцерківського договору були розстріляні миргородський полковник М. Глацький, корсунський полковник Л. Мозир, паволоцький полковник О. Хмельниць-

кий. Такий самий вирок винесли і прилуцькому полковнику С. Герасименку, але дізнавшись про це, Б. Хмельницький не тільки повністю виправдав полковника, а й відзначив його за військові заслуги.

На початку травня в Чигирині відбулася козацька рада. Враховуючи акти свавілля, насилля, помсти, було прийнято рішення розірвати мирні відносини з Польською Короною.

У травні 1652 р. війська Б. Хмельницького недалеко від села Батіг, що на межі Поділля і Молдавії, зустрілися з 30-тисячною польською армією і вщент розгромили її. Перемога під Батогом піднесла моральний дух українського народу, повернула йому втрачену під Берестечком впевненість у своїх силах. Пережив особисту трагедію і Б. Хмельницький. Під час боїв під Сучавою (Молдавія) був поранений і невдовзі помер його син Тимофій, якого він сподівався посадити господарем у Молдавії.

Одночасно тривала активна дипломатична діяльність гетьмана. У листопаді 1652 р. до Москви було направлено посольство на чолі з генеральним суддею С. Зарудним, яке повинно було погодити питання про приєднання України до Росії. У 1653 р. Б. Хмельницький звертає свою увагу на північного сусіда — Швецію, яка була у ворожих відносинах з Польщею. Відбувається обмін посольствами з Ю. Ракоці, королем Угорщини. Успішною була місія в Туреччину. У відповідь до Чигирини прибув турецький посол Магомет-ага з грамотою і багатими подарунками для Б. Хмельницького. Гетьман їх прийняв, але не погодився на пропозицію султана перейти в його підданство. Турецький султан вважався вигідним кандидатом на роль заступника і захисника України на міжнародній арені. Він був досить сильний, щоб не допустити нападу поляків на Україну і водночас дуже віддалений, щоб відкрито втручатися в її внутрішні справи. Тому ще в 1651 р. після обміну посольствами Оттоманська Порта формально взяла за своїх васалів гетьмана і Військо Запорозьке на тих самих умовах, що їх мали Крим і Молдавія. Проте через поширену серед українців ненависть до “турецьких бусурманів” і внутрішні зміни в самій Оттоманській Порті ця угода так і лишилася нездійсненою.

Найпопулярнішим кандидатом на роль заступника України був православний московський цар. Упродовж повстання Б. Хмельницький звертався до царя по допомогу Україні в ім'я спільної для них православної віри. Тим часом Москва зайняла позицію вичікування. Зазнавши великих втрат у недавній війні з Польщею, Москва вирішила почекати, поки козаки і поляки не виснажать один одного. Проте в

1653 р., коли українці почали погрожувати, що погодяться на турецьку пропозицію, російський цар Олексій Михайлович більше не зміг зволікати з рішенням і 1 жовтня 1653 р. скликав Земський собор, де було схвалено рішення про возз'єднання України і Росії. Приймаючи це рішення, цар сподівався відібрати захоплені Польщею землі, використати Україну як буфер проти Оттоманської імперії, а також розширити свою територію і вплив.

Поряд з цим у 1653 р. в Україні тривали військові дії. Польське військо просувалося до Наддніпрянщини. Супротивники зустрілися під Жванцем поблизу Кам'янця-Подільського. І знову польська армія опинилася на грані повного розгрому. Та історія повторилася: кримський хан, який не хотів допустити посилення будь-якої сторони, пішов на переговори з польськими представниками. Згідно з укладеним миром Ян II Казимир зобов'язувався відновити дію Зборівського договору. Польський уряд повинен був сплатити ханові 140 тис. злотих і дозволяв йому брати ясир на українських землях. Б. Хмельницький змушений був погодитися на припинення бойових дій на умовах Зборівського договору. Воєнні дії припинились 16 грудня 1653 р. З похідного табору під Гусятином Б. Хмельницький повідомив російським послам про перемир'я і від'їзд до Переяслава.

5.3. ПЕРЕЯСЛАВСЬКИЙ ДОГОВІР

До Переяслава 31 грудня 1653 р. прибуло російське посольство на чолі з боярином В. Бутурліним, а 6 січня 1654 р. — Б. Хмельницький.

За наказом Б. Хмельницького 8 січня 1654 р. до Переяслава приїхала козацька старшина, яка підтримала рішення про приєднання до Росії. На площі біля храму скликали генеральну раду, де були присутні безліч людей. Б. Хмельницький звернувся до народу з промовою, в якій нагадав про тяжке військове становище, про ненадійність союзу з кримським ханом, про захоплення поляками українських територій, про національне пригноблення українського народу і наголосив на необхідності для України прийняти чиесь заступництво. Було названо чотири потенційні кандидати на цю роль: польський король, кримський хан, турецький султан і московський цар. А найкращим визнавався православний цар. Натовп схвально відгукнувся на промову гетьмана.

Відтак В. Бутурлін, Б. Хмельницький і старшина пішли до місцевої церкви, щоб скріпити рішення присягою. Але тут сталася неприємна подія. Б. Хмельницький сподівався, що згідно із заведеною в Польщі традицією присягу даватимуть обидві сторони — українці присягнуть на вірність цареві, а він пообіцяє захищати їх від поляків і поважати їхні права і привілеї. Проте В. Бутурлін відмовився присягати від імені царя, сказавши, що на відміну від польського короля цар є самодержцем і не присягає підданам. Розсердившись, Б. Хмельницький вийшов з церкви, пригрозивши взагалі ліквідувати угоду. Та Бутурлін уперто стояв на своєму. Врешті, розуміючи, що можна втратити підтримку царя через просту формальність, Б. Хмельницький погодився дати клятву на вірність цареві. Переговори тривали два дні (9–10 січня), аж поки бояри запевнили, що цар своєю грамотою затвердить вільності (права) України.

Невдовзі після цього царські чиновники роз'їхалися по 117 містах приймати присягу на вірність цареві Олексію Михайловичу. Присягу дали 127 тис. воїнів. Однак старшини Полтавського і Кропивнянського полків відмовилися давати присягу, заявивши, що за котів (соболів) не продаватимуть душу, а московських послів побили. Проти союзу з Москвою виступили полковники Сірко, Богун, Гладкий, Гуляницький та ін. Богун і пізніше не дав присяги. Так само негативно ставилися до союзу України і Росії Київський митрополит Сильвестр Косов та інші представники вищого духовенства, бо незважаючи на спільність релігій українське православ'я відрізнялося від російського: українська церква підпорядковувалася Візантійському патріарху, а російська — російському.

Остаточний договір представники обох сторін уклали в Москві в березні 1654 р. (так звані Березневі статті). Він передбачав права і привілеї української шляхти та козацької старшини; 60-тисячний козацький реєстр; плату старшині й гроші на утримання козацького війська, збереження місцевої адміністрації; право Війська Запорозького обирати гетьмана; право на невтручання царських воєвод у внутрішні справи України; підтвердження козацьких і шляхетських вільностей; збереження прав київського митрополита; наявність військових застав на кордоні України з Польщею і козацької — у фортеці Кодак; захист України від нападів татар та ін.

Вільні вибори гетьмана, незалежний суд, власні фінанси, невтручання військової адміністрації у внутрішні справи Війська Запорозького,

можливість закордонних зв'язків — це були політичні вимоги, які свідчили про те, що між Україною і Московською державою мали встановитися міждержавні відносини, при яких Україна зберігала б державну самостійність — як внутрішню, так і зовнішню — за умови певного контролю з боку царя як прожектора, за що йому належала відповідна грошова данина.

Під час переговорів у Москві після остаточної редакції грамоти Б. Хмельницького і “Статей” з 23 пунктів залишилося 11. Частину статей було об'єднано, а окремі ввійшли до тексту “Жалуваної грамоти”, яку цар передав Б. Хмельницькому посольством С. Зарудного. Більшість статей було прийнято без змін.

Питання про Березневі статті 1654 р. і оцінка угоди, що об'єднала Україну з Росією, були й лишаються предметом численних суперечок учених. Справа ускладнюється тим, що оригінали документів втрачені, збереглися тільки неточні чернетки, копії, переклади. До того ж російський архіваріус Петро Шафранов доводить, що навіть ці копії сфальсифіковані царськими переписувачами. Загалом існувало п'ять основних тлумачень Переяславської угоди. На думку російського історика права В. Сергеевича, угода була персональною унією між Москвою та Україною, згідно з якою обидві сторони мали спільного монарха, зберігаючи кожна свій окремий уряд. Інший фахівець з історії російського права М. Дьяконов доводив, що погоджуючись на “особисте підкорення” цареві, українці безперечно погоджувалися на поглинання їхніх земель Московським царством, і тому ця угода була “реальною унією”. Російський історик В. Мякотін і український історик М. Грушевський вважали, що Переяславська угода була формою васальної залежності, згідно з якою сильніша сторона (цар) погоджувалася захищати слабшу (українців), не втручаючись у її внутрішні справи; українці ж зобов'язувалися платити цареві податки, надавати військову допомогу тощо. Історик В. Липинський стверджував, що угодою 1654 р. встановлювався тимчасовий військовий союз між Москвою і Україною. Таке тлумачення Переяславської угоди зустрічається в багатьох працях радянських учених і полягає в тому, що ця угода розглядається як кульмінаційний момент у багатовіковому прагненні українців і росіян до возз'єднання і що возз'єднання цих двох народів було основною метою повстання 1648–1654 рр.

Аналізуючи договір, зазначимо, що Б. Хмельницький вважав його звичайним договором протекції: союзом із сильним сусідом для бо-

ротьби проти ворога, тим більше, що Україна на той час вже була визнана європейською державою, тобто суб'єктом міжнародних відносин. Як приклад наведемо слова шведського короля Карла X, сказані ним у 1656 р.: “Ми знали, що між великим князем Московським і народом запорозьким існує певний договір, але такий, який залишив свободу народу цілою і непорушною”. У 1657 р. послів Б. Хмельницького в Австрії вітали як вельможних і славних радників, котрі представляють славу і войовничу республіку. На жаль, у Москві це розуміли по-іншому. Згідно з Березневими статтями 1654 р. між Україною і Московською державою встановлювалися невизначені відносини. З одного боку, за гетьманом визнавалися права верховної суверенної влади, фактично в нього залишалися функції загальнодержавного управління. З іншого боку, московський уряд всупереч бажанням козацької старшини розширити і зміцнити українську автономію уміло й обережно перетворював Україну на звичайну провінцію Московської держави. У наступні роки Москва розпочала політику пригноблення українського народу, його закріпачення.

Б. Хмельницький скоро відчув тягар залежності від Москви. Цим, очевидно, і пояснюється загадка, на перший погляд, поведінка Б. Хмельницького, який після укладення союзу з Москвою намагався не брати участі в походах, які планував московський уряд. На початку 1656 р. Б. Хмельницький тяжко захворів. Навесні 1657 р. гетьманську владу він передав синові Юрію; 6 серпня 1657 р. Б. Хмельницький помер і був похований в Іллінській церкві в Суботові.

Важко переоцінити вплив Б. Хмельницького на українську історію. Проте діяльність його оцінюється неоднозначно. У більшості досліджень підкреслюється його роль у відновленні української політичної організації, у створенні могутнього високоорганізованого війська, у вихованні плеяди нових діяльних військових керівників, у відродженні почуття національної гордості українського народу, в організації його на визвольну боротьбу проти польської шляхти. Звісно, не обминули Б. Хмельницького невдачі, помилки й прорахунки, але багато з них пов'язані з історичними обставинами. Тим часом провину за ці помилки багато істориків і письменників переклали тільки на Б. Хмельницького. Так, ще у XVIII ст. Григорій Сковорода писав про нього: “Будь славен во век, о муже, избранне Вольности отче, герою Богдане”. Український поет Т. Шевченко називав Б. Хмельницького “геніальним бунтівником”. Водночас у таких творах, як “Розрита могила”, “Стоїть в селі Суботові...”, “Якби ти Бог-

дане, п'яний...”, Т. Шевченко негативно оцінює діяльність Б. Хмельницького за те, що той віддав Україну під владу Росії. У середині XIX ст. український історик М. Костомаров хвалив Б. Хмельницького за налагодження зв'язків із Росією і критикував за закулісні відносини з турками. Гостро критикував Б. Хмельницького український мислитель XIX ст. П. Куліш, на думку якого той начебто започаткував період смерті, розвалу, анархії і культурного занепаду України. У XX ст. М. Грушевський висловив сумнів щодо існування у Б. Хмельницького чітких цілей, доводячи, що вчинки гетьмана визначалися швидше обставинами, а не навпаки. Багато українських істориків на чолі з В. Липинським дійшли висновку, що гетьман прагнув створити фундамент української державності свідомо і послідовно, і без цих спроб відродити українську державу було б неможливо. Радянські історики схвалювали дії Б. Хмельницького, зазначаючи його роль як керівника повстання народних мас і особливо його роль в об'єднанні України та Москви. І все-таки ці оцінки треба узгодити з контекстом тієї доби — неоднозначної і суперечливої.

Отже, визвольна війна 1648–1654 рр. — яскрава і важлива сторінка в історії українського народу. Це був переломний етап, який змінив подальшу його долю. Характерними для цього періоду є не тільки військові успіхи, а й піднесення суспільної свідомості, творчих сил, економіки, завдяки чому український народ і зміг вести тривалу й важку війну з таким сильним суперником, як Річ Посполита. Тоді ж було створено військово-адміністративну систему, що проіснувала близько ста років.

РУЙНУВАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ

6.1. УКРАЇНА ПІСЛЯ СМЕРТІ Б. ХМЕЛЬНИЦЬКОГО. ПОДІЛ ЗЕМЕЛЬ УКРАЇНИ МІЖ РОСІЄЮ І ПОЛЬЩЕЮ

Після Переяславської ради і затвердження Москвою Березневих статей (1654 р.), які визначали політичний і правовий статус України у складі Російської держави, становище України залишалося складним. Вхідження України до складу Росії не відповідало інтересам сусідніх країн. Уряд Польщі не хотів втрачати українські землі й не визнав рішень Переяславської ради. Туреччина і Кримське ханство розуміли, що союз України й Росії відкривав можливості для зміцнення становища Росії на берегах Чорного та Азовського морів. Російсько-український союз і зміцнення Російської держави непокоїло й Швецію.

За таких складних обставин відновилася війна проти Польщі. На початку воєнних дій 1654–1656 рр. спільні українсько-російські війська звільнили велику частину території України аж до західних кордонів Галичини та Холмщини, російське місто Смоленськ, частину земель Білорусії. Проте закріпити перемогу не вдалося. Скориставшись ослабленням Польщі, у липні 1655 р. Швеція виступила проти неї і захопила більшість її території. Швеція претендувала й на західноукраїнські землі, звільнені українсько-російськими військами. У цих умовах Росія припинила воєнні дії проти Польщі, уклавши з нею в 1656 р. перемир'я, і розпочала війну зі Швецією.

Укладення російсько-польського перемир'я продемонструвало відмінність у підходах Росії і України до ведення війни. Україна продовжувала воєнні дії проти Польщі. Проте початок російсько-шведської війни і тимчасовий перепоочинок допомогли Польщі зміцнитися й завдати поразки війську Б. Хмельницького навесні 1657 р. Після

смерті Б. Хмельницького у серпні того ж року починається боротьба за владу різних угруповань української правлячої верхівки. 60–80-ті роки XVII ст. увійшли в історію України як доба Руїни. На жаль, спадкоємці Б. Хмельницького не змогли успішно завершити його починання. Початком доби Руїни стало усунення від влади восени 1657 р. шістнадцятирічного сина Б. Хмельницького — Юрія. І. Виговський та його прибічники фактично здійснили державний переворот. Побоюючись, що Україна може втратити автономію, і незважаючи на народні настрої І. Виговський уклав з Польщею Гадяцький договір (1658 р.). Україна під назвою Великого князівства Руського мала ввійти до складу Речі Посполитої як рівноправний з Польщею і Литвою партнер з правом призначати своїх міністрів, мати власну валюту. Православна релігія мала бути зрівняна у правах з католицькою. Польські феодали могли повертатися до своїх маєтків в Україні.

Політику І. Виговського не підтримали козаки — почалося повстання, і гетьман змушений був втекти до Польщі.

У 1659 р. гетьманом знов обирають Юрія Хмельницького. Проте він не був талановитим політичним і військовим керівником. Слабодухий і хворобливий, Юрій не здатний був продовжувати справу батька. У 1659 р. московський уряд змусив його підписати Переяславські статті, які істотно обмежували автономію України. У цих статтях з'явилися додаткові пункти, які закріплювали безумовне підпорядкування козацького війська на чолі з гетьманом верховній владі царя, обрання нових гетьманів лише з дозволу царського уряду. Через рік (1660 р.) Ю. Хмельницький підписав Слободищенський трактат, який передбачав перехід України під владу Польщі.

Така непослідовна політика ускладнила й без того скрутне становище України, призвела до міжусобиць, в які втягувалися тисячі людей, утруднювала консолідацію, відкривала можливості для обмеження автономії.

Батуризькі (1663 р.) і Московські (1665 р.) статті, що їх підписав гетьман І. Брюховецький, зміцнювали позиції російського царату в Україні щодо збирання податків, утримання російських військ за рахунок українського населення.

Наступні договірні умови з російським урядом, укладені гетьманами Д. Многогрішним (Глухівські статті, 1669 р.), І. Самойловичем (Конотопські статті, 1672 р. і Переяславські статті, 1674 р.), І. Мазепою (Коломацькі статті, 1687 р.), І. Скоропадським (Решетилівські статті, 1709 р.), розширили права царської адміністрації в Україні.

Водночас у цих статтях фіксувалась єдність соціальних інтересів російських і українських феодалів, закріплювалися привілеї української еліти. Видатний український історик М. Грушевський зазначає: “...кидалися старшини і люди українські то в той бік, то в той... а в цьому розбраті і війнах тільки гинула українська сила. І називається той час руїною, знищенням України”.

Ослаблена внутрішніми чварами, Україна стала землею, за яку боролися Росія, Польща і Туреччина.

Після того як І. Виговський підписав Гадяцький договір, Польща відновила воєнні дії проти Росії за територію України. Затяжна виснажлива війна ослабила обидві сторони. І Росія, і Польща змушені були шукати миру. У результаті тривалих переговорів 30 січня 1667 р. в Андрусові (поблизу Смоленська) було укладено перемир'я на тринадцять з половиною років. Росія закріпила за собою Лівобережну Україну (в українській історіографії цей регіон часто називається Гетьманщиною), землі запорожців і Слобідську Україну, або Слобожанщину (Слобожанщина — територія на сході України). Правобережна Україна залишились у складі Польщі. У 1686 р. Росія і Польща підписали договір, відомий під назвою “Трактат про вічний мир”, який закріпив Андрусівське перемир'я. Таким чином, український народ залишився роздробленим і був позбавлений можливості створити власну державність. Мети, до якої прагнув український народ у визвольній війні 1648–1654 рр., так і не було досягнуто.

Тим часом над українським народом нависла загроза поневолення султанською Туреччиною і її васалом Кримським ханством. У боротьбі проти турецьких і татарських загарбників велику роль відігравали запорізькі козаки, які здійснювали сухопутні та морські походи на Крим і турецькі фортеці у Приазов'ї. У 60–70-х роках XVII ст. такі походи не раз очолював кошовий отаман І. Сірко.

Влітку 1672 р. турецькі й татарські війська вторглися на Правобережну Україну, яка була під владою Польщі. Захопивши Поділля і частину Волині, вони вирушили у Східну Галичину. У 1672 р. у Бучачі був укладений мирний договір між Польщею і Туреччиною. Частина Правобережної України відійшла до Туреччини. Брацлавщина і Південна Київщина передавалися гетьманові Правобережної України П. Дорошенку, який ще в 1669 р. перейшов під заступництво Туреччини. Цей надзвичайно непопулярний у народі союз викликав обурення як серед простого козацтва й селян, так і серед козацької старшини. Почалася масова міграція населення, селяни і козаки

залишали рідні місця і тікали на лівий берег Дніпра. П. Дорошенко став об'єктом ненависті українців. Трагедія цієї людини полягала в тому, що він любив Україну, прагнув її об'єднання, але діяв непослідовно і, головне, методами, які багато в чому не відповідали інтересам народу.

У 1677 р. турецькі війська знову вторглися в Україну. Протягом 1677–1678 рр. численна турецька армія і кримські татари двічі напали на Чигирин — місто у Правобережній Україні. Чигирин захищали українські козаки і частини російської армії. У 1678 р. поблизу Бужина відбулася семиденна битва об'єднаних українських сил і турецької армії. Турки, втративши половину своїх сил, відступили. Перемога під Бужином стала переломною: у 1681 р. у Бахчисараї (Крим) було укладено перемир'я.

Проте Туреччина не відмовилася від своїх планів, залишаючись небезпечним суперником Росії. Тримаючи у своїх руках Північне Причорномор'я і Приазов'я, Туреччина і Кримське ханство закривали Росії вихід до Чорного й Азовського морів.

У 1687 і 1689 р. відбулися походи російсько-українських військ на Крим. Та через брак води і продовольства розгромити військо кримського хана не вдалося.

Під час наступної воєнної кампанії 1695–1696 рр. російські війська та українські козаки на чолі з Петром I зуміли заволодіти турецькою фортецею Азов. Та Чорне море, як і раніше, залишалося неприступним для російського флоту.

На початку XVIII ст. створилася сприятлива міжнародна обстановка для боротьби Російської держави за вихід до Балтійського моря. Ще в 1699 р. зусиллями російської дипломатії було створено Північний союз — антишведську коаліцію у складі Росії, Польщі, Саксонії і Данії. Північна війна зі Швецією розпочалася в 1700 р.

Північна війна, яка тривала двадцять один рік, відбувалася на території України. У 1702 р. шведські війська вторглися на територію Польщі, до складу якої входила Правобережна Україна. У 1704 р. шведська армія захопила Львів. Шведський король Карл XII рвався до Москви. Спочатку він хотів підійти до Москви через Смоленськ, але згодом змінив плани і повернув на Лівобережну Україну. Його рішення пояснювалося нестачею продовольства у шведській армії, а також тим, що у боротьбі з Росією він розраховував на допомогу українського гетьмана І. Мазепи.

Період життя і діяльності І. Мазепи — один з найважливіших в тогочасній історії України. Протягом понад двадцяти років ця людина

обіймала найвищий пост у козацькій державі. І. Мазепа — складна, неоднозначна і суперечлива постать. З одного боку, він ревно захищав інтереси козацької старшини, був вірним прислужником Петра І. З іншого боку, це була високоосвічена й інтелігентна людина, меценат, який сприяв розвитку науки й мистецтва в Україні. Частину власних коштів він віддавав православній церкві й монастирям, будував школи і друкарні.

Північна війна лягла непосильним тягарем на плечі українського народу. Запровадження нових податків, відправлення козацьких полків на північ для участі у воєнних діях викликали невдоволення не лише селян і простих козаків, а й козацької старшини. Такі настрої, поразка російських військ на початку війни, а також успіхи шведів зміцнили рішення І. Мазепи перейти на бік Швеції у боротьбі проти Росії. Бажаючи добитися самостійності України, І. Мазепа звернувся до Карла XII і польського короля С. Лещинського з пропозицією об'єднатися проти Росії. Угода І. Мазепи з Лещинським передбачала свободу України “від усякої чужої влади”.

Проте небагато козаків підтримали І. Мазепу. Замість обіцяних 50 тис. воїнів І. Мазепа привів до Карла XII близько 4 тис., та недовзі частина з них залишила шведський табір.

У 1709 р. Карл XII вирішив захопити Полтаву — важливий стратегічний пункт на шляху до Москви, Польщі, Туреччини й Кримського ханства. Спроба шведських військ штурмом заволодіти містом завершилася невдачею. Тоді Карл XII наказав обложити Полтаву, але шведам так і не вдалося взяти місто.

До кінця червня 1709 р. до Полтави підійшли головні сили російських військ. Полтавська битва почалася на світанку 27 червня 1709 р. Об 11 годині ранку битва завершилася цілковитою перемогою армії Петра І. Карл XII та І. Мазепа втекли до Молдавії, яка була тоді під владою Туреччини.

Петро І жорстоко помстився І. Мазепі. Через кілька днів після переходу І. Мазепи на бік шведів командувач російських військ в Україні Меншиков за наказом Петра І зруйнував центр гетьманської влади в Україні — Батурин і вирівав усіх його жителів — 6 тис.

Так завершилася остання спроба відірвати Україну від Росії. У подальшому процес інкорпорації українських державних органів у структурі Російської імперії помітно прискорився. І важливу роль у цьому відіграв Петро І.

Спочатку царський уряд усі справи, пов'язані з Україною, вирішував через Малоросійський наказ (Малоросія — назва України в офіційних актах царської Росії). У 1722 р. було створено Малоросійську колегію на чолі з С. Вельяміновим, яка стала основним органом управління Україною. У 1727 р. складне міжнародне становище Росії (різке загострення відносин з Туреччиною), а також внутрішні проблеми (боротьба придворних угруповань за владу) змусили царський уряд піти на поступки і знову погодитись на відновлення посади гетьмана України. Гетьманом став 73-річний Данило Апостол. Після його смерті (1734) влада на Лівобережній Україні перейшла до рук спеціально створеної колегії “Правління гетьманського уряду”, головну роль у якій відіграв царський намісник в Україні князь О. Шаховський.

Великі зміни сталися і на Запоріжжі. У 1709 р. уряд Петра I у зв'язку з антиросійською політикою гетьмана І. Мазепи наказав зруйнувати січові укріплення. Перед загрозою репресій частина козаків змушені були перейти на територію Кримського ханства і в 1711 р. вони заснували тут Олешківську Січ (нині — територія Херсонської області). У 1734 р. царський уряд дозволив їм повернутися на батьківщину і заснувати Нову Січ. Проте це була лише тимчасова поступка царського уряду вимогам козацької старшини. Політика російського уряду була спрямована на остаточну ліквідацію всіх органів і установ українського державництва, які існували за часів Б. Хмельницького.

Окремі спроби змінити становище завершилися невдачею. Після втечі гетьмана І. Мазепи і його смерті в Молдавії частина козаків обрали гетьманом Пилипа Орлика. Він створив проект гетьманського правління — Конституцію. У цьому документі помітні основи парламентаризму. П. Орлик зазначав, що гетьмани почали присвоювати собі самодержавну владу, тому Конституція передбачала такий порядок: тричі на рік під час великих православних свят — Різдва, Велікодня, Покрови — у гетьманській резиденції мала збиратися рада. Гетьман не мав права на таємні переговори, одноосібно розпоряджатися фінансами й цінностями. Він зобов'язаний був контролювати відносини між козацькою старшиною і звичайними козаками, щоб не було “надмірного тягаря” для пересічних людей.

Проте Конституція не стала реальністю. Згодом наказний гетьман Павло Полуботок (1722–1724 рр.), котрий управляв Україною за часів дії Малоросійської колегії, здійснив судову реформу, перетво-

ривши генеральний суд на колегіальний. Він також розробив і подав до Петербурга Петру I петицію про повернення Україні колишніх прав. Діяльність П. Полуботка викликала в царя гнів; його запросили до Петербурга, де заарештували. Помер П. Полуботок у в'язниці в 1724 р.

Однак якщо говорити про зруйнування української державності, було б мало визнати лише “безхарактерність і безвольність” українських гетьманів і “підступність” російських царів. Причини зруйнування української державності невіддільні від об'єктивних реалій XVII–XVIII ст. Логіка історичного процесу полягала в тому, що у складі абсолютистської Росії Україна з її республіканською, демократичною формою правління була позбавлена перспектив. Українські державні інститути рано чи пізно мали бути поглинуті загальноімперськими органами управління.

По-іншому складався політичний устрій на українських землях, які опинилися під владою Польщі. Згідно з Андрусівським договором 1667 р. Правобережжя (без Києва) поверталось під владу Польщі. Проте спочатку Польща не контролювала всю територію Правобережної України, оскільки частина Правобережжя перебувала в руках протурецької групи на чолі з гетьманом П. Дорошенком. Тільки наприкінці XVII ст. Польща утвердилася на території Галичини і Правобережжя. Тут було відновлено польські органи влади. Правобережжя було поділено на чотири воєводства: Київське, Волинське, Брацлавське та Подільське, а Галичина на два — Белзьке та Руське.

Польська адміністрація посилювала національне і релігійне гноблення українського населення, намагаючись децентралізувати його, колонізувати і окатоличити. За розпорядженням польського уряду закривалися православні школи і монастирі, українців насильно змушували приймати католицизм або переходити в уніатську віру. Православні не могли засідати в сенаті, обіймати державні посади. Було закрито багато українських шкіл, друкарень. Починаючи з 1696 р. на правобережних українських землях офіційною мовою судочинства і діловодства стала польська, а в Галичині й на Поділлі — латинська.

Прагнучи децентралізувати українське населення, польський уряд не хотів миритися з існуванням козацьких полків. Наприкінці 70-х років XVII ст. козацтво на Правобережжі було фактично ліквідоване, але, як виявилось, ненадовго. У зв'язку з постійними турецько-татарськими нападами польська адміністрація змушена була узаконити існування козацтва. У 1684 р. польський король видав універсал

(закон) про відновлення козацьких полків, а в 1685 р. універсал був затверджений сеймом. Універсал узаконив існування козацьких полків, були підтверджені права і вольності козаків. Козакам дозволено було займати землі навколо Корсуня, Черкас, Чигирин, Умані та деяких інших міст. Найвидатнішими організаторами і керівниками козацтва були С. Гурко (Палій), З. Іскра, А. Абазин, С. Самусь.

Північна Буковина у другій половині XVII ст. входила до складу Молдавії, яка, у свою чергу, була васалом турецького султана. Селянам і городянам Буковини доводилося платити данину турецькому султанові поряд з іншими податками. Складною була й релігійна обстановка: християни-українці переслідувалися мусульманським духівництвом.

Більша частина Закарпатської України у другій половині XVII ст. входила до складу Трансільванського князівства, що перебувало у васальній залежності від Туреччини. Закарпатські українці зазнавали дуже сильного національно-релігійного гноблення.

6.2. СУСПІЛЬСТВО. ЕКОНОМІКА. КУЛЬТУРА

Українське суспільство в зазначений період не було єдиним і стабільним. Існували великі внутрішні суперечності між українською верхівкою і рештою населення. Українці частково ополячилися на Правобережжі й обрусіли на Лівобережжі. Трагічні наслідки для суспільства мала втрата національної еліти. Перед українцями постійно стояла дилема: або вірність своєму народові, або асиміляція і входження у правлячі польські чи російські кола. Канадський історик українського походження О. Субтельний зазначав, що українці втратили клас, який керує суспільством, ставить певні політичні цілі, сприяє розвитку культури й освіти, підтримує церкву, формує почуття самобутності суспільства.

У другій половині XVII ст. українське суспільство виявилось поділеним на кілька релігійних конфесій: православ'я, католицтво, уніатство. На Правобережжі панували католицизм і уніатська церква. На території Лівобережної України діяла Православна Церква, яка підпорядковувалася Вселенському Константинопольському патріарху. Проте в 1686 р., відчуваючи потужний тиск Москви, глава Української Церкви митрополит Святополк-Четвертинський погодився підпорядкувати церкву московському патріарху.

Поділ українського суспільства на різні релігійні конфесії, перехід Української Православної Церкви в підпорядкування московській патріархії посилили конфронтацію в суспільстві, що призводило до його нестабільності.

Еволюція соціальних відносин і розвиток народного господарства в Україні у другій половині XVII — першій половині XVIII ст. відбувались у складних, неоднозначних суспільно-політичних умовах. З одного боку, входження до складу Росії сприяло прискоренню розвитку сільського господарства, ремесла, промислів, розширенню мережі мануфактур, зростанню міст. З іншого боку, слід наголосити й на негативній ролі царату в історичній долі українців. Самодержавство всебічно активізувало національно-колоніальну політику. Після 1654 р. відбувається підпорядкування української економіки і гетьманської влади царському уряду, яке завершилося згодом цілковитою ліквідацією самобутнього суспільно-політичного ладу, монополізацією окремих галузей виробництва. Тисячі українців, особливо за часів правління Петра I (1682–1725 рр.), загинули через нестерпні умови праці на будівництві каналів, фортець, міст. Проте й у цих умовах відбувався об'єктивний процес становлення української нації, зміцнювалась її економічна єдність.

У цей період у надрах пануючого натурального господарства поступово з'являються ознаки буржуазного суспільства. Насамперед вони виявлялися в сільському господарстві — основі української економіки.

Значно розширилися посівні площі, що зумовлювалося постійним підвищенням попиту на сільськогосподарську продукцію. Хліборобство в Україні було здебільшого зерновим. У першій половині XVIII ст. поряд із зерновими культурами почали вирощувати у великих обсягах і технічні культури — льон, коноплю, тютюн.

Дещо нове спостерігалось й у тваринництві. Дедалі більшого значення набувають племінне конярство й вівчарство.

Істотні зміни сталися й у відносинах між землевласниками, селянами і козаками. Під час визвольної війни великою мірою була ослаблена феодальна залежність, частина землі польських феодалів, яких вигнали з Правобережної України, перейшла в користування селян. Відбулися політичні зрушення в соціальній структурі суспільства. Значна частина селян Лівобережжя і Слобожанщини стали вільними людьми — козаками, які належали до стану, що звільнявся від багатьох податків, мав право власності на землю, певні пільги у торгівлі

та заняттях ремеслом. Проте ці явища були тимчасові. Уже в перші повоєнні роки козацька старшина почала наступ на права козаків. Великими землевласниками стали гетьман і старшинська верхівка. Їхні земельні володіння збільшилися за рахунок захоплення селянських і козацьких наділів. Збільшилися землеволодіння церков і монастирів. Вони перетворювалися на справжніх феодалів, що володіли великими маєтками і тисячами селян. Посилювалася залежність селян від феодалів, збільшувались їхні повинності, подекуди впроваджувалися панщина (відробіткова рента) і грошовий оброк (грошова рента). Феодалні господарства поступово втягувалися в товарно-грошові відносини. Щоб отримати найбільші прибутки, козацька старшина посилювала експлуатацію селян. Серед козацтва дедалі більшою мірою поглиблювалося соціальне розшарування.

У другій половині XVII — першій половині XVIII ст. істотно поживався промисловий розвиток Лівобережної і Слобідської України. Серед ремесел найбільшого поширення дістали ткацтво, ковальська справа, виробництво скла, винокурне виробництво. Великі міста — Київ, Чернігів, Полтава, Ніжин — стали важливими промисловими і торговими центрами. У них виникали нові ремісничі спеціальності та цехи.

Сталися зміни і в ремісничому виробництві. Дедалі більше виробів цехи виготовляли для ринку. Ширше почала використовуватися наймана робоча сила. В окремих галузях — складувній, селітряній, залізничній — наймані робітники становили більшість.

Новим явищем у розвитку економіки стала організація в окремих галузях промислових компаній. На промислових підприємствах поряд з традиційним обладнанням дедалі ширше впроваджувалися технічні нововведення — водяні двигуни, нові верстати, що сприяло підвищенню продуктивності праці.

Про початок розпаду феодалних відносин свідчила також поява в Україні мануфактур: суконних, тютюнових, порохових, винокурних.

Успіхи у промисловому розвитку і підвищення продуктивності сільського господарства сприяли розширенню торгівлі. Збільшувалася кількість ярмарків. Одним з найбільших ярмарків був Контрактовий у Києві.

Виробнича спеціалізація окремих районів привела до поживавлення торгівлі в масштабах усієї України. Поступово створюється єдиний торговий ланцюг, що з'єднав Лівобережжя, Слобожанщину,

Правобережну, Західну Україну. Через систему ярмарків, торгів товари розходилися по всій території України незважаючи на кордони і митниці. Торгівля не визнавала політичної роздробленості України, вона свідчила про економічну єдність українського народу.

Пожвавлені торговельні зв'язки існували і з Росією. До Росії з України везли шкіру, селітру, рослинну олію, віск, мед. Українські міста і села одержували з Росії тканини, вироби із заліза, зброю, хутро, посуд, папір.

Збільшується чисельність українського купецтва. Розвиткові торговельних зв'язків між окремими районами українських земель і центральними областями Росії сприяв чумацький промисел. Чумаки — українські перевізники товарів — везли до Росії сіль, рибу, продукцію сільського господарства і ремісницькі вироби. Поступово різні райони України входили до системи всеросійського ринку. Крім того, українські купці підтримували тісні зв'язки з Білоруссю, Молдавією, Литвою, вели пожвавлену торгівлю на ринках Польщі, Німеччини, Англії.

По-іншому розвивалося господарство у Правобережній Україні. Панування польських феодалів надовго затримало тут формування національного господарства. Польські магнати і шляхта стали повновладними господарями Правобережжя. Уже до середини XVIII ст. панщина досягла крайньої межі. Справжнім злом для кріпосних селян було право оренди, що передбачало передання власності того чи іншого села іншій особі за певну суму грошей. Прагнучи одержати якнайбільші прибутки, орендарі доводили селян до цілковитого розорення.

Ще гіршим було становище корінного населення західноукраїнських земель. Більшість тамтешніх міст була у приватній власності магнатів. Тільки Львів і Кам'янець-Подільський мали право на самоврядування.

За польській владі не вдалося розірвати зв'язків Правобережжя з Лівобережною Україною. Охоплюючи різні сфери життя, ці економічні й культурні зв'язки стали важливою передумовою для майбутнього їх об'єднання.

Тогочасна антифеодальна боротьба народу України була зумовлена поступовим відновленням феодального поневолення, послабленого війною 1648–1654 рр. Складна політична обстановка, боротьба різних угруповань за гетьманську владу, протидія частини козацької старшини рішенням Переяславської ради, наступ царського уряду на

автономні права України, політична відокремленість українських земель надавали антифеодальним виступам специфічних рис. Спрямований проти феодальної системи, рух водночас мав і значні визвольні тенденції.

У 1657 р. на чолі з гетьманом Виговським спалахнуло повстання проти козацької старшини, яка розширювала свої земельні угіддя, обмежувала права рядових козаків і хотіла повернути землі Лівобережжя під владу Польщі.

У 1666 і 1672 р. великі повстання відбулися на Переяславщині. Значний вплив на розвиток антифеодального руху в ці роки в Україні мала селянська війна 1667–1671 рр. під проводом Степана Разіна. У 1670 р. частина загонів селянської армії Разіна ввійшла в Слобідську Україну, де зайняла кілька міст.

Гостра антифеодальна боротьба точилася на землях Правобережної України. Протягом 1702–1704 рр. тут відбулося велике повстання під керівництвом С. Палія, С. Самуся, З. Іскри, А. Абазина.

У XVIII ст. на Правобережній Україні виникла нова форма антифеодальної і національно-визвольної боротьби, відома в історії під назвою гайдамацького руху (слово “гайдамака” походить від турецького “гайда” — “гнати”, “переслідувати”). Перше велике гайдамацьке повстання спалахнуло в 1734 р. Повстанці заволоділи Вінницею та деякими іншими містами. Тільки з допомогою введених на Правобережжя царських військ польські феодали придушили повстання. Нове гайдамацьке повстання почалося в 1750 р., але й цього разу панівні класи Польщі та царської Росії потопили його у крові.

На західноукраїнських землях відбувався рух опришків (опришки — учасники народно-визвольної боротьби в Галичині, Буковині, Закарпатті). Найвищого розмаху він досяг у 40-х роках XVIII ст. під керівництвом О. Довбуша.

У цей період освіта й культура розвивалися в тісному зв'язку з економічною і суспільно-політичною ситуацією в різних землях України.

На Правобережжі, Буковині, Закарпатті українська культура відчувала сильний колонізаторський вплив. Так, Львівський університет, заснований у 1661 р., перетворився на знаряддя полонізації західноукраїнського населення. У Львові, Дрогобичі, Бродах, Стрию деякий час зберігались українські братські школи, але поступово вони занепали.

На землях Лівобережної України, де ще зберігалися залишки автономії, створилися кращі умови для культурного розвитку. З розвит-

ком продуктивних сил підвищуються вимоги суспільства до школи, характеру знань.

На середину XVIII ст. в усіх містах і майже в усіх селах Лівобережжя були початкові школи. Середню освіту давали колегії — Чернігівська, Харківська, Переяславська.

Основним центром освіти був Київ. Тут діяла Києво-Могилянська академія — перша вища школа в Україні, її культурно-просвітницький осередок. Навчання в Академії будувалося на ідеях гуманізму і раннього просвітництва. Києво-Могилянська академія — центр інтелектуального життя і духовного єднання народу — справляла величезний вплив на розвиток української культури.

Осередками культури в XVII–XVIII ст. були друкарні, що об'єднували навколо себе вчених, літераторів, перекладачів, художників. Найбільші з них діяли в Києві, Чернігові, Львові.

Розвивається філософська думка. Протягом XVII–XVIII ст. основною школою філософських знань була вже згадувана Києво-Могилянська академія. У другій половині XVII ст. значний внесок у розвиток філософської думки зробили вчені І. Горбацький та І. Гізель. У першій половині XVIII ст. стають відомими такі видатні діячі, як Ф. Прокопович, П. Малиновський, Г. Сковорода.

Наприкінці XVII ст. в Україні з'явилося багато праць з історії. Найвизначнішими серед них були “Хроніка з літописців стародавніх” Ф. Сафоновича і “Синопис” невідомого автора. Останній був першим систематизованим підручником української історії, яку було введено до шкільних програм як самостійний предмет ще в XVII ст.

Підвищується інтерес до природничих наук, математичних знань, медицини. Українське суспільство ознайомлюється з працями М. Коперника, Г. Галілея, Р. Декарта, Б. Спінози.

Розвиваються театр і музика. У другій половині XVII ст. в Україні поширюється ляльковий театр — вертеп. Значну роль у розвитку музичного мистецтва відіграв М. Дилецький — український композитор, автор “Граматики музичної” (1677).

Становлення нового типу освіти впливало і на образотворче мистецтво, і на архітектуру. До середини XVIII ст. формуються українські школи іконописців і граверів, а також школа графіки. У тогочасній архітектурі співіснують і переплітаються різні стилі. У другій половині XVII ст. переважає мистецтво бароко. Починаючи з 20-х років XVIII ст. поступово зміцнюється класичний стиль.

Зауважимо, що українська культура ніколи не обмежувалася тільки національними інтересами. Так, Києво-Могилянська академія виникла як загальнослов'янський центр. Входження України до складу Росії сприяло взаємозбагаченню культур українського, російського та білоруського народів. Випускники Києво-Могилянської академії працювали в Молдавії, Сербії, Греції. Вчені Академії підтримували зв'язки з університетами в Галле і Кенігсбергу, Берлінською і Бранденбурзькою академіями.

Друга половина XVII — перша половина XVIII ст. в Україні позначені політичною нестабільністю, постійним втручанням іноземних держав у її внутрішні справи, жорстокою міжусобною боротьбою, поділом основних українських земель між Росією і Польщею. Центром політичного, економічного і культурного життя впродовж майже ста років була Гетьманщина Лівобережжя.

У другій половині XVII, і особливо у XVIII ст., в Україні спостерігалися два протилежні, але взаємопов'язані явища. Деформувався феодалізм і зароджувався капіталістичний уклад. Тим часом феодалізм аж ніяк не вичерпав своїх потенційних можливостей: неухильно розширювалось феодальне землеволодіння, збільшувалися феодальні повинності, упродовжувалася панщина.

У цей період в Україні сталися помітні зміни в сільському господарстві й аграрних відносинах, у промисловому виробництві й торгівлі. Відбувається процес формування економічної спільності українців, якому не могли перешкодити кордони.

Антифеодальний визвольний рух істотно вплинув на соціальні й суспільно-політичні процеси, залишив глибокий слід в історичній пам'яті народу. Цей рух розхитував феодально-кріпосницьку систему, сприяв консолідації українського народу, формуванню його національної самосвідомості, готував ґрунт для об'єднання українських земель.

Отже, період з другої половини XVII ст. до першої половини XVIII ст. був важливим етапом у розвитку української культури. Відхід від середньовічних канонів, поширення ідей гуманізму і раннього просвітництва сприяли суспільному прогресу, формували почуття національної самосвідомості.

УКРАЇНА У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVIII СТ.

7.1. ЕКОНОМІКА. СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНИЙ РОЗВИТОК. ПОДІЛ ЗЕМЕЛЬ УКРАЇНИ МІЖ РОСІЄЮ Й АВСТРІЄЮ

У другій половині XVIII ст. основою економіки України залишається сільське господарство. Вдосконалюються знаряддя праці, поліпшується система землеволодіння — здійснюється перехід від трипілля до багатопілля. Нарівні з традиційними починається вирощування нових культур: кукурудзи, картоплі, соняшнику, цукрового буряку.

Подальшого розвитку дістало й тваринництво. У маєтках козацької старшини налічувалися тисячі голів великої рогатої худоби, коней, овець.

У другій половині XVIII ст. володіння козацької старшини безперервно розширювалися за рахунок захоплення нею земель у селян, рядового козацтва і царських дарувань. Найбільшим землевласником був гетьман. Останній гетьман України Кирило Розумовський володів майже 100 тисячами селян; йому належало багато хуторів і невеликих міст.

Великими землевласниками стали царські чиновники і російські поміщики. Тільки графу П. Румянцеву в 1770 і 1775 р. було подаровано 30 маєтків.

Зазначений період — час різкого посилення феодального пригноблення селянсько-козацьких мас. Уже в 60–70-х роках XVIII ст. селяни Лівобережжя і Слобожанщини змушені були відбувати триденну панщину. Проте селянські й козацькі повинності не обмежувалися панщиною. Селяни й козаки змушені були брати участь у будівництві фортець, каналів, платити нові види грошових податків.

Разом з посиленням феодальної експлуатації відбувається наступ і на особисту свободу. У 60–70-ті роки царський уряд і гетьманська ад-

міністрація видали кілька указів про обмеження права переходу селян з однієї місцевості в іншу. Указ імператриці Катерини II від 3 травня 1783 р. законодавчо закріплював кріпосне право на Лівобережній і Слобідській Україні, забороняв переходи селян. Царизм дозволив українським поміщикам засилати в Сибір селян, що виявляли непокору.

Помітні зміни сталися в розвитку ремесел, промислів, мануфактурного виробництва. Виготовляючи вироби, ремісники дедалі більшою мірою орієнтуються на ринок, а не на окремих замовників.

У нових економічних умовах поступово втратили значення цехи. Вони стримували індивідуальну ініціативу ремісників, обмежували кількість і асортимент продукції.

Великі зміни сталися і в організації промислів: поглиблювався поділ праці, ще ширше почала використовуватися наймана сила. Особливо великого розвитку дістали виноробство, чумацтво. Збільшилася кількість підприємств з обробки шкіри. Значні прибутки приносив риболовецький промисел. По всій території України поширюється млинарство.

Збільшилася кількість великих мануфактур. У 1764 р. у Києві почав працювати державний збройовий завод “Арсенал”. Значно розширився пороховий завод у Шостці. У 90-х роках XVIII ст. на ньому було зайнято 500 селян і робітних людей. У 1774 р. на Слобожанщині засновано великий шовковий завод. У велику мануфактуру переросли Ряшківське і Глушковське суконні підприємства, які виробляли понад 80 % сукна в Україні. Загалом у другій половині XVIII ст. на Лівобережній і Слобідській Україні діяло майже 250 мануфактур.

Значно розширили межі міста України. Міські будівлі виходили за кріпосні стіни, забудовувались околиці. Збільшувалась чисельність населення. У Києві, наприклад, налічувалося майже 42 тис. жителів. Сталися зміни і у складі міських жителів: збільшилась частка робітних людей, ремісників і торгівців.

Правове становище міст Лівобережної і Слобідської України регламентувалося жалуваною грамотою 1785 р. Згідно з цим документом у містах діяли магістрати, обиралися думи, скликалися міські збори.

У другій половині XVIII ст. швидко формується єдиний всеросійський ринок, і українські землі стають його частиною. Торгівля між Україною і Росією особливо пожвавилася в 1754 р. після скасування між ними митних кордонів.

Українські купці жваво торгували й на зовнішньому ринку. Зміцнювалися торговельні зв'язки України із сусідніми білоруськими та молдавськими землями. Українські товари йшли до Польщі, Німеччини, Угорщини, Туреччини.

Політичний устрій українських земель у складі Російської імперії протягом першого десятиріччя другої половини XVIII ст. характеризується залишками української державності, що існувала ще з часів Б. Хмельницького. У 1750 р. відбулися вибори гетьмана Кирила Розумовського, останнього з гетьманів України. Проте ці вибори знову були тільки тимчасовою поступкою царського уряду вимогам козацької старшини. Водночас царський уряд обмежив владу гетьмана у вирішенні судово-адміністративних і фінансових справ. У 1764 р. гетьманське управління було остаточно скасовано. Замість нього почала діяти II Малоросійська колегія на чолі з графом П. Румянцевим. У сенатському указі 1764 р. проголошувалося: “Румянцеву — Головному Малоросійському Командиру — надати таку владу, як генерал-губернатору і Президенту Малоросійської колегії”. До складу колегії входило 8 осіб — четверо російських чиновників, а решта — представники української правлячої верхівки. Граф П. Румянцев виявився талановитим виконавцем волі Катерини II. За роки його правління як Президента Малоросійської колегії наступ царату на залишки автономії України ввійшов у завершальну фазу. П. Румянцев вживав рішучих заходів щодо припинення селянських переходів, дедалі частіше застосовував норми російського законодавства в судовій практиці України. Виконаний під його керівництвом Генеральний опис Лівобережної України (1765–1769 рр.) відкривав шлях до остаточного руйнування української державності. Академік В. Вернадський так писав про ці трагічні сторінки української історії: “У XVII і XVIII ст. російсько-українські відносини зводилися до поступового поглинання і переварювання Росією України як чужорідного політичного тіла, причому попутно ліквідувалися основи національного культурного життя (школа, книговидання). До кінця XVIII ст. залишки адміністративної автономії України були остаточно стерті...”

Докорінно змінився адміністративний поділ. Замість полків на Лівобережній і Слобідській Україні створювалися намісництва, а пізніше — губернії. Козацьке військо перетворювалося на регулярні кавалерійські полки царської армії. Старшинська верхівка зрівнювалася у правах з російським дворянством. Даровану дворянству грамоту Катерини II із захопленням сприйняла більшість української знаті,

оскільки ця грамота закріплювала і розширювала її права. Саме тому правляча верхівка колишньої Гетьманщини погодилася з ліквідацією автономії.

У 1775 р. Катерина II віддала наказ знищити Запорозьку Січ. Влітку 1775 р. царські війська зруйнували січові укріплення і роззброїли гарнізон Запоріжжя. Царський маніфест оголосив про ліквідацію запорозького козацтва: "... можемо Ми оголосити, що немає тепер більше Січі Запорозької в політичній її потворності, а отже, і козаків цього імені..."

За пропозицією Г. Потьомкіна царський уряд репресував верхівку Запорозької Січі. Вісімдесятирічний кошовий отаман П. Калнишевський був заарештований і засланий на північ Росії — у Соловецький монастир на Білому морі, де провів 27 років у келії, звідки його не виводили роками. У 1801 р. за указом царя Олександра I П. Калнишевського звільнили. Він помер у 1803 р. на Соловках. Перед Преображенським собором Соловецького монастиря лежить гранітна брила з епітафією: "Тут поховано тіло кошового, що спочив у бозі, грізної коліси Запорозької Січі козаків отамана Петра Калнишевського, засланого в цю обитель за найвищим велінням у 1776 році на упокою... Помер 1803 року, жовтня 31 дня, в суботу, 112 років від роду".

На Запоріжжі впроваджувалися такі самі феодальні порядки, що й в усій Україні. Частину рядових козаків було оголошено військовими поселенцями. Більшість колишніх запорозьких старшин дістали звання офіцерів російської армії. Майже 5 тис. запорожців залишили терени колишньої Запорозької Січі й перебралися до Туреччини, де заснували Задунайську Січ (1775–1828 рр.).

З 1788 р. царський уряд, відчуваючи потребу у військовій силі у зв'язку з підготовкою війни проти Туреччини, із запорожців, що залишилися, починає організовувати Чорноморське козацьке військо на землях між річками Буг і Дністер. У 1792 р. козаків-чорноморців було переселено на Кубань (сучасний Краснодарський край у складі Російської Федерації). Після російсько-турецької війни 1828–1829 рр. на узбережжі Азовського моря формується Азовське козацьке військо.

Правобережна Україна майже до кінця XVIII ст. залишалась у складі Польщі. У цей період основними землевласниками були польські пани. Маєтки окремих магнатів не поступалися королівським. Так, у складі володінь сім'ї Любомирських налічувалося 31 місто і 735 сіл.

Від великих магнатів намагалися не відставати середні й дрібні пани, які захоплювали і приєднували до своїх володінь нові й нові землі.

Протягом 70–90-х років XVIII ст. на Правобережжі сталися помітні зрушення, пов'язані з виникненням мануфактур. Почали діяти мідноливарна мануфактура в Зінькові (Поділля), суконна в Тульчині, полотняна в Немирові. Розвивалася внутрішня і зовнішня торгівля. Великі ярмарки, на яких збувалися найрізноманітніші товари, збиралися в Бердичеві, Кременці, Луцьку, Житомирі.

Українське населення Правобережжя і західноукраїнських земель підтримувало зв'язки з Лівобережною Україною. Долаючи кордони і митниці, селяни і міські жителі приїжджали на базари і ярмарки до Києва, Ромен, Ніжина. Чимало вихідців з Правобережжя вчилися в Києво-Могилянській академії, Переяславському і Харківському колегіумах.

Друга половина XVIII ст. позначена на Правобережжі небувалим розмахом антифеодальних виступів. Зростанню антифеодального визвольного руху сприяло посилення феодального гноблення, збільшення панщини. Посилилося й національно-релігійне гноблення. У 1768 р. польський сейм ухвалив постанову про формальне зрівнювання у правах католиків, православних і протестантів. Це викликало протест реакційних кіл польських феодалів. Під гаслом захисту католицизму в місті Барі частина польських панів скликала конфедерацію. Дії загонів конфедератів на Поділлі й Волині супроводжувалися грабуванням населення, вигнанням православних священників, руйнуванням церков. Усе це призвело до загострення соціальної та національно-політичної ситуації.

Гайдамацький рух, що розпочався в першій половині XVIII ст., переріс у величезне народно-визвольне повстання, відоме в історії під назвою “Коліївщина” (від слів “кол”, “колоти”).

Повстання почалося восени 1768 р. Очолив його Максим Залізняк. Повстанці звільнили від поляків десятки сіл і міст Київщини. Незабаром вони підійшли до Умані — добре укріпленої фортеці. Козаки, які мали захищати Умань, на чолі з Іваном Гонтою перейшли на бік повстанців. Це зміцнило загони повстанців, і в червні 1768 р. вони захопили Умань. Визволення Умані мало велике значення — форпост уніатства і католицизму був ліквідований. Повстання перекинулося на інші райони Правобережжя. Тут було знищено польські органи влади і встановлено українське народне самоврядування. Поміщицьку

землю передавали в руки тим, хто її обробляв, скасовувалися тяжкі повинності.

Стурбовані посиленням антифеодальної боротьби, уряди царської Росії і королівської Польщі об'єднали свої сили і розгромили повстанців. Було страчено І. Гонту і його найближчих соратників. М. Залізняка царський уряд заслав на каторгу до Сибіру.

Образи героїв-повстанців надовго збереглися в народній пам'яті. Цим подіям Т. Шевченко присвятив один з найкращих своїх творів — поему “Гайдамаки”. Коліївщина відіграла значну роль в історичній долі українського народу. Повстання розхитало польський режим на Правобережній Україні.

У другій половині XVIII ст. Польща переживала період занепаду. Феодально-кріпосницький лад, феодальні чвари, міжусобиці гальмували розвиток господарства країни.

Ослабленням Польщі скористалися сусідні Пруссія та Австрія. Вони виношували плани роздробити Польщу, прагнули розширити свої володіння за рахунок її території. До Пруссії та Австрії приєдналася Росія.

Внаслідок першого поділу Польщі (1772 р.) майже всю Східну Галичину захопила Австрійська імперія. Невдовзі був узаконений перехід до неї також Північної Буковини. Таким чином, західноукраїнські землі опинилися під владою австрійських та угорських поміщиків.

Другий (1793 р.) і третій (1795 р.) поділи Польщі призвели до значних змін політичного устрою українських земель. До Росії відійшла Правобережна Україна (Київщина, Брацлавщина, Волинь). Звичайно поділи Польщі були реакційним явищем. За те, що польський народ на багато десятиліть втратив державну незалежність, відповідальність несуть Росія, Пруссія і Австрія. Однак воз'єднання Правобережжя з Росією було явищем прогресивним. Воно означало відновлення історичної справедливості. Протягом 90-х років XVIII ст. на територію Правобережжя було поширено загальноросійські адміністративні органи та установи. У краї почали діяти намісництво, а згодом губернські управління, царські судові органи.

У другій половині XVIII ст. у результаті тривалих і виснажливих російсько-турецьких воєн Російська держава дістала вихід до Чорного моря. Північне Причорномор'я і Крим у 1783 р. увійшли до складу Росії. Було покладено край спустошливим турецьким і татарським набігам на українські землі. Завоювання південних степів, Північного Причорномор'я і Криму мало велике значення для політичного і господарського розвитку Російської імперії.

Зазначимо, що інтереси російської експансіоністської держави і українського суспільства збігалися: у просуванні на південь, до Чорного моря були зацікавлені обидві сторони. Проте зміцнення Росії на берегах Чорного моря прискорило водночас процес ліквідації залишків української державності. І оскільки допомога українців у війнах з Туреччиною і Кримським ханством більше не потрібна була, то їй непотрібною стала організована військова сила України — Запорозька Січ.

З кінця XVIII ст. степи Північного Причорномор'я почали швидко заселятися. На нові землі прибували селяни з Лівобережної і Правобережної України. Царський уряд роздавав великі ділянки землі поміщикам, чиновникам та офіцерам, які поселяли у своїх володіннях кріпосних. Сюди прибували також колоністи-іноземці — серби, болгари, молдавани, німці.

На освоєних землях вирощуються зернові культури, тютюн і виноград. Швидкими темпами розвивається тваринництво. Швидко освоюються степи Північного Причорномор'я. Закладаються нові міста, зокрема Олександрівськ (сучасне Запоріжжя, 1770 р.), Катеринослав (нині Дніпропетровськ, 1776 р.), Херсон (1778 р.), Маріуполь (1779 р.), Миколаїв (1789 р.), Одеса (1794 р.). У Криму в 1783 р. засновано Севастополь. У 1784 р. починає будуватися Сімферополь.

Завдяки використанню покладів корисних копалин у краї розвивається промисловість. Великим районом видобутку вугілля поступово стає Донбас. Виникають суконні мануфактури в Катеринославі і Новомосковську, ливарні — у Херсоні та Луганську. На верф'ях Миколаєва і Херсона будуються військові й торгові кораблі. Одеса, Бердянськ, Маріуполь та інші торгові міста стають морськими воротами Російської держави, через них відбувається торгівля з Південною і Західною Європою, східними країнами.

7.2. КУЛЬТУРА І НАУКА

Історики часто називають XVIII ст. парадоксальним періодом в історії української культури. З одного боку, спостерігався розквіт українського мистецтва і літератури, з іншого — умови склалися так, що українська культура втрачала свою самобутність і поступово адаптувалася до зразків імперської культури — російської й австрійської.

Характерним для української культури XVIII ст. був процес “вимивання” високоосвічених людей і представників української культури з національного середовища. Українці обіймали високі пости в Росії: від церковних ієрархів до вихователів царської сім’ї, від ректорів вищих навчальних закладів до різних державних адміністраторів. Вагомий внесок українці зробили у розвиток російської архітектури XVIII ст. У стилі українського бароко вони спорудили храми у Філях, Ізмайлово, Новодівичому монастирі. Випускник Києво-Могилянської академії українець І. Зарудний плідно працював архітектором у Москві й Петербурзі. Український скульптор, уродженець Чернігова І. Мартос створив відомий пам’ятник Мініну і Пожарському на Красній площі в Москві.

У середині XVIII ст. освіта і просвітництво на Лівобережній Україні перебували на вищому рівні, ніж у Росії. Початкову освіту здобували у школах при церквах і монастирях, середню — у колегіумах Чернігова, Переяслава, Харкова. З кінця XVIII ст. в Україні почали діяти перші професійні школи: шпитальна в Єлисаветграді (сучасний Кіровоград), артилерійська школа і штурманське училище в Миколаєві. Освітнім центром довгий час залишалася Києво-Могилянська академія. Однак починаючи з середини XVIII ст. Академія переживає кризу. Тісно пов’язана з церквою і укомплектована викладачами — представниками духівництва, основну увагу Академія приділяла таким предметам, як теологія, риторика, філософія. Через релігійну орієнтованість і традиціоналізм у навчанні вона ставала нецікавою для молоді.

На відставання Києво-Могилянської академії від вимог часу зауважували передові українські кола. У 60-ті роки XVIII ст. вони неодноразово зверталися до Катерини II з проханням відкрити в Україні університет (Московський університет відкрився в 1755 р.), причому на базі Академії з огляду на те, що вона виникла на основі світської школи. Та цьому проекту не судилося здійснитися, позаяк політика самодержавства була спрямована на викорінення української самобутності. У 1814 р. Академія припинила діяльність як світський навчальний заклад.

Значних успіхів в Україні досягла книговидавнича справа. Упродовж XVIII ст. удосконалювалася техніка друку, поліпшувалося оформлення книжок. Велике значення в розвитку книгодрукування мало запровадження цивільного шрифту. Першу друкарню з цивільним шрифтом було відкрито в Україні в Єлисаветграді.

Поступово звільнялася від релігійного впливу медицина. З'явилися перші підручники з викладом основ медичних знань. Певних успіхів було досягнуто в боротьбі з епідемічними захворюваннями.

Математична наука також почала набирати практичного спрямування. Скажімо, до підручника І. Фальківського були включені елементи практичної математики, матеріали з тригонометрії, цивільної і військової архітектури.

Чільне місце у розвитку української культури того періоду належить філософу, просвітителю, поету, байкарю Григорію Сковороді (1722–1794). Після навчання у Києво-Могилянській академії він подорожував європейськими країнами. Згодом Г. Сковорода викладав у Переяславському і Харківському колегіумах. Однак переслідуваний церквою і царською адміністрацією він змушений був відмовитися від викладання. Останні 25 років життя Г. Сковорода мандрував Україною, проповідуючи серед народу свої погляди. У своїх творах мислитель виступав проти тиранії і соціальної несправедливості. Проблему щастя людини філософ вирішував у дусі просвітництва: дорога до щастя — у самопізнанні й праці. Г. Сковорода засуджував офіційну релігію за її догматизм і схоластику, пропагував ненависне церкві вчення М. Коперника. Усе своє життя він прагнув до свободи і заповідав написати на своїй могилі слова: “Світ ловив мене, але не впіймав”.

У XVIII ст. в Україні з'явилися історичні праці, написані як козацькі літописи. Авторами цих праць були випускники Києво-Могилянської академії Г. Граб'янка і С. Величко. Ці твори, що означали перехід від хронологічного перелічування подій до їх осмислення, стали помітним явищем в українській історіографії. А оскільки джерелами для авторів були господарські, військові та дипломатичні документи, такі твори назвати літописами можна було тільки умовно.

У зазначений період працювали відомі українські історики П. Симоновський, М. Бантиш-Каменський, М. Берлинський. Останній був одним з перших дослідників історії Києва.

У розвитку української літератури з'явилися нові ознаки: вона поступово звільнялася від впливу церкви і набирала світського характеру. Художні твори дедалі більшою мірою збагачувалися народною мовою, прислів'ями, приказками. Ці явища значно вплинули на творчість І. Котляревського (1769–1838), автора знаменитої поеми “Енеїда”.

У 1789 р. у Харкові відкрився перший в Україні постійний театр. Крім місцевих акторів у ньому виступали артисти з Москви і Петербурга.

Імена українських композиторів М. Березовського та А. Веделя були відомі далеко за межами України. Школою для кількох поколінь композиторів стала творчість Д. Бортнянського.

Видатними українськими архітекторами були кияни С. Ковнір та І. Григорович-Барський. Один з найкращих творів С. Ковніра — корпус на території Києво-Печерської лаври — названий на його честь. Найвідоміші споруди І. Григоровича-Барського — надбрамна церква Кирилівського монастиря і фонтан “Самсон” у Києві.

Правобережна Україна у другій половині XVIII ст. не відіграла помітної ролі в культурному житті. Початкову освіту тут контролювали переважно єзуїти. Крім навчальних закладів єзуїтів польський уряд підтримував також українські школи, використовуючи їх для денационалізації українців. Львівський університет, відкритий ще в 1661 р., польська адміністрація також використовувала для полонізації та покатоличення українців.

У Закарпатті та на Північній Буковині початкові школи існували на кошти населення; вищих навчальних закладів не було. У 1766 р. відкрилася вчительська семінарія в Мукачевому (Закарпаття), а в 1784 р. — академічна гімназія в Чернівцях (Буковина). Література, як і загалом культура, розвивалась повільно.

Протягом 70–80-х років XVIII ст. внаслідок політики царського уряду, спрямованої на ліквідацію місцевого самоврядування в Україні, було остаточно ліквідовано гетьманство, Запорозьку Січ, самобутній адміністративно-територіальний устрій. Влада цілком зосереджувалася в руках другої Малоросійської колегії (1764–1786 рр.). Входження з кінця XVIII ст. Правобережної України до складу Росії і об'єднання її з іншими українськими землями мали велике значення для українського народу — було створено умови для національного економічного і культурного розвитку. Тим часом Україна, як і раніше, залишається роздробленою: західноукраїнські землі, Північна Буковина і Закарпаття підпорядковуються Австро-Угорщині.

У XVIII ст. триває процес переростання української народності в націю. Відбувається територіальна консолідація, зміцнюються економічні зв'язки між окремими місцевостями, розширюються національний ринок, завершується процес формування української мови.

Багатовікова боротьба за вихід Росії до Чорного моря завершилась у XVIII ст. і принесла помітні результати. Припинилися агресивні набіги турків і татар на українські й російські землі. Надійнішою стала

оборона південних кордонів. Поразка Туреччини в російсько-турецьких війнах і її занепад полегшили становище слов'янських народів на Балканах, які все ще залишалися під владою Туреччини.

Освоєння південних земель сприяло економічному розвитку Росії і України. З розвитком економіки, розширенням і поглибленням внутрішнього ринку помітно зростає роль України у зовнішній торгівлі Російської імперії. Економічне піднесення і розвиток торговельних зв'язків на півдні країни сприяли поширенню судноплавства на Дніпрі, численні притоки якого давали можливість транспортувати товари з різних районів України і Білорусії. Заселення і освоєння південних земель стало важливим чинником подальшого економічного і культурного розвитку.

У другій половині XVIII ст. в Україні продовжують розвиватись елементи капіталістичних відносин. Старшинські і селянські господарства поступово втрачали замкнений характер, на промислових підприємствах ширше використовувалася вільнонаймана робоча сила. Проте феодалізм аж ніяк не вичерпав своїх потенційних можливостей. У нових умовах різко посилилась експлуатація народних мас. Поряд з панщиною впроваджувалася велика кількість додаткових феодальних повинностей, збільшилися податки. Під кінець сторіччя царат узаконив на Лівобережжі й Слобожанщині кріпосне право.

XVIII ст. ознаменувалось новими ознаками і досягненнями в розвитку культури українського народу. Література й мистецтво звільнилися від релігійних канонів. Практичні потреби суспільства зумовлювали подальший розвиток освіти і науки, видання праць з філософії, історії, математики, медицини. Художніми шедеврами збагатилися театр і музика, архітектура й образотворче мистецтво.

Розділ 8

УКРАЇНА В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТ.

8.1. НАДДНІПРЯНЩИНА ПІД ВЛАДОЮ САМОДЕРЖАВСТВА

Наприкінці XVIII ст. більшість українських земель опинилася під владою Росії. Окрім Гетьманщини та Запоріжжя Російська імперія по черзі приєднала до себе такі частини України:

1772 р. — згідно з Петербурзькою конвенцією між Росією, Австрією та Пруссією (за першим поділом Польщі) — територію між Дніпром та Сожем;

1774 р. — згідно з миром у Кучук-Кайнарджі, що поклав край війні (1765–1774 рр.) між Росією та Туреччиною, — територію між Дніпром та Бугом і узбережжя Азовського моря від Берди до Міуса;

1783 р. — Таврію, Крим і Кубань;

1793 р. — згідно з Петербурзькою конвенцією між Росією та Пруссією (за другим поділом Польщі) — Правобережжя від Дніпра до Пінська і Кам'яця;

1795 р. — згідно з Петербурзькою конвенцією між Росією, Австрією та Пруссією (за третім поділом Польщі) — західну Волинь до річки Буг;

1812 р. — згідно з миром у Бухаресті, що поклав край війні (1806–1812 рр.) між Росією і Туреччиною, — Бессарабію з фортецями Хотинном, Бендерами, Аккерманом, Кілією та Ізмаїлом. Поза російським кордоном залишилися тільки західні землі — Галичина, Буковина і Закарпаття, що належали до володінь Габсбургів. Протягом майже 150 років — від кінця XVIII до початку XX ст. — українці перебували під владою двох імперій: 80 % їх були підданими Романових, а решта — Габсбургів.

Україна знову потрапила в пастку бездержавності й змушена була пристосовуватися до життєвих форм, які диктували їй чужі імперії.

В Україні царизм здійснював колоніальну політику, намагаючись передусім знищити сліди давньої автономії.

Територія України, яка входила до складу Росії, була зрештою поділена на три генерал-губернаторства і дев'ять губерній. Кожна губернія складалася з повітів, а ті, у свою чергу, із міст і сіл. У 1796 р. перейменовану на Харківську.

Лівобережжя було перетворено на Малоросійську губернію, а Слобожанщину — на Слобідсько-Українську губернію, згодом (1835 р.) перейменовану на Харківську.

Правобережжя було розбито на три губернії: Київську, Волинську і Подільську. На початку ХХ ст. Малоросійська губернія була перетворена на Малоросійське генерал-губернаторство з Чернігівською і Полтавською губерніями.

Південна Україна разом із Кримом утворили Новоросійську губернію, яку в 1802 р. було поділено на три губернії: Катеринославську, Херсонську і Таврійську. Після приєднання Бессарабії (1812 р.) було створено Новоросійсько-Бессарабське генерал-губернаторство, що охопило Катеринославську, Херсонську, Таврійську губернії та Бессарабську область. У лютому 1832 р. після придушення польського повстання (1830–1831 рр.) царський уряд створив Київське генерал-губернаторство, до складу якого ввійшли Київська, Подільська і Волинська губернії.

Генерал-губернатори в межах підпорядкованих їм територій мали майже необмежену владу і здійснювали гнобительську політику царизму. Важким тягарем на плечі населення України лягло утримання 50-тисячної російської армії.

Царизм усіляко зміцнював в Україні самодержавний кріпосницький лад і, спираючись на російських поміщиків, які отримали в Україні великі землі, охороняв станові привілеї українських і польських поміщиків. Царський уряд ще наприкінці ХVІІІ ст. поширив кріпосні порядки і на Південну Україну. Так, починаючи з 1796 р. селяни Південної України, Криму і окремих інших районів були позбавлені права переходу, що, по суті, означало закріпачення.

Імператор Микола I (1825–1855 рр.) утворив окремий комітет, що мав завдання знищити на українських землях, особливо на Правобережжі, залишки місцевої культури і якомога швидше зрусифікувати населення. Тоді було впроваджено російську урядову мову в судах і зросійщено всі школи. Русифікації мав служити також відкритий у 1834 р. Київський університет св. Володимира. У 1835 р. було скасо-

вано самоврядування Києва на основі Магдебурзького права, а в 1840 р. у судах втратив чинність Литовський статут; замість нього було запроваджено російські закони. Незабаром (1843 р.) обов'язковими стали паспорти. Протягом 1847–1848 рр. навчальні округи перейшли під владу генерал-губернаторів.

На дієве знаряддя русифікації було перетворено також православну церкву, яка перебувала під наглядом і керівництвом політичної влади.

Щоб придушити будь-які спроби невдоволення, царизм почав закладати в Україні військові поселення, де солдати, відбуваючи військову службу, мали водночас працювати в сільському господарстві. У Південній Україні в такий спосіб доволі швидко (1816–1821 рр.) осілим стало майже 300 тис. населення.

Кінець XVIII — перша половина XIX ст. історії України ознаменувалися посиленням кризи феодално-кріпосницької системи і подальшим розвитком у її надрах капіталізму. У той час селяни України поділялися на групи, які різнилися ступенем особистої залежності, характером повинностей, розміром наділу тощо. Основними групами в дореформений період були поміщицькі та державні селяни. Чималий прошарок становили козаки і селяни, перетворені на військових поселенців. На кінець 50-х років XVIII ст. поміщики мали у володінні 5,4 млн селян-кріпаків, що становило майже 40 % населення частини України, яка входила до складу Російської імперії. Панщина, що охоплювала в Україні до 99 % загальної кількості поміщицьких селян, становила три дні на тиждень. Проте уряд поміщиків не контролював.

Шукаючи порятунку від злиднів і голодної смерті, селяни йшли на Південь, де бракувало робочих рук. У 40-х роках з Полтавської і Харківської губерній туди щороку вирушали на заробітки десятки тисяч селян. Хтось за згодою поміщиків одержував паспорт, а дехто йшов самовільно.

Система ведення сільського господарства загалом була відсталою, екстенсивною, хоча поміщицькі господарства збільшували обсяги продажу та виробництва хліба, особливо пшениці. Лише окремі поміщики, здебільшого на Півдні, намагаючись запровадити у своїх маєтках поліпшені способи обробітку землі, застосовували машини і новітній сільськогосподарський інвентар, передусім для вирощування цукрових буряків.

Поряд із товарним виробництвом поміщики розвивали торговельне тваринництво. Розводили дедалі більше коней, великої рогатої худоби, овець, особливо тонкорунних. Однією з найважливіших ознак розкладу феодално-кріпосницької системи і формування капіталістичних відносин наприкінці XVIII — у першій половині XIX ст. був стрімкий розвиток промисловості. Уже наприкінці XVIII ст. збільшилась кількість великих мануфактур. Як зазначалось, у 1764 р. у Києві запрацював державний збройовий завод “Арсенал”, у 1774 р. на Слобожанщині — великий шовковий завод. Почався перший етап промислового перевороту. Засновувалися машинобудівні заводи, що постачали промисловість і сільське господарство машинами, робочими механізмами, удосконаленими знаряддями, а також паровими двигунами. Якщо в 1825 р. налічувалось близько 650 промислових підприємств (без винокурень), то в 1860 р. їх було майже 2330. Збільшувався прошарок робочого люду. Якщо наприкінці XVIII ст. в Україні налічувалось близько 10 тис. робітників, то наприкінці 60-х років XIX ст. їх було вже 115 тис. Серед напрямків виробництва переважало суконництво, дедалі більше виробляли шкіряних виробів, свічок і мила, скла та ін. Відповідні майстерні були різні за розміром (окремі мали по кілька сотень робітників). Промисловість спочатку зосереджувалася в руках поміщиків, згодом туди почали проникати капіталістичні купці. Здебільшого це були росіяни, але з’являлися й українські капіталісти. До них належали брати Яхненки і зять одного з Яхненків — В. Смиренко. Вони були кріпаками, але надбали майно на оренді баштанів і завдяки діяльності у шкіряній промисловості. Пізніше викупилися на волю, почали орендувати млини й торгувати збіжжям, і згодом це принесло їм капітал. У 1840 р. Яхненки та В. Смиренко побудували у Млієві велику цукроварню, а також фабрику, де виготовлялись сільськогосподарські машини, пароплави та ін. Ці багаті люди були характерними постатями нової економічної сили, що зароджувалася, — капіталізму.

Розвиток хліборобства і промисловості оживив торгівлю України. Ознаками цього був розвиток українських ярмарків — у Києві, Бердичеві, Ромнах, Ніжині, Кролевіці, Харкові, Сумах та інших населених пунктах. Ярмарки досягли небувалого розвитку: на київській “контракти” приїздило до 5000 купців; на роменському ярмарку, що тривав два місяці, оборот у 40-х роках XIX ст. становив 20 млн крб.

У процесі розкладу феодално-кріпосницької системи, зміцнення капіталістичного устрою загострювалися соціальні суперечності,

посилювалася антикріпосницька боротьба. Селянський протест набирав різних форм (відмова платити оброк, відбувати панщину, непоко́ра поміщикам і царським властям, підпали поміщицьких маєтків, розправи над поміщиками, управляючими та прикажчиками, втечі на Дон, у Таврію).

Поширювалися відкриті масові виступи проти гнобителів. За неповними даними, протягом 1797–1825 рр. в Україні відбулося 103 заворушення кріпаків. Наймасовішими в першій половині ХІХ ст. були виступи селян на Правобережній Україні. У 1819 р. повстали військові поселенці Чугуєва, що на Харківщині. Вони відмовилися виконувати непосильні казенні роботи, вимагали ліквідувати військові поселення. Їх підтримали в сусідніх селах. На придушення виступу були кинуті війська з 12 гарматами. Понад тисячу повсталих були заарештовані. Керівників повстання покарали, завдавши численних ударів шпіцрутенами. Із 33 осіб, котрі зазнали принизливої публічної розправи, 20 померли на місці, а решта стали каліками.

Особливо загострився селянський антипоміщицький рух у першій чверті ХІХ ст. на Поділлі, захопивши окремі повіти Волині та Київщини. Очолив рух Устим Кармелюк (1787–1835), в якому широкі селянські маси вбачали свого захисника. Його ім'я ще за життя стало легендарним. Воно жахало панів і давало надію кріпакам. З одностумцями-селянами, до яких приєднувалися солдати-втікачі, Кармелюк нападав на поміщицькі маєтки, захоплював майно, худобу і роздавав їх біднякам. Кілька разів Кармелюка заарештовували, били канчуками і засилали до Сибіру, але він тікав звідти і, повернувшись на батьківщину, знову ставав на шлях боротьби з гнобителями.

Антикріпосницький рух селян під проводом Кармелюка тривав майже чверть століття. Мужній народний месник загинув у ніч з 9 на 10 жовтня 1835 р. Його підло вбив із засідки шляхтич. До 1840 р. судові інстанції ухвалювали кармелюківцям суворі вироки.

Селянські рухи не стихали й пізніше. Протягом 1840–1851 рр. було зареєстровано понад 100 виступів у різних окраїнних повітах. Особливо гострі заворушення виникли через так звану інвентарну форму київського генерал-губернатора Д. Бібікова (1848 р.). Він оголосив про нові “інвентарні правила”, згідно з якими селян забезпечували землею, скасовували данину в натурі і визначали дні панщини для різних категорій кріпаків. Ці правила мали на меті обмежити сваволю поміщиків і надати пільги селянам, але царський уряд не мав змоги

контролювати свої постанови і насправді все залишилося по-старому. Серед розчарованого селянства почалися хвилювання, рух охопив усю Київщину.

Селяни відмовлялися від “робочих книжок”. Та найбільше завзяття виявило село Жаботин, де були ще живі гайдамацькі традиції, — і тільки військо упокорило повстанців. За неповними даними, під час сутичок було вбито 39 і поранено 63 учасників антикріпосницьких виступів. Ще гіршим було становище робітників, кількість яких з розвитком промисловості безупинно збільшувалась.

Праця на фабриках не була врегульована законами: робочий день тривав 12–17 годин, до роботи залучалися також діти віком 8–9 років.

Звичайною формою протесту були втечі з фабрики. Тим часом починалися вже й страйки: перший — у друкарні Києво-Печерської лаври (1805 р.), згодом — страйк робітників-кріпаків Писаревської суконної мануфактури на Харківщині (1817 р.), робітників казенного Луганського заводу (1818–1820 рр.), робітників-кріпаків Машинської суконної мануфактури графа Уварова на Чернігівщині (1823 р.).

Втечі й відмови від праці, страйки вважалися злочином, і непокірних робітників карали різками, в’язницею, засланням.

На початку XIX ст. Російська імперія зміцніла і стала сильною структурою. Та в 1812 р. на Росію напала 640-тисячна армія Наполеона. Росія змогла, щоправда ціною величезних зусиль і втрат, не лише відбити загарбників, а й відкинути їх аж до Парижа. В Україні наслідки навали були порівняно невеликими. Частини наполеонівських сил вдерлися на Волинь і завдали там значних збитків. У переважній більшості українці охоче відгукнулися на заклик царя піднятися на війну. На Лівобережжі швидко зібralи кілька полків добровольців, організованих на зразок козацьких. Широка підтримка цих формувань свідчила не лише про готовність українців захищати імперію, а й про популярність козацьких традицій. Ополченські козацькі полки брали участь у визвольному поході російської армії країнами Європи, а також в остаточному розгромі військ Наполеона у так званій битві народів під Лейпцигом (жовтень 1813 р.) та у боях за взяття Парижа.

Багато царських офіцерів-дворян, які брали участь у наполеонівських війнах у Європі, зазнали впливу політичних інститутів і цінностей Заходу й стали їхніми прихильниками. Невеликі групи самовідданих армійських офіцерів утворили таємні товариства з метою повалити самодержавство і встановити конституційне правління.

Перше таке товариство — “Союз порятунку” — було засновано в 1816 р. у Петербурзі. Через п’ять років воно розкололося на дві окремі групи: Північне та Південне. Перше перебувало в Петербурзі. Воно намагалося розвивати республіканські ідеї, але, не маючи сильного проводу, зробило небагато. Зате Південне товариство з осередком у Тульчині на Вінничині, де служив його керівник Павло Пестель (1793–1826) — учасник Вітчизняної війни 1812 р. та походів під час наполеонівських воєн, лишило по собі великий слід в історії. П. Пестель переконав приєднатися до його організації іншу таємну групу — “Товариство об’єднаних слов’ян”, яка виникла в 1823 р. у Новограді-Волинському. Активними членами її були двоє українців — брати Борисови з Полтави.

Сформульована в документі під назвою “Руська правда” програма П. Пестеля була радикальнішою за програму північних конституціоналістів. Вона передбачала скасування будь-якої соціальної та політичної нерівності, модернізацію господарства країни, провід революційної верхівки, сувору централізацію управління. Проте ця програма не відбивала інтересів неросійських народів. Так, щодо українців дворянин П. Пестель відверто заявляв: “Малоросія ніколи не була і бути не може самостійною”. Проте є свідчення про діяльність водночас іншого, не пов’язаного з П. Пестелем таємного товариства, яке складалося з українських дворян. Очоловав його В. Лукашевич, прихильник української автономії.

Раптова смерть царя Олександра I у грудні 1825 р. прискорила виступ учасників Північного товариства. Його керівники зібрали під своїм командуванням у Петербурзі кількатисячне військо і вдалися до спроби скинути нового царя Миколу I. Відоме повстання декабристів, що відбулося 14 грудня 1825 р. у Петербурзі, завершилося невдачею. Дізнавшись про це, керівники Васильківської управи підняли на повстання Чернігівський полк, розташований під Києвом. П. Пестеля 13 грудня за доносом провокатора було заарештовано.

Повстанцям не вдалося здійснити свій план. Їх не підтримали ні інші полки, ні Тульчинська та Кам’янська управи Південного товариства. Повстання було придушене, а над його учасниками царський уряд вчинив жорстоку розправу. П. Пестеля разом з чотирма іншими декабристами 13(25) липня 1826 р. повісили.

Минуло кілька років, і Україна стала ареною нового повстання. У листопаді 1830 р. таємне Товариство молодих польських офіцерів, яких надихнули революційні події, що розгорталися у Франції та

Бельгії, підняло у Варшаві повстання проти росіян. Але після перших успіхів енергія поляків ослабла через внутрішні конфлікти. На початку 1831 р., сподіваючись поширити свої дії на Правобережну Україну, де глибоко вкорінилася польська шляхта, повстанці рушили на Волинь. І хоча відсутність підтримки й наступ росіян змусили їх відступити у Східну Галичину, близько 5 тис. шляхтичів Правобережжя намагалися й далі чинити опір. Сподіваючись заручитися підтримкою настроєних проти царизму росіян і українців, поляки проголосили гасло: “За нашу і вашу свободу!” Однак селяни Правобережжя трималися нейтральної позиції. Вони вважали повстання справою поміщиків і не співчували повстанцям. До середини 1831 р. повстання було придушене.

Проте гніт абсолютизму і нестерпне соціальне становище селянської маси створювали атмосферу, сприятливу для революційних рухів. У 40-х роках ХІХ ст. до боротьби з існуючим ладом втягувалися нові сили як дворянської, так і різночинної інтелігенції. Виникали таємні політичні організації, члени яких прагнули не лише звільнення селян від кріпацтва, а й національної свободи України. Першою такою організацією було Кирило-Мефодіївське товариство, засноване в січні 1846 р. у Києві. Тут зосередився цвіт української думки, і це мало величезний вплив на розвиток українського відродження. Членами товариства були історик М. Костомаров, тоді професор Київського університету, талановитий письменник і громадський діяч П. Куліш, професор математики М. Гулак, відомий фольклорист О. Маркович, видатний етнограф В. Білозерський і багато інших. Загальна кількість кирило-мефодіївців досягла майже сотні. Окрасою товариства був геніальний поет Т. Шевченко (1814–1861).

Члени Кирило-Мефодіївського товариства виробили програмні документи: “Статут і правила товариства”, а також установчу “Записку”, написані В. Білозерським з урахуванням думок інших братчиків, “Книгу буття українського народу”, основним автором якої був М. Костомаров. Члени товариства вважали за необхідне ліквідувати в Росії кріпосне право, виступали за національне визволення України, за дружні відносини між народами, насамперед слов’янськими. Проте в них не було єдиного погляду на шляхи досягнення цих вимог. Ліберали проголошували мирний шлях. Т. Шевченко та його однодумці були за соціальну революцію. Кирило-Мефодіївське товариство проіснувало недовго. У березні 1847 р. студент Київського

університету О. Петров доніс царським властям про таємне товариство. Члени товариства були заарештовані, вивезені до Петербурга і там суворо покарані. Тільки через 10 років після смерті царя Миколи I, який особисто затвердив судові вирок, члени братства змогли повернутися до літературної і господарської діяльності.

У Петербурзі після закінчення строків заслання осіли кирило-мефодіївці Т. Шевченко, М. Костомаров, П. Куліш, В. Білозерський. Навколо них утворився гурт письменників та публіцистів.

Тут із січня 1861 р. почав виходити українською мовою щомісячник “Основа”. Його засновниками були П. Куліш, М. Костомаров та В. Білозерський. Новий центр у своїй програмі значно відійшов від ідей Кирило-Мефодіївського товариства. Головним у його діяльності був захист самостійності української нації та її літератури.

8.2. ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ ПІД ВЛАДОЮ АВСТРІЙСЬКОЇ МОНАРХІЇ

Наприкінці XVIII ст. західноукраїнські землі опинилися під владою Австрійської монархії. Окрім Закарпаття Австрійська монархія в той час почергово здобула окремі західноукраїнські землі: у 1772 р. після першого поділу Польщі — Галичину; у 1774 р. до Галичини приєднано Буковину, що її відібрала Австрія в Оттоманській імперії, яка занепадала; у 1795 р. після третього поділу Польщі — землі між річками Півлюєю, Віслою і Бугом, до складу яких входили воєводства Краківське, Сандомирське, Люблінське і частина Мазовецького, Підляшського, Холмського і Брест-Литовського воєводств.

Перша половина XIX ст. стала для Західної України останнім етапом розкладу панщинно-кріпосницької системи господарства. Галичина, Буковина, Закарпаття були найвідсталішими австрійськими провінціями. Промисловість їх залишалася на мануфактурній стадії. Кріпосництво заважало розвитку промисловості, а також сільського господарства — провідної галузі в економіці Західної України. Велике феодальне землеволодіння було панівним у Закарпатті та Галичині, тоді як на Буковині за відсутності панщинної системи переважали селяни-власники (до 30 %).

Посилюється селянська боротьба у формах скарг, втеч, підпалів, розправ, відмов сплачувати податки, виконувати розпорядження адміністрації маєтків. Своєрідною формою антифеодальної боротьби

був рух опришків. Десятки й сотні селян Прикарпаття озброювалися і втікали в малодоступні райони Карпат, стаючи на шлях збройної боротьби.

Славною сторінкою в історії українського народу стало повстання в Північній Буковині в 1847–1848 рр. під керівництвом Лук'яна Кобилиці (1812–1851), який був обраний селянами Буковини до австрійського парламенту. Він на чолі селянських мас боровся за підтримку революції в Угорщині, за послаблення гноблення українського селянства в Північній Буковині. Антикріпосницький рух тривав півтора року. Схоплений у полон Кобилиця був страчений. Як і Кармелюк, він став героєм багатьох народних пісень та легенд.

Складні соціальні, економічні, національні умови розвитку західноукраїнських земель знову поставили на карту існування українського народу як такого. Визначну роль у духовному відродженні українського народу відіграв гурток “Руська трійця”. Я. Головацький, М. Шашкевич, І. Вагилевич започаткували розвиток нової літератури, культури, пробуджували національну свідомість українців Галичини. Вони видали збірник “Русалка Дністровая” (1837) — першу книжку, написану українською мовою. В умовах політичного безправ'я та переслідування прогресивної думки цей літературний гурток проіснував недовго (1833–1837 рр.). Розбуджена, хоч і з труднощами, національна свідомість набирала сили, особливо під час революції 1848 р. Спалахнувши у лютому 1848 р. у Франції, полум'я революції перекинулося в Італію, Німеччину, а згодом і в багатонаціональну Австрійську імперію. Тут було проголошено буржуазно-демократичні свободи, скликано перший парламент. Революційні події у Східній Галичині, на Буковині та в Закарпатті стали складовою Австрійської буржуазно-демократичної революції.

Протягом 1848–1849 рр. селянська боротьба все ще мала стихійний характер, але поступово аграрний рух набрав політичного змісту. Селянство висунуло своїх депутатів до парламенту. Австрійський уряд змушений був здійснити аграрну реформу на Західній Україні раніше, ніж в інших провінціях. Селяни дістали особисту свободу, але втратили право користуватись лісами, пасовиськами та іншими вкрай необхідними для ведення господарства угіддями. Мало того, магнати з допомогою австрійської бюрократії добилися багатомільйонного викупу, який змушені були заплатити селяни колишнім поміщикам за “даровану” волю.

Капіталізм, що розвивався на західноукраїнських землях, ліквідував цехи в містах, старосвітські господарства в селах, але не сприяв ні виникненню фабричної промисловості, ні створенню високопродуктивної економіки в землеробстві. Капіталізм розорив дрібних виробників, різко збільшив кількість безробітних замість того, щоб створити осередки виробництва, які поглинали б робочу силу пролетаризованих верств. Зростали бідність і злидні, колишні виробники ставали пауперами (від лат. *pauper* — бідний). Особливо швидко пауперизувалося село. Безземельні селяни перетворювалися на “халупників”, які мали власну хату з городами, і “комірників”, які не мали ні хати, ні землі. Тим часом окремих магнатам належали десятки й сотні гектарів найкращих земель, лісів та угідь.

Пролетаризоване селянство, яке становило абсолютну більшість населення Західної України, знемагало під тягарем визискування, здириства, деспотизму, зазнавало жорстокого національного гноблення. Та його боротьба не зникла безслідно. Культурно-національним завоюванням українського селянства Галичини в 1848–1849 рр. стало створення кафедри української мови при Львівському університеті, організація українських початкових та середніх шкіл, газети “Зоря галицька”, створення культурно-просвітницького товариства “Галицько-руська матиця” та Народного Дому у Львові. У той час у Львові виникла політична організація — Головна руська рада. Представляли її духовенство та міська інтелігенція. Рада поділялася на відділи, кожний з яких опікувався певним колом справ: шкільних, селянських, фінансових. Рада вимагала поділу Галичини на українську і польську.

8.3. РОЗВИТОК КУЛЬТУРИ УКРАЇНИ В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТ.

На зміну дворянству прийшла нова суспільна група — демократична інтелігенція, яка походила в основному з міщанства, а також з дрібної шляхти, козацтва та селянства. У той час на українських землях почали діяти перші університети — у Харкові (1805 р.) та Києві (1834 р.), ліцеї — в Одесі та Ніжині, гімназії — у Полтаві, Харкові, Одесі та інших містах, що значно розширило можливості здобути середню та вищу освіту для дітей привілейованих класів і станів. Освіта мала вирішальне значення для піднесення культури в Україні.

З формуванням капіталістичних відносин, і насамперед з розвитком промисловості, торгівлі та міст, зростала потреба в освічених, кваліфікованих працівниках, а отже, дедалі більше ставало навчальних закладів та учнів у них. Згідно з Попередніми правилами народної освіти в 1803 р. упроваджувалися чотири типи шкіл: парафіяльні, повітові, губернські (гімназії) та університети. У сільських парафіяльних школах навчання тривало 4–6 місяців, у міських — до одного року. Дітей навчали (російською мовою) читати, писати, основ релігії, виконувати елементарні арифметичні дії. У гімназіях навчалися переважно діти дворян і чиновників, навчання тривало сім років. Крім державних в окремих селах України діяли й дяківські школи, що утримувались на кошти батьків. Дяки навчали дітей переважно українською мовою: читати буквар, часослов і псалтир, а також церковних співів. Існували й приватні пансіонати (майже в кожній губернії), що працювали за програмою середніх навчальних закладів. Доньки дворян здобували освіту й виховувалися в інститутах шляхетних дівчат, що були засновані у Харкові (1812 р.), Полтаві (1817 р.), Одесі (1839 р.), Керчі (1836 р.) та Києві (1838 р.).

Проміжною ланкою між гімназіями й університетами стали лиції, яких в Україні відкрили три: в Одесі (1817 р.), Кременці (1819 р.) та Ніжині (1832 р.).

У першій половині XIX ст. в Україні вийшли друком важливі праці з різних галузей знань. У 40-х роках у Києві почала працювати Тимчасова комісія для розбору стародавніх актів. У Комісії збирались, вивчалися і друкувались документи про історичне минуле України. Тут працював Т. Шевченко. У цей період були надруковані твори відомого російського та українського історика М. Костомарова “Богдан Хмельницький” і “Бунт Стеньки Разіна”, тритомне “Статистическое описание Киевской губернии”, яке підготував Д. Шуравський. В українській історіографії кінця XVIII — початку XIX ст. особливе місце належить “Історії Русів”, яку в 1846 р. опублікував О. Бодяньський. Багато архівних матеріалів про Запорозьке козацтво і Новоросійський край зібрав А. Скальковський. Значний внесок у розвиток національної історичної думки зробив М. Максимович, перший ректор Київського університету. Він виступив проти норманської теорії походження Русі, підготував та опублікував збірки українських народних пісень, став першим істориком Коліївщини — великого народного повстання, що відбулось на Правобережжі в 1768 р.

Російський царизм, Габсбурзька монархія, німецький, польський та угорський феодализм ігнорували українську мову, не дозволяли користуватися нею ні у школах, ні в державних установах. Але спинити розвиток української мови вони не могли так само, як не могли добитися денационалізації та знищення українського народу як такого.

Українська інтелігенція, письменники, громадські та культурні діячі обстоювали право українського народу на власну національну мову, опікувалися її розвитком і вивченням. Так, у 20–30-х роках ХІХ ст. у Львівському університеті виконувались дослідження в царині краєзнавства і гуманітарних наук. І. Могилинецький написав першу в Галичині граматику українською мовою. Тоді ж у Львівському університеті було відкрито кафедру української мови та літератури. Вирішальну роль у становленні української національної мови відіграли твори основоположників нової української літератури. Зачинателем її став І. Котляревський (1769–1838). На новий щабель піднесли українське красне письменство також твори Г. Квітки-Основ'яненка, П. Гулака-Артемовського, Є. Гребінки, М. Шашкевича і особливо Т. Шевченка. З появою Т. Шевченка — виданням у 1840 р. “Кобзаря” і згодом “Гайдамаків” — українське відродження стало безсумнівним, а література й мова не потребували інших доказів свого права на існування.

Український живопис у першій половині ХІХ ст. розвивався в загальному руслі з європейським мистецтвом. Панівним у цей час був класицизм, але паралельно з ним чи в його надрах розвивався романтизм, зароджувався реалізм як стиль майбутнього. У середині ХІХ ст. П. Федотов і Т. Шевченко заклали основу критичного реалістичного мистецтва. Пензлю та олівцю Т. Шевченка належать понад 130 портретів, серії малюнків, а також численні зарисовки з життя казахського народу, серед якого Т. Шевченко жив під час заслання.

У скульптурі й архітектурі цього періоду переважав класицизм, який прийшов на зміну бароко. Один з найвищих мистецьких досягнень того часу — пам'ятник Ришельє в Одесі, автором якого є І. Мартос (1754–1835), виходець з України. До видатних пам'яток монументальної скульптури належать будівля Київського університету (1842 р.) за проектом відомого академіка архітектури В. Беретті, Оперний театр у Львові (1837–1838 рр.) — архітекторів А. Пихалія і Я. Зальцмана. Засновник Харківського університету В. Каразін побудував поблизу Харкова першу в Україні метеорологічну станцію.

У сфері музичного й театрального мистецтва подіями на Східній Галичині стали твори композитора-професіонала М. Вербицького — автора симфоній та музичних творів на слова Ю. Федьковича. Великий внесок у розвиток музики зробив С. Гулак-Артемівський. Заслужену славу на початку ХІХ ст. здобув аматорський театр у селі Кибінці на Полтавщині, керівником та режисером якого був батько письменника М. Гоголя В. Гоголь-Яновський. Відомий український актор К. Соленик виступав на сцені професіонального театру, керівником і режисером якого був Г. Квітка-Основ'яненко. У першій половині ХІХ ст. в Україні почали організовуватись пейзажні парки: в Умані — “Софіївка”, в околицях Білої Церкви, у долині річки Рось — “Олександрія”, у Львові — Стрийський.

Розділ 9

УКРАЇНА У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТ.

9.1. УКРАЇНА ПІСЛЯ СКАСУВАННЯ КРІПОСНОГО ПРАВА

Друга половина ХІХ ст. в історії Російської імперії позначена різноманітними подіями. Наприкінці 50-х років ХІХ ст. внаслідок кризи феодально-кріпосницької системи господарювання, поразки Росії у Кримській війні (1853–1856 рр.) царський уряд, щоб уникнути революції, почав здійснювати соціально-економічні та політичні реформи. Тут належність Україні певних територій встановлювалася першим у Росії переписом населення (1897 р.) у дев'яти українських губерніях. У другій половині ХІХ ст. чисельність населення збільшилась з 13,4 до 23,4 млн. Зокрема українців налічувалося 17 млн.

На початку 60-х років царський уряд здійснив “визволення селян” згори: 19 лютого 1861 р. цар Олександр II підписав маніфест про реформу. Водночас з маніфестом були затверджені окремі положення і додаткові правила. Законодавчі акти 19 лютого 1861 р. проголошували скасування кріпосного права, надаючи селянам і дворовим людям права “вільних сільських обивателів як особисті, так і майнові”. Селяни-кріпаки перестали бути власністю поміщиків. Вони могли вільно торгувати, відкривати промислові та ремісничі підприємства, торговельні заклади, записуватися в цехи, купувати і збувати рухоме й нерухоме майно, без дозволу поміщиків одружуватися, віддавати дітей до навчальних закладів. Поміщики за встановлені повинності — роботою або грошми — змушені були надати селянам у постійне користування “садибну ослість” і повний наділ польової землі та інших угідь. Селяни залишалися тимчасово (на невизначений час) зобов'язаними. Тільки з 1 січня 1883 р. селяни в обов'язковому порядку мали викуповувати польові наділи.

Оскільки в переважній більшості повітів України земля була високої якості, тут встановлювалися менші порівняно з іншими районами

Росії норми селянського землеволодіння (від 3 до 6,5 десятини на рев'язьку душу в південних губерніях і від 3 до 4,5 десятини у лівобережних). Поміщикам надавалися широкі можливості зменшувати площі селянських земель, надавати їм неповні душеві наділи. У селах Лівобережжя і Півдня було відрізано близько 1 млн десятин, або 15 % загальної площі землекористування. Із загальної кількості 2,5 млн рев'язьких душ колишніх поміщицьких селян в Україні 220 тис. (із сім'ями — 440 тис. осіб) були зовсім позбавлено землі. Майже 100 тис. одержали наділи до 1 десятини на рев'язьку душу. Наділи, менші за 5 десятин, тобто менші за прожитковий мінімум, одержали 94 % рев'язьких душ. До того ж поміщики залишали собі найкращі землі, а селянам віддавали найгірші, позбавляли селян випасів, водопоїв, луків, лісів та інших угідь. Інтересам поміщиків відповідала також закупівельна операція, яку здійснював царський уряд. Загалом селяни повинні були внести закупівельних платежів на суму, що приблизно в чотири рази перевищувала тогочасну ринкову вартість землі.

Для державних селян (50 % селянства України — 2,2 млн рев'язьких душ) умови реформи були сприятливіші. Вони одержали майже вдвічі більші земельні наділи, ніж поміщицькі селяни, а викупні платежі вносили менші. Хоча реформу 1861 р. було здійснено в інтересах поміщиків, вона сприяла розвитку капіталізму в Україні. Селянська реформа була першою серед низки інших реформ. У 1862 р. було здійснено реформу фінансового господарства держави й управління фінансами зосереджено в руках міністра фінансів. Того ж року розпочато військову реформу: переозброєно армію, вдосконалено постачання, управління. Військову реформу було завершено в 1874 р. запровадженням загальної військової повинності для чоловіків віком 21 рік. Реченець військової служби зменшено з 25 до 6 років. У 1864 р. здійснено судову реформу. Було встановлено триступеневий суд: мирові, суди, що їх обирало населення, та державні (окружний суд і судова палата). Державний суд поділявся на цивільний і кримінальний. Судові засідання були відкриті, і в них брали участь сторони, прокурор та захисники. У 1864 р. було впроваджено земське самоуправління, що охоплювало все економічне та культурне життя губерній. У ньому брало участь населення, що мало земельну власність: дворянство, духовенство, міщанство та селяни.

Останньою реформою була міська (1870 р.). У містах встановлювалися міські ради — “думи”, членів яких обирало населення, котре платило податки. Виконавчим органом була управа, очолювана

міським головою. Усі зазначені реформи впроваджувались і в Україні, однак земства в 1864 р. були засновані тільки на Лівобережній та Південній Україні. На Правобережжі, яке тільки-но пережило польське повстання, земство поширилося в 1911 р., що негативно позначилося на освіті й економіці, а головне — на національній свідомості населення правобережних губерній. Незважаючи на серйозні недоліки, реформи 60–70-х років XIX ст. у царській Росії в цілому сприяли розвитку капіталізму в імперії. Так, в Україні в 1869 р. налічувалося 3712 фабрик і заводів, а в 1990 р. — 5301.

На розвиток продуктивних сил в Україні безпосередньо впливав транспорт, зокрема залізничний. У частині України, що входила до складу Росії, перші залізничні колії було прокладено в 1866–1871 рр. між Одесою і Балтою для прискорення транспортування збіжжя. За 70-ті роки XIX ст., що стали піком у прокладанні залізниць в Україні, вони сполучали всі головні українські міста і, що найважливіше, поєднали Україну з Москвою — центром імперського ринку. На кінець XIX ст. довжина залізниць в Україні становила 1/5 залізничної мережі Росії. Велике значення для подальшого економічного піднесення України мав розвиток морського торговельного флоту. Найбільшим портом на півдні України стала Одеса. Важливе значення для розвитку важкої промисловості України мала розробка багатючих покладів криворізької залізної руди. Наприкінці XIX ст. на Україну припадало 57 % видобутку залізної руди в Росії.

У певний спосіб на розвиток промисловості в Україні впливав іноземний капітал, приплив якого помітно посилювався з 80-х років XIX ст. Особливо великий потік бельгійських, французьких, англійських і американських капіталів ринув в гірничу промисловість. У пореформений період швидко збільшувалося індустріальне населення, створювалися нові промислові центри. На 1897 р. міське населення України становило близько 13 % загальної чисельності населення.

Землеробство України дедалі більшою мірою втягувалося в товарний оборот, поступово перетворюючись на капіталістичне. Протягом 1863–1902 рр. у ринковий оборот в Україні надійшло понад 25,6 млн десятин приватновласницької землі. Південь України став основним районом виробництва товарного зерна; правобережні губернії спеціалізувалися на виробництві пшениці й цукру, лівобережні — на виробництві зерна, тютюну і частково цукру. Капіталізм поступово втягував у свою сферу тваринництво та інші галузі сільського господарства України.

Незважаючи на колоніальну політику царизму щодо економічного розвитку в Російській імперії, Україна посідала в ній одне з перших місць. Вона випередила інші райони за видобутком вугілля, виплавленням чавуну, обсягами виробництва цукру. Україна належала до окраїн царської Росії, які у промисловому розумінні мало чим відрізнялися від центру імперії, хоч її економіка мала досить однобокий характер.

Стрімкий розвиток капіталізму у промисловості та сільському господарстві, наявність численних пережитків кріпосництва поглиблювали соціальні суперечності, були причиною незгасаючої боротьби в місті та на селі.

Гострого характеру набрала боротьба трудового селянства протягом 70-х років XIX ст., яка, особливо в губерніях Правобережної України, була спрямована проти розверстання угідь, на обстоювання селянами своїх прав на сервітути. Боротьба селян проти поміщиків ще більшою мірою посилилася в 90-х роках XIX ст. За неповними даними, протягом 1890–1900 рр. в Україні відбулося 152 заворушення селян.

Тяжкі економічні та політичні умови життя штовхали робітників до боротьби проти фабрикантів і заводчиків. Спочатку, особливо в 60–70-ті роки, виступи набирали форм заворушень. Другою, вищою формою боротьби були страйки. Загалом за 60–70-ті роки XIX ст. в Україні відбулися 72 виступи, в яких узяло участь понад 40 тис. робітників.

Робітничий і селянський рух в Україні в пореформений період розвивався, збагачувався досвідом, набирив дедалі організованішого та цілеспрямованішого характеру. Спрямований проти соціального гноблення трудового народу, цей рух, однак, не приділяв належної уваги вирішенню національного питання.

Царизм у найгрубіших формах здійснював політику національно-колоніального гноблення України, не визнавав існування українського народу, придушував його культуру. Так, у липні 1863 р. міністр внутрішніх справ Російської імперії П. Валуєв видав таємний циркуляр про заборону українських національних, релігійних і особливо педагогічних публікацій. Друкувати “малоросійским наречием” дозволялося лише художні твори. П. Валуєв заявив, що української мови “ніколи не було, нема і бути не може”. Тим же роком датується розпорядження царя, яке категорично забороняло видавати україн-

ською мовою книги “учбові і взагалі призначені для початкового читання народу”. Дозволялося друкувати, та й то після суворої цензури, лише окремі твори так званого красною письменства.

Ще реакційнішим і ганебнішим був Емський указ царя Олександра II. Таку назву указ дістав у зв'язку з німецьким містечком Емс, де відпочивав цар під час підписання цього указу — 18 травня 1876 р. Емський указ був спрямований проти української мови як найважливішого фактора розвитку української культури. Цим указом суворо заборонялося ввозити в межі імперії, без спеціального на те дозволу головного управління у справах друку, книги та брошури, видані за кордоном українською мовою. Заборонялися також театральні вистави українською мовою та друкування текстів до музичних творів. Щоправда, театральні вистави українською мовою були дозволені в 1881 р., але при цьому висловлювалося стільки застережень і обмежень, що від дозволу по суті нічого не залишалося.

Колонізаторська політика царського уряду яскраво виявилась і в його ставленні до народної освіти. Було заборонено викладання в школах українською мовою, що вело до суцільної неписьменності. Тяжке економічне становище, політичне безправ'я, національне гноблення викликали посилення національно-визвольного руху в різних регіонах імперії, зокрема в Україні. Тут виникли дві течії — ліберальна і революційно-демократична.

Ідеологами ліберальної течії в національному русі в Україні були представники української інтелігенції, які перебували в опозиції до царизму і сприяли розвитку української мови, школи, театру та інших сфер культури. Піонери українського руху — звільнені із заслання М. Костомаров, В. Білозерський, згодом Т. Шевченко, а ще трохи пізніше П. Куліш — згуртували навколо себе понад десяток молодих українців, утворивши в Петербурзі спілку “Громада”. Аналогічні спілки української інтелігенції, створені згодом у багатьох містах України — Києві, Полтаві, Чернігові, Харкові, Одесі та ін., — відіграли позитивну роль в українському національно-визвольному русі. Ідеї громадівців відбивались на сторінках громадсько-політичного щомісячника “Основа”, що видавався у Петербурзі протягом 1861–1862 рр. Першочерговою турботою громадівців було поліпшення долі українців, і особливо селянства. Усі, за винятком Т. Шевченка, погодились, що у своїй діяльності “Громада” має бути аполітичною і зосереджуватися на просвітництві мас. М. Костомаров і

П. Куліш настійливо обстоювали обмеження діяльності лише цариною культури, уникаючи радикалізму, що викликав би гнів властей.

На початку 60-х років XIX ст. у середовищі студентів, що походили з польської та спольщеної шляхти Правобережжя, виник рух так званих хлопоманів, котрі страждали від докорів сумління через те, що їхній клас століттями гнобив селян, і вирішили зблизитися з народом. Провідником цього руху був В. Антонович, який говорив українською мовою, носив українське вбрання і дотримувався українських звичаїв.

Певну позитивну роботу щодо розвитку української культури виконували громадівці й у 70-х роках. Так, гурток київської інтелігенції, що іменувався “Старою громадою”, і далі видавав різну літературу українською мовою. Проте через ганебний Емський царський указ гурток був заборонений, а співробітники репресовані. Лише через кілька років після цього царського погрому “Громада” таємно відновила свою діяльність. У роботі київської організації активну участь брав відомий публіцист, історик, фольклорист М. Драгоманов (1841–1895). Він, основоположник політичної науки в Україні, став “батьком” українського соціалістичного руху.

У 1878 р. у Женеві М. Драгоманов організував видання журналу під назвою “Громада”, де друкувалися матеріали про гнобительську суть царизму, тяжке становище селянства, селянські та робітничі виступи, народницький рух. Багато уваги приділялося культурно-освітній діяльності та національному рухові в Україні.

У 70-ті роки в Києві, Одесі, Харкові, Чернігові створюються гуртки революційних народників. Так, восени 1873 р. у Києві виник гурток “Київська комуна”, до якого входили представники різночинної інтелігенції, а також студенти Київського університету. Учасники цього та інших гуртків вели революційну пропаганду. “Земля і воля народові!” — таким було їхнє основне гасло. Засобом втілення цього гасла в життя народники вважали повсюдну організацію масових селянських повстань, переростання їх у революцію. Перелом у народницький рух внесло “ходіння в народ”, яке з 1874 р. набрало масового характеру. Група народників, наприклад, оселилась у Чигиринському повіті на Київщині. Коли пропагандистська робота не дала бажаних результатів, вони зробили спробу підняти селянське повстання. З цією метою народники використали бунтарські настрої селян, які покладали всі надії у вирішенні земельного питання на “доброго царя”. Я. Стефанович видав себе за царського комісара і з до-

помогою Л. Дейча та І. Бохановського створив нелегальну селянську організацію “Таємна дружина”, учасники якої в означений час мали виступити проти царських чиновників та дворян. Проте у вересні 1877 р. “чигиринську змову” було розкрито, майже тисячу людей заарештовано. Організаторам руху загрожувала смертна кара, але їм вдалося втекти з в’язниці й виїхати за кордон.

Отже, народники не змогли ані підняти селян на революцію, ані повалити царизм, вони були не здатні очолити селянський рух. Наприкінці 80-х років гуртки народників на місцях припинили свою діяльність, багато їх учасників було заарештовано.

В Україні дедалі більшого розмаху набувала класова боротьба робітників. У 1875 р. в Одесі виникла політична організація “Південноросійський союз робітників”, члени якої керували страйками робітників в Одесі. У грудні 1875 р. царський уряд розгромив “Союз”, його керівник Є. Заславський був засуджений на 10 років каторги і помер у в’язниці. Були засуджені також його соратники.

Виступи робітників посилились у 80-ті роки під впливом значного поширення робітничого руху в центральних губерніях Росії. У 1885 р. вперше в історії робітничого руху в Україні під червоним прапором відбувся страйк робітників залізничних майстерень м. Олександрівська (тепер Запоріжжя), які змусили капіталістів піти на поступки. У 1895 р. під керівництвом В. Ульянова в Петербурзі було створено “Союз боротьби за визволення робітничого класу”, який вперше в Росії почав поєднувати соціалізм з робітничим рухом. Під впливом цієї організації такі союзи створювались і в Україні. Так, у Катеринославі таку організацію в 1897 р. створив робітник І. Бабушкін — колишній учасник петербурзького “Союзу боротьби”, того ж року об’єдналися в “Союз боротьби” соціал-демократичні гуртки і групи Києва на чолі з Б. Ейдельманом, В. Крижанівською і П. Тучапським. Серед делегатів I з’їзду Російської соціал-демократичної робітничої партії (РСДРП), що відбувся в 1898 р. в Мінську, були й представники “Союзу боротьби” Києва та Катеринослава. Наприкінці 80-х років серед молодого покоління інтелігенції посилювалося прагнення вивести українство на ширший шлях національного розвитку й надати йому політичного звучання. Першою такою організацією в 90-х роках стало “Братство тарасівців”, організоване в 1891 р. студентами Харкова. До визначальних завдань вони зараховували вирішення економічних питань, справедливо вважаючи, що лише матеріально забезпечений

народ здатен дбати про національно-освітні справи. У травні 1893 р. братство припинило існувати в результаті арештів.

Таким чином, у пореформений період в Україні завершувався промисловий переворот, який характеризувався переходом від мануфактур до великих фабрик і заводів, оснащених машинами, високою концентрацією виробництва і робітників. Сільське господарство дедалі інтенсивніше еволюціонувало капіталістичним шляхом. Загострювалися соціальні суперечності. Залишки кріпосництва, нерозв'язаність аграрного питання стали причинами незгасаючої боротьби у пореформеному українському селі. Широкого розмаху набувала боротьба пролетаріату. Поширювався національно-визвольний рух, де виразно виявилися дві тенденції — ліберальна та революційно-демократична. В умовах розвитку буржуазних відносин на етнічній території України дедалі помітнішою ставала спільність економічного життя, пожвавилися, міцнішали торговельно-економічні зв'язки, які об'єднували окремі регіони в одне ціле, що було найголовнішою передумовою формування капіталістичної української нації. Період становлення капіталістичної української нації припадає на другу половину XIX — перші десятиріччя XX ст. Проте цей процес остаточно так і не був завершений. На заваді стали російсько-австро-угорські кордони: вони поділяли українську націю на дві великі компактні частини, які розвивалися все-таки у певній ізоляції одна від одної.

На межі XIX і XX ст. в Україні назрівала революційна ситуація, яка згодом переросла в могутні соціальні потрясіння.

9.2. ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIX СТ.

На західноукраїнських землях у результаті природного приросту чисельність населення збільшилася з 3,9 млн у 1863 р. до 5,5 млн у 1897 р. Паростки капіталістичних відносин пробивалися на Західній Україні крізь залишки феодалізму. Помітне пожвавлення в економіці почалося наприкінці 60 — на початку 70-х років. Та лише 70–80-ті роки стали роками становлення фабрично-заводської промисловості. Однак з 869 підприємств, що були у Східній Галичині, більшість були дрібними, де було зайнято 5–10 робітників. Переважали дрібні підприємства також на Буковині й Закарпатті. Попереду йшли борошномельна, лісопильна, нафтова галузі, де до середини 90-х років

завершився промисловий переворот. Нафтова промисловість почала розвиватися в Галичині раніше від інших. Основою для неї були багаті запаси нафти. Виникнувши у вигляді селянських промислів у формі дрібнотоварного виробництва, нафтова промисловість переходить від примітивних способів видобутку до досконаліших методів буріння за допомогою парових машин. З'являються перші нафтоочисні заводи в Ясло, Львові, Дрогобичі. Застосування нової техніки забезпечило збільшення обсягів виробництва нафти. Початок другої половини XIX ст. став періодом концентрації виробництва і застосування механічної сили в лісовій промисловості Галичини, Буковини, Закарпаття, на продукцію якої підвищується попит. Названі галузі виробництва в Галичині стимулювали розвиток залізниць. На початок 1901 р. довжина залізниць досягла 3869 км, що сприяло розвитку торгівлі й промисловості. Наприкінці XIX ст. починають розвиватися металообробна та машинобудівна галузі промисловості, щоправда, на низькому технічному рівні.

Розвиток промисловості, пов'язаної з переробкою продуктів сільського господарства, свідчив про проникнення товарно-грошових відносин у поміщицьке господарство.

Капіталізм породжував робітничий клас, пролетаризував селянство, яке вийшло з кріпосництва без землі, збільшував злидні, загострював соціальні антагонізми. Лише на Закарпатті наприкінці XIX ст. налічувалося 73 % бідняків, 17 % середняків та 10 % куркулів. Селянство масово емігрувало за кордон. Так, наприкінці XIX ст. до Канади виїхало приблизно 30 тис. українців, до США — 150–200 тис., до Бразилії — 18,5 тис. Наприклад, у Закарпатті відсоток еміграції набагато перевищував відсоток природного приросту населення. Закарпаття з часів середньовіччя входило до складу угорського королівства, у XIX ст. воно залишалось в угорській частині імперії Габсбургів. Династія Габсбургів прийшла до панування в Австрії в 1282 р. До складу Австрійської монархії у XVI–XVIII ст. входили Чехія, Сілезія, Угорщина, частина польських, західноукраїнських та інших земель. На початку XIX ст., у 1804 р., Австрійська монархія перетворилась на імперію. Після війни, яка закінчилася на користь Пруссії (1866 р.), остання стала головною силою серед німецьких держав. Австрія визнала права Угорщини на самоврядування. Закарпатська Україна опинилася під владою Угорщини. Внаслідок угоди 1867 р., укладеної між правлячими класами Австрії та Угорщини, Австрійська імперія перетворилась на двоєдину монархію — Австро-

Угорщину на чолі з австрійським імператором, який водночас був угорським королем.

Особливе місце в аграрних реформах у Галичині, Буковині, Закарпатті посідає боротьба селян, становище яких набагато погіршилося. Лише протягом 1850–1861 рр. у Східній Галичині, на Буковині та Закарпатті відбулося 400 відкритих виступів селянства.

Наростання селянського руху, незадоволення австрійської буржуазії, національне пробудження поневолених народів і погіршення міжнародного становища Австрії змусили уряд наприкінці 50-х років розпочати розробку нової конституції. У 1851 р. імператор Франц Йосиф скасував так і не прийняту конституцію 1849 р. і встановив по суті абсолютистський режим, запровадив цензуру, заборонив громадські організації. На основі нової конституції 1861 р. були створені Галицький і Буковинський крайові сейми, які мали опікуватися суто місцевими справами й представляти Галичину і Буковину в Державній раді Австрійської імперії. У 1861 р. у Галичині на цей сейм українці направили 49 послів із загальної кількості 150, у 1877 р. їх було лише 14. Причиною цього були нові виборчі правила, згідно з якими перевагу дістали великі землевласники, себто поляки, а серед українців переважали селяни. Ще гіршою була ситуація у віденському парламенті. Поволі вся місцева адміністрація, суд, самоврядування опинилися в руках поляків. Урядовою мовою замість німецької стала польська. Львівський університет був спольщений; школи перейшли під керівництво Польської крайової шкільної ради. Лише кілька середніх та фахових шкіл залишались українськими. На Буковині автономні інституції перебували в руках румунів та німців, а українці довгий час не могли добитися навіть визнання української мови як урядової. Незважаючи на це австрійська конституція прищеплювала галичанам та буковинцям звичку розв'язувати конфлікти мирним шляхом. Боротьба за власні права перемістилась у сферу парламентаризму.

На західноукраїнських землях рух народних мас за розвиток української культури, освіти, рідної мови очолили народовці. Народовство виникло наприкінці 1861 — на початку 1862 р. і мало багато спільного з українофільством на основних українських землях. Народовці мали значну підтримку з боку національно-визвольного руху Наддніпрянської України. Центральним представницьким органом народовців було обрано в 1855 р. Народну раду, головними завданнями якої стали розвиток народності, прогрес, лібералізм, демокра-

тія, федералізм. Народна рада вважала себе спадкоємницею Головної руської ради, яка була заснована у Львові в 1848 р. і проголосила єдність усього українського народу. Українські посли в австрійському парламенті висунули вимогу відокремити українські землі, що перебували в межах австрійської держави, утворивши коронний край під управлінням намісника, а також приєднати до Галичини Буковину й Закарпаття.

Народовці пропагували твори класиків нової української літератури, національні ідеї, створюючи різні товариства, установи, гуртки, культурно-освітні заклади. У Львові 8 грудня 1868 р. зусиллями народовців було засновано українське громадське товариство “Просвіта”, що мало на меті поширення освіти та пробудження національної свідомості. Першим головою “Просвіти” був А. Вахнянин. Товариство видавало твори українських письменників, створило пресовий орган народовців “Діло”. Осередки “Просвіти” існували на українських землях з кінця 60-х років XIX ст. до 1940 р., а в діаспорі вони збереглися й донині.

З ініціативи народовців у 1864 р. було засновано перший професійний театр у Львові. Непересічне значення для української мови й літератури мало створення в 1873 р. у Львові з ініціативи О. Кониського і М. Драгоманова Товариства ім. Т. Шевченка, яке в 1892 р. було перетворене на Наукове товариство ім. Т. Шевченка (НТШ). Це була перша і єдина за період 1892–1918 рр. новітня Академія українського народу. У товаристві діяло три секції: історико-філософська, філологічна і математично-природничо-лікарська, до складу яких входили археологічна, бібліографічна, етнографічна, правова і статистична комісії. З товариством співпрацювали М. Грушевський (голова з 1897 р. до 1913 р.), І. Франко, В. Гнатюк, Ф. Вовк, І. Горбачевський. За час діяльності НТШ видало 1100 наукових та літературних творів.

У другій половині 60-х років XIX ст. у соціально-політичному житті західноукраїнських земель сформувався інший напрямок — москвофільство. Основною передумовою появи москвофільства була зневіра частини населення західноукраїнських земель у можливість вирішити місцеві проблеми власними силами. Москвофіли не визнавали існування українського народу і його мови, пропагували ідею єдиної, неподільної російської народності від Карпат до Камчатки. Москвофіли мали підтримку, у тому числі матеріальну, правлячих кіл Росії. Москвофіли створили потужну видавничу базу; за перші роки було

видано понад 80 книжок. Вони мали також власні установи, товариства й науково-літературні збірники, через які пропагували свої ідеї. Відповідно до своїх поглядів на місце українського населення у слов'янському світі вони зробили спробу створити й нав'язати українцям “язичіє” — суміш з російської, української, польської та церковнослов'янської мов, яке подавали як “руську” чи “панруську” мову.

Згодом у народівському русі відбулося розмежування. Одна його частина стала на угодівські позиції, інша — на радикальні. У 1890 р. кілька лідерів галицьких народовців (О. Барвінський, А. Вахнянин та ін.) уклали з намісником у Галичині угоду, згідно з якою за надання їм кількох депутатських місць у парламенті, відкриття трьох українських гімназій, збільшення кількості українських кафедр у Львівському університеті, зокрема відкриття кафедри української історії, а також за деякі інші поступки вони зобов'язалися підтримувати політику австрійського уряду. Після цього було проголошено “нову еру” у відносінах народовців з урядом і польською шляхтою. Кафедру української історії очолив у 1894 р. учень проф. В. Антоновича Михайло Грушевський (1866–1934), який справді започаткував “нову еру”. М. Грушевський — український мислитель і політичний діяч, творець новітньої схеми політичної історії України, кількох конституційних проєктів, автор майже 1800 публікацій.

Інша частина народовців у 1899 р. об'єдналася з частиною радикалів в Українську національно-демократичну партію, на чолі її став Ю. Романчук, а пізніше — К. Левицький. У своїй програмі партія поставила за мету, щоб “цілий український народ з'єднався в одноцільний національний організм”. Великий революціонер-демократ І. Франко, який очолював ліве крило суспільно-політичного руху, гостро критикував як “народовців”, так і “москвофілів”. За його словами, основа обох цих партій однакова, а різниця між ними суто формальна: одна бере гору чи друга — народіві від того жодної користі.

Цього ж року ліве крило української національно-демократичної партії створило нову Українську соціал-демократичну партію, на чолі якої став М. Ганкевич. Ця партія проголосила створення “вільної Української держави, Української республіки”.

Радикально настроєні діячі визвольного руху Галичини в 1890 р. створили Русько-українську радикальну партію, яка одним із завдань висувала боротьбу з “новоєрівцями”. Партія прагнула до утвердження ідеалів наукового соціалізму, демократизації суспільного жит-

тя, використання здобутків культури й науки для піднесення національної свідомості й почуття солідарності серед українського населення. Засновниками й керівниками партії були І. Франко (1856–1916) — український письменник, публіцист і суспільно-політичний діяч, М. Левицький, М. Павлик, С. Данилович. У діяльності радикалів поєднувались як соціалістичні, так і національні мотиви. У Галичині добре відомі були праці доцента Київського університету М. Зібера, який виступив із серією статей на захист економічного вчення К. Маркса.

Після чергового конгресу II Інтернаціоналу Г. Плеханов надіслав у 1896 р. І. Франку для редакційного журналу «Життя і слово» статтю. У перекладі І. Франка українською мовою стаття вийшла друком у серпневому номері цього журналу за 1896 р. До того місця публікації, де йшлося про репресії царського уряду проти революціонерів, І. Франко зробив примітку про те, що серед заарештованих був адвокат Ульянов (брат повішеного в 1887 р.), а це нагадувало читачам, що свого часу львівські газети повідомляли про страту Олександра Ульянова. Це була перша в українській пресі згадка імені В. Ульянова (Леніна).

У 90-х роках у робітничому русі політична боротьба набирає форм демонстрацій, мітингів, страйків. У 1890 р. робітники Львова вперше відсвяткували День міжнародної пролетарської солідарності — 1 травня. На чотиритисячному мітингу було прийнято резолюцію, де висувалися політичні та економічні вимоги: 8-годинний робочий день, загальне виборче право. Наприкінці 90-х років у робітничому демократичному русі переважала політична боротьба за загальне виборче право.

9.3. Розвиток культури України у другій половині XIX ст.

Царський уряд перешкоджав розвитку української культури, зокрема мови, забороняв діяльність товариств, друкування книжок українською мовою, не допускав рідної мови у навчальні заклади, театри, судові й державні установи. Протягом другої половини XIX ст. кількість початкових шкіл в Україні збільшилась, але близько третини дітей шкільного віку зовсім не вчилися. За даними офіційного перепису 1897 р. неписьменність населення Наддніпрянської України була масовим явищем. Із кожних 100 осіб від 72 до 85 були неписьменні.

Школи на Наддніпрянській Україні — від вищої до нижчої — стали знаряддям русифікації української молоді. Цьому сприяла загальна військова повинність (з 1872 р.), бо українців навмисне засиляли на службу далеко від рідного краю.

Незважаючи на збільшення кількості середніх навчальних закладів (гімназій, реальних та комерційних закладів), а також відкриття в Одесі Новоросійського університету (1864 р.), Політехнічного інституту в Києві (1898 р.), інших інститутів та навчальних закладів стан справ у народній освіті докорінно не змінився, оскільки доступ до навчання дітям робітників та селян фактично був закритий.

Протягом 1860–1867 рр. Австрія прийняла конституційний устрій. Разом з іншими народами українці гуртувалися в товариства, влаштували збори і віча, видавали книжки і часописи.

У Галичині існували п'яти- та шестикласні середні школи з латинською мовою навчання. У 1867 р., всупереч бажанню українців, мовою викладання в гімназіях стала польська. Викладати українською мовою було дозволено тільки в чотирьох нижчих класах Академічної гімназії у Львові. Тільки з 1874 р. було дозволено викладати українською мовою в усіх класах. Боротьба за українську гімназію закінчилася наприкінці XIX ст. компромісом: при польських гімназіях дозволялося мати паралельні українські класи. У 1887 р. було засновано першу українську гімназію в Перемишлі, у 1893 р. — у Коломиї, у 1898 р. — у Тернополі, у 1899 р. на всю Галичину було 29 польських гімназій і тільки 6 українських.

На Буковині в гімназіях мовами викладання були українська і румунська. Тільки в 1896 р. було відкрито другу, німецько-українську, гімназію в Чернівцях.

На Буковині в 1875 р. було засновано Чернівецький університет з викладанням німецькою мовою, але були кафедри й з українською мовою навчання: української мови і літератури, церковнослов'янської мови та практичного богослов'я.

У Львівському університеті, заснованому в 1784 р., мовою викладання спершу була латинська. У 1817 р. навчання вже велося німецькою мовою. У 1849 р. в університеті запрацювали кафедри української мови та літератури. У 1871 р. скасовано обмеження щодо мови викладання, але фактично університет сполонізувався. Однак у 1894 р. було засновано кафедру історії України, а в 1900 р. — окрему кафедру української літератури.

На Закарпатті до Першої світової війни було три гімназії: в Ужгороді — з 1646 р., у Мукачеві — з 1872 р., а також у Берегові.

У Наддніпрянщині працювало багато видатних учених. У 1896 р. в Одесі І. Мечников і М. Гамалія заснували першу вітчизняну бактеріологічну станцію. Значну роль у популяризації і розвитку наукових знань відігравали численні наукові товариства, які мали на меті досліджувати минуле України, її археологію, історію, мистецтво. Праці цих товариств, звичайно, друкувалися російською мовою. Наслідком їх діяльності залишилися сотні томів різних видань. Заслуги цих товариств — дослідників природи при Харківському університеті, історичного товариства Нестора Літописця при Київському університеті, історико-філологічного товариства при Одеському університеті та інших — перед українською наукою величезні. Вагомим був внесок у розвиток вітчизняної філології мовознавця О. Потебні. У своїх працях “Из записок по русской грамматике” і “Мысль и речь” він започаткував психологічний напрямок у вітчизняному мовознавстві, активно розвивав філософію мови, вирішував конкретні проблеми загального мовознавства, діалектології.

З кінця ХІХ ст. Львівське Наукове товариство ім. Т. Шевченка стало вже не місцевою краєзнавчою організацією, а всеукраїнським науковим осередком, що охоплював усі галузі науки. У виданнях Товариства друкували праці українців з усієї України. Наприкінці ХІХ ст. М. Грушевський очолив Товариство і почав друкувати свою багатотомну працю “Історія України-Руси”. Багато подій з життя народних мас України, історії українського народу знайшли відображення у працях істориків О. Лазаревського, О. Єфименко, Д. Багалія. Наприкінці ХІХ ст. широке дослідження історії запорозького козацтва розпочав історик Д. Яворницький.

Українська література наприкінці ХІХ ст. досягла художньої зрілості. Погляди Т. Шевченка щодо значення прогресивного реалістичного мистецтва були розвинуті у творчості І. Франка, П. Грабовського, М. Коцюбинського, Лесі Українки.

У Галичині й на Буковині відомими письменниками стали Н. Кобринська, О. Кобилянська, О. Маковей, В. Стефаник, Ю. Федькович, С. Воробкевич.

Дуже близькими були зв'язки Наддніпрянщини з Галичиною. Наддніпрянські письменники, яким у Росії не дозволяли друкуватися, посилали свої твори до галицького видавництва. І. Франко, найбіль-

ший письменник Галичини, був у дружніх стосунках з українськими культурними діячами Наддніпрянщини і разом з ними здійснював активну літературну й наукову діяльність.

М. Драгоманов у своїх творах проповідував потребу боротьби за політичну і національну волю, наголошував на необхідності йти за прикладом європейських політичних рухів і бути на рівні нових соціальних ідей. Побачили світ повісті й оповідання І. Нечуя-Левицького, П. Мирного, пізніше — В. Винниченка, О. Олеся, які стали цінним надбанням української культури.

Творцями української драматургічної літератури стали М. Кропивницький, М. Старицький та І. Карпенко-Карий. М. Кропивницький і М. Старицький стали засновниками, а також режисерами та провідними акторами українського професійного театру, що був створений у 1882 р. у Єлисаветграді. На цей період припадає розквіт таланту відомої української актриси М. Заньковецької.

Із театральним мистецтвом був пов'язаний розвиток української музики. Керівник львівського музично-культурного товариства “Боян”, диригент і композитор А. Вахнянин став автором першої на західно-українських землях опери “Купало”. Першою українською національною оперою була “Запорожець за Дунаєм” (1863 р.) С. Гулака-Артемівського.

Українські композитори, як і раніше, багато уваги приділяли обробці музичного фольклору. У творчому доробку видатного українського композитора М. Лисенка (1842–1912) понад 600 творів, які написано на основі народних пісень і текстів вітчизняних і зарубіжних поетів. Він є також творцем репертуару української оперної класики, зокрема опер “Наталка-Полтавка”, “Тарас Бульба”.

В українському живопису визначні представники побутового і пейзажного жанрів С. Васильківський, К. Костанді, П. Левченко, М. Пимоненко та інші гідно втілили у своїх творах ідеали високої людяності й краси, створили полотна, сповнені почуття народного гумору і проникливого ліризму.

Шедевром монументальної скульптури у другій половині XIX ст. в Україні є пам'ятник Б. Хмельницькому, відкритий у Києві в 1888 р. (автор М. Микешин). Наприкінці XIX ст. були споруджені оперні театри в Одесі (архітектори Ф. Фельнер і Г. Гельмер), Києві (архітектор В. Шретер) та Львові (архітектор З. Горголевський).

Розділ 10

ПОЛІТИЧНИЙ ТА ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК УКРАЇНИ В ПЕРІОД МІЖ БУРЖУАЗНО- ДЕМОКРАТИЧНИМИ РЕВОЛЮЦІЯМИ (1905 — ЛЮТИЙ 1917 р.)

Остання чверть XIX і початок XX ст. ознаменувалися переростанням капіталізму “вільної” конкуренції в монополістичний капіталізм, що дістав назву імперіалізм. На географічних картах початку XX ст. України не існувало. Її землі входили до складу двох імперій — Російської та Австро-Угорської. Україна не становила єдиної територіальної цілісності. Східна (Наддніпрянська) Україна входила до складу Російської імперії. Західна Україна — Галичина й Буковина — входила до складу Австро-Угорщини. На території Східної України проживало 17 млн українців, у Галичині — 3 млн, на Закарпатті — 0,5 млн, на Буковині — 300 тис.

10.1. Наддніпрянська Україна на початку XX ст.

Східна Україна була одним з найрозвиненіших економічних регіонів Росії. Тут сформувалися такі великі промислові центри, як Донецький вугільно-металургійний, Криворізький залізорудний та Нікопольський марганцевий басейни, Південно-Західний цукровиробний район. Особливості переростання капіталізму в імперіалізм у Росії були характерні для розвитку капіталізму й в Україні. Економічні зв'язки України з іншими районами країни з року в рік зміцнювалися, підвищувалася її роль в загальноросійській економіці. Україна давала 70 % загальноросійського видобутку вугілля, 75 % залізної руди, 68 % виплавлення чавуну, 50 % — сталі.

Попри швидкий розвиток промисловості Росія залишалася економічно відсталою країною: панівним було велике поміщицьке земле-

володіння. Так, у 1905 р. в Україні 31 тис. поміщиків володіли 10,9 млн десятин землі, тоді як 3 млн селянських дворів мали 20 млн десятин надільної землі.

Характеру економічного розвитку відповідала й розстановка класових сил. На початку ХХ ст. збільшувалась чисельність двох класів — буржуазії та пролетаріату. Причому в їх складі з року в рік збільшувалась кількість представників корінного населення — українців. В Україні формувался пролетаріат за рахунок українців, росіян, поляків, чехів, угорців та людей інших національностей. Так, на початку ХХ ст. росіяни становили 11,7 %, поляки — 6,4 % населення Наддніпрянщини. Селянство становило переважну більшість населення Східної України. У його складі відбувалася диференціація: збільшувалась кількість як бідняків, так і заможних селян.

З року в рік збільшувалася й кількість інтелігенції, у тому числі за рахунок українців.

Іноземний капітал, переважно англійський, домінував у металургійній, машинобудівній та гірничій галузях промисловості. Наприкінці ХІХ — на початку ХХ ст. саме на півдні України утворилися найпотужніші монополії — “Продамет”, “Продвугілля”, “Продруда” та ін. Разом з ними розвивалися банки, а особливо активно “Азово-Донський”.

На початку ХХ ст. у Східній Україні утворилися політичні партії. В Україні поряд із соціал-демократичними організаціями, що стояли на марксистських позиціях, діяли й інші соціал-демократичні, соціалістичні політичні організації. Найвідомішими серед них були Революційна українська партія (РУП); Українська соціал-демократична робітничка партія (УСДРП); Українська соціал-демократична спілка (“Спілка”); Народна українська партія (НУП); Товариство українських прогресистів (поступовців) (ТУП); Українська партія соціалістів-революціонерів (УПСР) та інші політичні угруповання.

Революційна українська партія виникла в Харкові в лютому 1900 р. і об’єднувала здебільшого студентів, семінаристів, учителів, представників інших верств населення. На різних етапах діяльності РУП до її керівництва входили Д. Антонович, М. Порш, С. Петлюра, В. Винниченко, М. Русов, Б. Мартос та ін. У грудні 1902 р. у Києві відбувся перший з’їзд партії, на якому був обраний Центральний комітет і “Закордонний комітет” для керівництва закордонною діяльністю. Місцевими організаціями були “спільні громади”, що діяли в багатьох містах. На такі промислові центри, як Катерино-

слав, Одеса, Миколаїв, Донецький басейн, вплив РУП не поширювався. Зазначимо, що РУП стала базою формування низки українських партій.

Так, у 1902 р. з РУП вийшла група на чолі з М. Міхновським і утворила Народну українську партію (НУП). У 1903 р. частина членів РУП увійшла до Української соціалістичної партії (УСП) на чолі з Б. Ярошевським. Поряд з організаційним розколом відбулося політичне розмежування в лавах РУП: одна частина партії на чолі з М. Меленевським шукала контактів з меншовицьким крилом РСДРП, інша на чолі з М. Поршем, що протидіяла групі М. Меленевського, вимагала повної організаційної самостійності РУП. Частина членів партії, що дістала назву “Група колишніх членів РУП”, у січні 1905 р. утворила Українську соціал-демократичну спілку (“Спілку”) і разом із Загальним єврейським соціал-демократичним союзом (“Бунд”) увійшла до складу РСДРП на правах автономної організації меншовицької фракції. Ще одна частина РУП (М. Порш, В. Винниченко, Д. Антонович, С. Петлюра та ін.) у грудні 1905 р. скликала з’їзд, що поклав кінець офіційному існуванню РУП і проголосив утворення Української соціал-демократичної робітничої партії (УСДРП).

Торкаючись позиції щодо національного питання українських партій, зокрема РУП, УСДРП, слід наголосити, що вона була далекою від толерантності. Так, РУП обстоювала ідею автономії України в межах Росії. Вона розуміла цю “автономію” як створення українського сейму або Ради і була в цьому близька до бундівського трактування культурно-національної автономії. Проголошуючи метою боротьбу за інтереси українського народу, РУП при цьому закликала український робітничий клас пам’ятати, що “він бореться лише проти буржуазії панівної нації”. Тоді постає запитання: а що, серед українців не було тих, хто нещадно пригноблював селян, робітників та інший трудящий народ? Аж до 1903 р. РУП активно пропагувала брошуру харківського адвоката М. Міхновського “Самостійна Україна”, де закликалося до рішучих дій. Гаслом брошури було: “Одна, єдина, неподільна, вільна, самостійна Україна від Карпат аж по Кавказ.” Одним з принципів НУП, яка сформувалась у 1901–1902 рр., був “Україна з її добрами тільки для українців, а не для чужинців”. Ідей, подібних до “Україна для українців”, не було в жодних інших програмах партій. Справді, у програмах українських соціалістичних та соціал-демократичних партій простежується заклик до забезпечення

рівноправ'я всіх народів України — як української більшості, так і національних меншин. Так, українська соціалістична партія, першим засновником якої була Леся Українка, висувала ідею рівності “усіх громадян краю без різниці статі, породи, національності і віри”.

Щодо позиції УСДРП з питань національних відносин, то вона закликала боротися “проти всякого національного гніту”, обстоювала тезу про культурно-національну автономію та вимогу “автономії України з окремим сеймом”. Обстоювала УСДРП також принцип “національних” організацій пролетаріату, не обмежених територіально. Іншими словами, ішлося про створення організацій робітничого класу (партій, профспілок тощо) за “національною ознакою”, а не про створення територіальних організацій, що об'єднували б представників національних груп, які живуть на певній окремій території (області, краї тощо). Ця партія наполягала на тому, щоб її визнавали єдиним представником українського пролетаріату.

Водночас, так само, як і в Росії, відбувався процес консолідації українських буржуазних партій: створені в 1904 р. Українська демократична партія (УДП) та Українська радикальна партія (УРП) об'єдналися в Єдину українську радикально-демократичну партію (УРДП) кадетського напрямку. Керівниками її були Б. Грінченко, С. Єфремов, М. Левицький, Є. Чикаленко та інші відомі діячі.

Буржуазні українські партії вели в основному легальну агітацію за демократичну структуру суспільства без монарха, проте й без соціалізму, за автономію України у складі оновленої Росії. Водночас українські соціал-демократичні партії — РУП, “Спілка” та УСДРП — у своїй діяльності мало чим відрізнялись від Російської соціал-демократичної робітничої партії (РСДРП), допомагали їй, сприяли перемозі соціалізму в Росії, робили ставку на пролетарську революцію. Органом РСДРП, заснованої в 1898 р. на I з'їзді в Мінську, була газета “Искра”, яку друкували за кордоном. На II з'їзді РСДРП (1903 р.) поділилася: більшість, на чолі з В. Леніним, хотіли створити міцну партію революціонерів з твердою дисципліною, що підпорядковувалася б директивам Центрального комітету (ЦК); цю групу почали називати більшовиками. Менша частина на чолі з Л. Мартовим стояла за більш вільну організацію робітників на кшталт німецьких соціал-демократів; цю частину почали називати меншовиками.

У 1906 р. на IV (об'єднавчому) з'їзді РСДРП більшовики, меншовики і бундівці формально об'єдналися. Прийом УСДРП до складу РСДРП було відкладено, а пізніше ця потреба відпала. Робітники та

інші передові представники трудящих України об'єдналися із загальноросійськими організаціями РСДРП, що успішно діяла в Україні, багато її членів працювали на заводах і фабриках України.

На початку ХХ ст. в умовах загострення соціально-політичної конфронтації у країні, діяльності антимоноархічних політичних угруповань поширюється робітничий, селянський, студентський та земсько-ліберальний рух. Характерною ознакою робітничого руху цього періоду був перехід від суто економічних вимог до політичних страйків і демонстрацій. Політичний характер вимог робітників виявився у демонстрації, що відбулася 1 травня 1900 р. у Харкові. Політичні страйки відбулися також на підприємствах Катеринослава, Києва, Миколаєва, Луганська та Нікополя. У 1903 р. відбувся загальнополітичний страйк. Він почався в липні на Закавказзі та в Одесі, а потім перекинувся до Києва, Миколаєва, Катеринослава, Єлисаветграда. У страйковому русі, що здебільшого очолювався представниками революційної соціал-демократії, взяло участь близько 250 тис. робітників. Учасники загальнополітичного руху поряд з вимогами економічного характеру — поліпшення умов праці, підвищення заробітної плати — висували й політичне гасло: “Геть самодержавство!” В окремих містах України відбувалися сутички між поліцією і страйкарями.

Невирішеність аграрного питання реформою 1861 р., залишки кріпосницьких форм землеволодіння були причиною незадоволення селян своїм соціально-економічним становищем, що проявлялося в боротьбі селянства, у тому числі й українського, за передачу поміщицької землі сільським громадам. На цьому ґрунті відбувалися масові виступи селян. Значною подією в селянському русі були повстання в 1902 р. у Полтавській, а потім Харківській губерніях. Загалом протягом 1900–1904 рр. в Україні відбулося близько 1100 селянських заворушень у 1300 селах з населенням близько 800 тис. осіб.

В умовах загострення соціальних та політичних суперечностей у країні посилюється студентський рух. Студентська молодь вимагала зниження плати за навчання, виступала проти чиновницького та поліцейського свавілля у вищих навчальних закладах. Дедалі частіше студентські виступи набували політичного спрямування. Так, у 1900 р. студенти харківських вузів взяли участь у маївці. У листопаді цього ж року заворушення почалось у Київському університеті. У січні 1901 р. у часописах Києва надруковано урядове розпорядження, згідно з яким 183 студенти Київського університету — найактивніших

учасників масового студентського руху — було віддано в солдати. Попри це виступи студентів набули досить широкого розмаху. Тільки в лютому-березні 1902 р., під час загальноросійського студентського страйку, у демонстраціях взяло участь близько 30 тис. студентів і робітників. Серед студентських організацій в Україні значний вплив мали РУП, “Бунд”, Польська соціалістична партія (ПСП). Певна частина студентів тяжіла до інших організацій, зокрема тих, що об’єднувалися навколо гуртків РСДРП.

Політична обстановка у країні ще більше загострилася в результаті поразок Росії у війні з Японією, яка почалася в січні 1904 р. внаслідок нападу японського флоту на російську ескадру в Порт-Артурі. Бездарне військове керівництво, казнокрадство царських чиновників призвели до того, що незважаючи на мужність та героїзм, виявлений солдатами, матросами та офіцерами, російська армія зазнала тяжких втрат у боях поблизу Ляояна (1904 р.), Мукдена і острова Цусіма в Корейській протоці (1905 р.).

Демократичні сили країни — робітники, студентська молодь, керовані в багатьох випадках соціал-демократичними організаціями, — закликали до припинення війни та ліквідації монархічного режиму. Ці виступи доповнювалися заворушеннями в армійських частинах, розташованих, зокрема, в Одесі, Севастополі, Катеринославі та Києві.

Революційна криза, що наростала у країні, виявилася під час першої революції в Росії 1905–1907 рр. Революційне піднесення у країні, як відомо, почало наростати після подій 9 січня 1905 р., коли в Петербурзі за наказом царя Миколи II (1894–1917 рр.) було розстріляно мирну демонстрацію робітників, які разом із сім’ями йшли до Зимового палацу, щоб передати царю петицію про свої потреби. Понад 3 тис. людей було вбито, кілька тисяч — поранено.

Революційна боротьба прокотилася по всій країні, у тому числі й в Україні: 12 січня 1905 р. відбулися страйки робітників Київської фабрики металевих виробів № 4, заводу Гретера і Криванека. Пізніше страйки поширилися на Катеринослав, Харків, Бердичів та інші міста України.

Весною та влітку 1905 р. в Україні відбулося близько 1700 селянських виступів.

Революційний рух робітничого класу й селянства істотно вплинув на армію та флот. Майже два тижні — з 14 до 25 червня 1905 р. — трива-

ло повстання на броненосці “Потьомкін”. Очолювали його московський робітник А. Петров, харківський робітник І. Яхновський, селянин із Житомирщини, керівник соціал-демократичної групи броненосця Г. Вакулечук. У листопаді 1905 р. у Севастополі відбулися збройні повстання на крейсери “Очаків”, броненосці “Св. Пантелеймон”, міноносці “Свирепый” та ін. Одним із керівників повстання був лейтенант П. Шмідт.

Загальноросійський політичний страйк відбувся 9 жовтня 1905 р. Наляканий боротьбою народу проти монархічного ладу, уряд змушений був 17 жовтня 1905 р. видати маніфест, за яким цар надавав народу окремі політичні свободи, а також обіцяв скликати законодавчу Думу. Слід зазначити, що цей маніфест цілком задовольнив буржуазію та буржуазні партії — російські, українські, єврейські. Проте протилежним було ставлення до нього переважної більшості робітників, селян, прогресивної інтелігенції, соціал-демократичних організацій. Вони не припиняли боротьби з царизмом.

Значно посилювали виступи проти царизму в армійських частинах. У деяких містах Росії, зокрема у Владивостоці, Ташкенті, Кронштадті, відбулися виступи солдатів і матросів. 18 листопада 1905 р. повстали сапери Києва на чолі з підпоручником Б. Жаданівським. У країні нарівні з революційним повстанням.

Під час революційної боротьби трудящих мас виникли такі організації, як Ради робітничих депутатів. Московська Рада робітничих депутатів під керівництвом більшовиків 7 грудня 1905 р. оголосила загальний політичний страйк, який 9 грудня переріс у збройне повстання. Російських робітників підтримали пролетарі Харкова, Києва, Катеринослава, Одеси. У Горлівці та Олександрівську робітники вийшли на збройне повстання. Грудневе повстання стало апогеєм першої революції в Росії.

Грудневе збройне повстання зазнало поразки. Однак і в цей важкий для революційних сил період тривали робітничі, селянські та студентські виступи. Хоча вони вже не мали великого розмаху. Свідченням цього є те, що загалом у Росії кількість страйкарів у 1906 р. перевищувала 1 млн, а в 1907 р. — 740 тис., в українських губерніях — відповідно понад 100 і близько 55 тис.

Незважаючи на поразку, перша російська революція 1905–1907 рр. мала велике значення в історії. Це була перша буржуазно-демократична революція періоду імперіалізму, під час якої робітники, селяни, демократична інтелігенція, частина армії виступили проти реакційно-

го монархічного режиму. На боротьбу з царизмом піднялися поневолені народи, зокрема український. Революція значною мірою перебувала під впливом соціал-демократичного руху. Однак у 1905–1907 рр. царизм утримався при владі, революцію було придушено. Головні причини поразки полягали в недостатній міцності союзу демократичних сил країни, зокрема робітничого класу і селянства; розколі в соціал-демократичному русі. Якщо більшовики вимагали рішучого повалення царизму, то меншовики наполягали на реформах у межах існуючого буржуазного ладу. Більшість армії ще не підтримувала боротьбу народу і придушила його революційний виступ. Хоча революція й не розв'язала свого головного завдання — повалення царизму, але вона стала школою революційної боротьби тру-дящих мас Росії.

Слідом за поразкою революції країною прокотилася хвиля репресій. У 1907–1909 рр. за участь у революційних подіях було засуджено понад 26 тис. Протягом лише 1907 р. було закрито 100 газет, професійних спілок, а в 1910 р. — понад 440 професійних організацій. Особливо жорстоких ударів зазнали більшовицькі організації. Було заарештовано багато членів Київської, Одеської, Ніжинської, Конотопської, Полтавської, Харківської та інших соціал-демократичних організацій. Зауважимо, що в боротьбі з демократичним рухом царизм спирався на так звані чорносотенні організації. Серед них найвідомішими були “Союз руського народу” та “Союз Михаїла Архангела”. До речі, характерною ознакою цих чорносотенних організацій був запеклий шовінізм, а їх гаслом — “Бий іногородців!”.

Під час першої Російської революції однією з наймогутніших сил, що виступила проти царизму, було селянство. Це пояснюється невірешеністю аграрного питання. Для того щоб якось зменшити соціальне напруження на селі, зміцнити свою соціальну базу і при цьому зберегти залишки поміщицької системи землеволодіння, уряд протягом 1906–1910 рр. видав низку законодавчих актів, що дістали назву Столипінської аграрної реформи.

Суть реформи полягала в тому, що вона дозволяла закріплювати у приватну власність ділянки общинної землі, що перебували в користуванні селян. Зазначимо, що у здійсненні реформи уряд опирався насамперед на заможне селянство.

Голова царського уряду П. Столипін (1862–1911) наголошував, що реформа розрахована на “міцних і сильних”, сподіваючись, що кур-

культува та інші заможні верстви населення будуть “перепорою для розвитку революції”.

У 1906–1915 рр. по всій Росії у приватну власність закріпили землю понад 2 млн дворів, що становило 22,1 % загальної кількості общинників. В Україні реформа мала характерні особливості. У результаті того, що в багатьох районах України общинне землекористування не набуло такого розмаху, як у Росії, а на Правобережжі та в Полтавській губернії його не було вже з XVI ст., процес переходу землі у власне користування відбувся швидко. Однак якщо на Правобережжі з общини виокремилися майже 48,6 % членів, то на Лівобережжі — лише 20,5 %. Реформа значно поліпшила становище куркульства і водночас призвела до подальшого розорення бідняків, які здебільшого змушені були продавати куркулям землю, закріплену реформою як їхню особисту власність. Свою землю продали 32 млн господарств, що вийшли з 1260 тис. найбідніших общин. Це спричинило подальше розшарування селянства. В Україні за 1905–1916 рр. кількість бідняцьких господарств збільшилася з 44 до 57 %. Реформа передбачала також переселення селян із центральних районів Росії до Сибіру. Уряд розраховував, що цим вдасться підштовхнути розвиток куркульських господарств у центральних районах країни і водночас забезпечити освоєння нових земель на Сході Росії. Протягом 1906–1912 рр. переселилося понад 2 млн 600 тис. осіб, з них з України — близько 1 млн. Однак набідувавшись на новому місці, 70 % переселенців змушені були повернутися додому. Столипінська аграрна реформа мала як позитивні, так і негативні наслідки. Прогресивне полягало в тому, що реформа спрямовувалась на подальший буржуазний розвиток села, формування куркульських фермерських господарств. Проте вона не усунула поміщицької форми землеволодіння. Не змогла припинити наростання революційної хвилі на селі.

За царським маніфестом 17 жовтня 1905 р. було оголошено про свободу слова, друку, про створення законодавчої Думи, про перетворення Росії на конституційну монархію. У зв'язку зі зняттям усіх заборон, пов'язаних із свободою друку, склалися сприятливі умови для розвитку української преси. Першим успіхом було видання в 1905 р. часопису “Хлібороб”. У грудні 1905 р. у Києві почав виходити перший щоденний український часопис “Громадська думка” (пізніше перейменованій у “Раду”). Протягом року після виходу маніфесту виникло 15 українських видавництв і виходило близько 20 українських періодичних видань. У 1907 р. у Петербурзі вийшло повне

видання (без цензурних купюр) “Кобзаря” Т. Шевченка. Велику частину газетних шпальт заповнив просвітницький матеріал про те, що таке Україна, хто такі українці, якою є територія їхнього розселення та ін. У травні 1907 р. з’явилося офіційне розпорядження щодо скасування Емського указу 1876 р. Проте однією з характерних ознак столипінської доби стало наростання хвилі агресивного російського шовінізму. У березні 1908 р. у Києві було створено “Клуб російських націоналістів”. Завдяки державній підтримці й особистому покровительству П. Столипіна він став однією з найвпливовіших політичних груп у Російській імперії. У грудні 1909 р. цей Клуб добився рішення Думського підкомітету у справах освіти про недопущення викладання української мови у школах. Іншим важким ударом по українському рухові став циркуляр П. Столипіна від 20 січня 1910 р. із заборонною реєструвати будь-які “інородчеські” товариства й видавництва. В окремі інструкції він пояснював губернаторам, що заборона поширюється, зокрема, на українські та єврейські організації.

У роки реакції український рух знов опинився в підпіллі. Було закрито “Просвіти” та інші українські організації.

Безумовно, період реакції не заглушив наростання революційного руху. Уже в другій половині 1910 р. робітничі страйки охопили Петербург, Москву, Київ, Катеринослав, Одесу, Миколаїв, Херсон. Протягом 1910–1911 рр. в Україні відбулося близько 450 селянських виступів. Хвиля протесту прокотилася країною у зв’язку з розстрілом у березні 1912 р. на річці Лені учасників демонстрації — робітників золотих копалень. У березні 1914 р. заборона святкування дня народження Т. Шевченка призвела до масових демонстрацій студентів у Києві та інших містах. Для розгону демонстрантів було послано загони поліції і козаків.

У роки революції було здобуто перший досвід парламентаризму. Вибори до I Державної думи відбувалися в умовах військових репресій, арештів. Від України було обрано 102 депутати, у тому числі 24 поміщики, 26 представників міської інтелігенції, 42 селян, 8 робітників і одного священика. У Державній думі сформувалася “Українська думська громада” у складі 45 осіб на чолі з адвокатом і громадським діячем з Чернігова І. Шрагом. Політичною платформою цієї громади була автономія України. М. Грушевський уклав декларацію, яка мала бути виголошена з думської трибуни головою громади. Але вже було запізно. Державну думу 8 липня 1906 р., після 72 днів існування, було розпущено.

У січні 1907 р. відбулися вибори до II Державної думи. Українські губернії у II Державній думі представляли 16 поміщиків, 4 священники, 17 інтелігентів, 59 селян і 6 робітників.

У II Думі була також “Українська думська громада”, що мала 47 членів і видавала часопис “Рідна справа — Вісті з Думи”. Громада домогалася автономії України, місцевого самоврядування, української мови у школі, суді, церкві. Для того щоб мати підготовлених педагогів, громада вимагала створення кафедр української мови, літератури та історії в університетах, уведення української мови в українських семінаріях.

II Дума проіснувала лише 103 дні; 3 червня 1907 р. її розпустили. Розгін II Думи мав характер державного перевороту і відкрив добу реакції. Новий виборчий закон істотно обмежив права робітників, селян і національних меншин. Депутати III Державної думи від України, серед яких було 67 поміщиків, у цілому підтримали столипінську реформу, хоча й вносили пропозиції з національного й аграрно-селянського питання.

У роки нового революційного піднесення більшовицькі організації розширили легальні форми роботи, зокрема в межах IV Державної думи, де активну роль відігравала більшовицька фракція. Так, виступаючи з промовою 20 травня 1913 р., депутат-більшовик від Катеринославської губернії Г. Петровський на місцевому матеріалі переконливо показав переслідування чорносотенцями українців, української мови, перепони, що ставляться на шляху до розвитку національної культури, літератури, мистецтва.

Революційне піднесення збіглося з початком Першої світової війни. Причиною її виникнення були суперечності у стані імперіалістичних держав: з одного боку — Антанти, до якої входили Англія, Франція, Росія, з іншого — Троїстого союзу у складі Німеччини, Австро-Угорщини, Італії.

Українські землі були серед тих, що найбільше постраждали від війни. Лінія фронту проходила безпосередньо українською територією. На двох фронтах, що простяглися українськими землями, перебувало 3250 тис. солдатів та офіцерів. Крім того, у тилкових гарнізонах в Україні перебувало 400 тис. солдатів і офіцерів. Далекосяжні плани поневолення України виношували обидва блоки імперіалістичних держав — Антанта і Троїстий союз, що зіткнулися в Першій світовій війні. Росія відкрито готувалася загарбати Галичину, Буковину та Закарпаття, щоб раз і назавжди покінчити з “мазепинством” і

сепаратизмом. Австро-Угорщина прагнула приєднати Наддніпрянську Україну до Габсбурзької імперії. Німеччина, готуючись до “дранг нах остен”, мала на меті взяти Україну — найбагатшу країну Європи — під свій протекторат.

На Південно-Західному фронті війна розпочалась у серпні 1914 р. У так званій Галицькій битві, яка тривала з 23 серпня до 21 вересня 1914 р., австро-угорська армія, втративши понад 326 тис. солдатів, була розгромлена. Галичина та Буковина опинилися під окупацією царської Росії. Однак у квітні 1915 р. австро-німецькі війська, прорвавши Південно-Західний фронт, змусили російську армію відступити з Галичини.

За сім місяців окупації царська адміністрація свідомо знищила все, що було українським: закрила школи, гімназії, сотні газет і журналів, книгарні, видавництва, бібліотеки, читальні “Просвіти”. Українську мову було витіснено з урядових установ. Розпочалося переслідування греко-католицької церкви. Митрополит А. Шептицький був заарештований і депортований до Росії.

У 1916 р. Галичина і Буковина стали тереном найжорстокіших битв. Наприкінці травня 1916 р. розпочався відомий наступ генерала А. Брусилова. У результаті цього наступу російські війська захопили Буковину й східну частину Галичини з Тернополем та Західну Волинь з Луцьком. Внаслідок багатомісячної битви багато районів Галичини, особливо Тернопільщини, були зруйновані вщент, населення евакуйовано, господарства та майно втрачені. Не менше лиха приніс Галичині й червневий наступ 1917 р. російських військ, кинутих на австро-угорський фронт Тимчасовим урядом Росії. Ця авантюра не принесла перемоги її ініціаторам, навпаки, завершилася повною поразкою російської армії, її відступом за річку Збруч. Німецько-австрійські війська до кінця 1917 р. просунулися на схід українською територією навіть далі, аніж у 1915 р.

10.2. ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ В 1900—1917 рр.

Австро-Угорщина, як і інші країни, на рубежі XIX–XX ст. вступила у стадію імперіалізму. У промисловості Східної Галичини, Буковини, Закарпаття панівне становище зайняли монополістичні об'єднання, які постійно зростали. Так, у Галичині в 1903 р. налічувалося 24 акціонерні об'єднання, а в 1912 р. таких об'єднань було вже 30. На Закар-

патті наприкінці XIX ст. налічувалося 9 промислових акціонерних товариств з капіталом 4 млн крон. Посилювався процес концентрації виробництва. У 1902–1910 рр. чисельність робітників у Галичині збільшилась на третину, а кількість підприємств зменшилася майже вдвічі. Економіка західноукраїнських земель була багатуоукладною, що зумовило наявність різних прошарків робітничого класу. Серед них були “чисті” пролетарі, тобто фабрично-заводські робітники, напівпролетарі, зайняті на будівництві, розробці лісу, земляних роботах, поденники, сезонники, сільськогосподарські робітники.

На Східній Галичині, Буковині та Закарпатті широко розгортається західноукраїнська кооперація, яка сконцентрувала західноукраїнський капітал. Починають організовуватися кредитні українські товариства, що об’єднуються у крайові спілки. Перед Першою світовою війною на західноукраїнських землях налічувалося 1500 різних кооперативів.

В економіці цих земель важливу роль відігравав іноземний капітал, зокрема австрійський, румунський, польський та молдавський. Частка іноземного капіталу становила близько 30 % загальної кількості акцій банків, що розміщувалися на цих землях.

Галичина, Буковина, Закарпаття залишалися відсталими аграрними провінціями Австро-Угорщини. Так, у 1900 р. близько 95 % українців, що проживали у Східній Галичині, займалися сільським господарством. У сільському господарстві безпрецедентне визискування селян при викупі землі та упорядкуванні справи сервітутів завело західноукраїнське село у безвихідь.

Початок XX ст. характеризується масовими хліборобськими страйками. Найбільшим за розмірами був страйк 1902 р. у Галичині, у якому взяли участь до 200 тис. сільських робітників. Селянство вимагало запровадження загального виборчого права, заборони лихварства, обмеження примусового продажу селянських земель, скасування земельного податку. В аграрних страйках головною була вимога підвищення заробітної плати. Хоча страйки відбувалися стихійно, поміщикам усе ж часто доводилося йти на поступки.

На початку XX ст. почастишали виступи робітничого класу. Це були переважно економічні страйки. Водночас починають звучати й політичні вимоги: за визнання робітничих організацій, за введення загального виборчого права. Окремі страйки набувають загальнодержавного значення. Серед них — страйки будівельників (1902 р.) та на-

фтовиків Борислава (1904 р.). У 1905–1907 рр. страйковий рух під впливом російської революції досяг кульмінації.

Завоювавши у 1907 р. загальне виборче право на виборах до австрійського парламенту — рейхсрату, трудящі Галичини в 1908–1914 рр. розгорнули боротьбу за загальне виборче право до галицького сейму та органів місцевого самоврядування. Галичина послала до австрійського парламенту понад 20 українців, у тому числі 17 націонал-демократів, трьох радикалів і одного соціал-демократа.

З початку ХХ ст. у Галичині збільшується кількість українських шкіл: перед війною у 1914 р. налічувалося 6 державних гімназій, 15 приватних і 3000 народних шкіл. У Львівському університеті українці мали сім звичайних кафедр та чотири доцентури. Осередком української науки стало товариство ім. Т. Шевченка, яке об'єднало вчених не тільки Галичини, а й усієї України.

Центральною фігурою Галичини з початку ХХ ст. став митрополит Галицький Андрей Шептицький (1900–1944 рр.). За його 44-річне керівництво греко-католицькою церквою вона стала українською. А. Шептицький був не лише митрополитом — він був душою всього національного та культурного життя Галичини.

Наприкінці ХІХ — на початку ХХ ст. у Галичині загострюється боротьба з поляками, що були фактичними володарями у краї. Ця боротьба посилюється у зв'язку із зростанням національної свідомості народних мас Галичини. На початку ХХ ст. у Галичині визначилися три напрямки політичної думки. Перший був москвофільський, який поволі занепадав, другий — “австрійський ультралоялізм”, третій — чітко висловлений студентським вічем у Львові — за створення самостійної української держави. Цей напрямок підтримували газета “Діло”, що у ХХ ст. стала найвпливовішим друкованим органом Галичини, а також “Літературно-науковий вісник”, на сторінках якого з блискучими статтями виступав І. Франко.

На початку ХХ ст. відбулися значні зрушення у політичній історії Галичини. Галицькі діячі розчарувались у реальності “нової ери” — угоди між галичанами й австрійським урядом, бо від неї Галичина дістала тільки одну кафедру при університеті у Львові й кілька шкіл. Посилювалась опозиція до австрійського уряду, який підтримував польську шляхту в боротьбі проти українських прагнень. Ініціатори цієї опозиції створили в 1899 р. Національно-демократичну партію, яка взяла до своїх рук провід національним життям. До цієї партії

вступили видатні діячі Галичини — і народовці, і радикали: Ю. Романчук, Кость і Євген Левицькі, М. Грушевський, І. Франко та ін. Виконавчий орган партії — Народний комітет — став осередком, який керував політичним, господарським, соціальним, культурним життям краю. Об'єднуючи різні партії, у тому числі й соціалістичні, Національно-демократична партія не була єдиною, усередині партії намітилась диференціація. Права частина партії зберігала консервативні погляди — це були переважно галицьке духовенство, урядовці; ліва її частина, до якої належали молодші за віком члени, схилилися до соціалізму.

Головну увагу Національно-демократична партія приділяла селянству, прагнучи поліпшити його добробут і поглибити свідомість.

У 1902 р. лідер Радикальної партії Галичини К. Трильовський заснував організацію “Січ”, що ставила на меті фізичне виховання молоді й відновлення серед неї лицарського духу Запорозької Січі. Ця ідея стала дуже популярною, і в 10-х роках ХХ ст. у “Січах” було вже кілька десятків тисяч української молоді. На противагу польським “Штшельцам” українські організації довгий час не могли здобути статусу для організації “Січових стрільців”. Не дістали вони й матеріальної підтримки, тому змушені були самостійно дбати про кошти.

Ще однією організацією, яка дбала про фізичне виховання молоді та гімнастичні вправи, були “Соколи”.

У ХХ ст. Буковина залишалася лояльною до Габсбургів. Національне відродження, яке вона переживала наприкінці ХІХ ст., не виходило за рамки австрійської конституції й обмежувалося питаннями освіти, літератури і господарства. На початку ХХ ст. зміцнюються зв'язки Буковини з Галичиною та Наддніпрянською Україною. Ці зв'язки підтримували учені та письменники, зокрема С. Смаль-Стоцький, Ю. Федькович — з Буковини, Б. Лепкий, І. Франко — з Галичини, М. Драгоманов, О. Кониський, Леся Українка — з Наддніпрянщини.

На Буковині на початку ХХ ст. діяли три політичні партії. Найпопулярнішою була національно-демократична партія (заснована в 1907 р.). Лідерами її були С. Смаль-Стоцький, М. Василько. Ця партія мала вплив серед більшості населення і була лояльною до австрійської держави; вона прагнула здобути якомога більше на культурній та економічній ниві. Радикальна партія (заснована в 1906 р.) відрізнялася від Національно-демократичної переважно тактикою;

лідерами її були Т. Галіп, О. Попович. Ця партія виступала з критикою уряду. Основу її становила молодь: учителі, селяни, згуртовані у “Січах”. Соціал-демократична партія (заснована в 1906 р.), лідером якої був О. Безпалко, складалася переважно з робітників. У селянських масах вона не мала успіху, бо їх відштовхували інтернаціональні гасла партії й боротьба проти релігії. Партія соціал-демократів була в опозиції до обох інших партій.

З усіх земель України в найтяжчому становищі перебувало Закарпаття. Селянство залишилося в економічній залежності від дідичів, переважно угорського походження. Безземелля змушувало селян шукати підробітків, а дістати їх вони могли тільки в поміщицьких господарствах, бо промисловість була дуже слабо розвинена і не потребувала багато робітників. Наслідком злиденного життя був масовий виїзд за океан — до США та Канади.

Тяжким тягарем для Закарпаття була влада Угорщини. Здобуту для частини Закарпаття автономію було скасовано. Урядовою мовою і мовою викладання у школах стала угорська. Природним наслідком посилення мадяризації було посилення москвофільства. Угорський уряд “придушив” рух москвофілів і в 1914 р. суд у Мармароському Сиготі засудив до ув’язнення групу селян, які перейшли до православ’я.

Під час Першої світової війни Європа поділилася на два фронти: з одного боку — Австро-Угорщина, Німеччина та Італія (пізніше до них приєдналися Туреччина та Болгарія), а з іншого — Франція, Росія і Англія.

У Львові 1 серпня 1914 р. було засновано Головну українську раду трьох партій: Національно-демократичної, Радикальної й Соціал-демократичної. Головою її обрано К. Левицького. Завдання Ради полягали в захисті інтересів українського народу в Австрії та репрезентації його під час війни. Рада створила військову організацію — Легіон українських січових стрільців для боротьби з російським військом. До цього Легіону вступили тисячі молодих людей.

З ініціативи Д. Донцова та В. Дорошенка група українських емігрантів-наддніпрянців 4 серпня 1914 р. заснувала Союз визволення України як безпартійну політичну репрезентацію Центральної та Східної України для пропаганди ідеї самостійної України.

Українські політики Галичини й Буковини вважали, що перемога Габсбургів відповідає інтересам українського народу. Вони вірили, що Росія буде легко розбита державами Троїстого союзу, а на її руї-

нах постане самостійна Українська держава. Головна українська рада закликала народ боротися за визволення України. Однією з її перших дій була організація переговорів з урядом Австро-Угорщини, який дозволив перетворити Легіон січових стрільців на полк січових стрільців. Січове стрілецтво дало присягу боротися за волю України у складі австро-угорської армії (2500 вояків).

Проте австрійський уряд у своїх стратегічних планах не приділяв великої ваги українському питанню. Набагато важливішим йому здавалося польське питання. Австро-угорський і німецький уряди 5 листопада 1916 р. проголосили утворення самостійного Польського королівства, що складалося з польських земель Російської імперії (на той час окупованих німцями). Водночас Галичина дістала повну автономію без поділу на східну і західну частини, тобто без поділу на землі польські та українські. Фактично це було переведення українців під повну владу поляків. Це рішення ставило під великий сумнів доцільність орієнтації українців на держави Троїстого союзу. Ця подія стала причиною того, що Головна українська рада в 1916 р. склала свої повноваження. Союз визволення України проіснував майже до завершення війни, припинивши діяльність наприкінці 1918 р.

10.3. Розвиток культури України в 1900–1917 рр.

Колонізаторські монархічні режими Російської та Австро-Угорської імперій не були зацікавлені в розвитку культури українського народу, побоюючись пов'язаного з цим посилення загальнополітичної революційної і національної самосвідомості мас.

Через це політикою правлячих кіл всіляко гальмувалося прагнення мас до освіти.

Напередодні Першої світової війни письменність на українських землях у складі царської Росії не досягла навіть середнього по країні показника — 30 %. На кожну тисячу населення тут навчалось тільки 67 дітей. Таким самим було становище народної освіти на українських землях, що входили до складу Австро-Угорщини. На початку ХХ ст. у Галичині із 6240 сіл 2214 не мали нормальних шкіл, а в 981 їх не було взагалі. На території України не було жодного вищого навчального закладу з українською мовою викладання, а під владою царської Росії — жодної української школи на державному утриманні.

Після поразки революції 1905–1907 рр. самодержавство заборонило “Просвіти”, видання літератури та читання публічних лекцій українською мовою. З виданих у 1913 р. в Україні 5283 книг лише 175 були написані українською мовою. На початку Першої світової війни царизм заборонив будь-які періодичні видання українською мовою. Те саме сталося й у 1915 р. на території Галичини, коли вона була зайнята царськими військами.

На західноукраїнських землях діяли Львівський та Чернівецький університети, політехнічний інститут і академія ветеринарної медицини у Львові. Проте викладання велося здебільшого німецькою й польською мовами. Лише кілька українських кафедр було відкрито в університетах. Тим часом у Львівському університеті в 1911 р. студенти-українці становили 21 %, у Чернівецькому — 17,6 %, у Львівському політехнічному інституті — лише 4,4 %.

Особливості суспільно-політичного життя в Україні на початку ХХ ст. позначилися на її культурному прогресі, найпомітніше — на характері української літератури. У цей період суперечності між демократичним і ліберально-буржуазним, реалістичним і декадентським художньо-естетичними напрямками української культури виявились особливо яскраво. Представниками революційно-демократичного напрямку були найвидатніші українські письменники — І. Франко, М. Коцюбинський, Леся Українка, П. Грабовський, О. Кобилянська, В. Винниченко, О. Маковей, С. Васильченко, А. Тесленко, М. Черемшина, Л. Мартович. До демократичного напрямку належали також робітничі поети Т. Романченко, А. Шабленко, О. Гмирьов та А. Бобенко. Важливе місце в культурі України посідали драматургія й театр. Професійний театр передусім був представлений діяльністю корифеїв української сцени П. Саксаганського, І. Карпенка-Карого, М. Садовського, геніальною українською актрисою М. Заньковецькою. Видатними представниками музичної культури України були М. Лисенко, К. Стеценко, М. Леонтович, С. Людкевич, С. Крушельницька.

Розвивалися в Україні й інші галузі культури. Видатними представниками в галузі живопису були І. Труш, М. Пимоненко та С. Васильківський, у галузі архітектури — П. Альошин, В. Осьмах, О. Бекетов, Ф. Нестурх.

Із розвитком мистецтва й літератури була тісно пов’язана історична наука. Видатними представниками її були М. Грушевський,

О. Єфименко, Д. Багалій, І. Лучицький, М. Довнар-Запольський, М. Аркас. Вагомий внесок у розвиток медичної науки зробили вчені Д. Заболотний, М. Гамалія, В. Вискович, у розвиток повітроплавання — Д. Григорович та І. Сікорський.

НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНА РЕВОЛЮЦІЯ В УКРАЇНІ

11.1. Проголошення Української Народної Республіки

У Росії на початку 1917 р. дедалі сильніше розгорталася боротьба з прогнилим самодержавним ладом. Соціальна напруженість у суспільстві, стомленому від нескінченної війни, наростала дуже швидко.

Революція почалася в Петербурзі з масових мітингів і зборів робітників 8 березня (23 лютого) 1917 р. на честь Міжнародного жіночого дня. Потім до робітників приєдналися десятки тисяч солдатів петроградського гарнізону. Масові мітинги і збори перетворилися на загальний політичний страйк, який переріс у збройне повстання. Повстанці створили Раду робітничих і солдатських депутатів. До неї ввійшли здебільшого представники есерів і меншовики, делеговані підприємствами і військовими частинами. У Державній думі 12 березня утворився перехідний орган влади — Тимчасовий комітет. У день зречення від престолу Миколи II 15 березня 1917 р. Тимчасовий комітет за згодою Петроградської ради робітничих і солдатських депутатів утворив виконавчий орган влади — Тимчасовий уряд. Очолив його князь Г. Львов. Більшість міністрів у ньому були представниками буржуазних партій. Єдиним соціалістом виявився міністр юстиції О. Керенський (трудолик, згодом есер). Таким чином, поряд з Петроградською радою виник Тимчасовий уряд — орган влади буржуазії і поміщиків. Утворилась історична своєрідність буржуазно-демократичної революції в Росії — двовладдя.

Тимчасовий уряд мав право на владу до скликання Установчих зборів, що планувалися на початок 1918 р. Вони мали затвердити форму державного ладу і прийняти Конституцію. Депутати Установчих зборів повинні були обиратися демократично на основі загальних, прямих і рівних виборів при таємному голосуванні.

Звістка про революцію в Росії і проголошення Тимчасового уряду долетіла й до України. Національна революція в Україні розпочалась одразу після повалення самодержавства. Основними рушійними силами Української революції були нечисленна національна інтелігенція і багатомільйонне селянство, частково вдягнене в солдатські шинелі.

Почався період формування органів влади. Різні політичні сили по-різному ставилася до цього. Представники російських буржуазних партій в Україні почали формувати органи на підтримку Тимчасового уряду в Росії. Паралельно формувалися Ради робітничих і солдатських депутатів у Києві, Харкові, Катеринославі, Одесі, Миколаєві та Херсоні. Протягом березня 1917 р. їх виникло понад 170. Більшість у них становили представники соціалістичних партій — російські соціал-демократи, меншовики й есери. Члени цих партій зробили багато для повалення самодержавства й перетворення Росії на демократичну країну.

Кадети, октябристи, меншовики й есери підтримували Тимчасовий уряд. Вони вважали, що країну після перемоги буржуазно-демократичної Лютневої революції чекає порівняно довгий шлях капіталістичного розвитку.

Категорично проти Тимчасового уряду були більшовики, які орієнтувалися на “світову соціалістичну революцію”. Вони розпалили вогнище братовбивчої громадянської війни, від якої найбільше постраждала Україна.

Після перемоги Лютневої революції в Україні виник ще один центр, який представляв інтереси українського народу, — Українська Центральна Рада. Її було створено 20 (7) березня 1917 р. у Києві з ініціативи українських політичних партій, наукових, освітніх, кооперативних, студентських та інших організацій. До Української Центральної Ради ввійшли керівники Товариства українських поступовців (ТУП), представники українських соціал-демократів, культурно-освітніх, кооперативних, студентських та інших організацій, громад і гуртків. Про створення Ради було повідомлено Тимчасовий уряд.

На з'їзді ТУП, що відбувся в березні 1917 р., главою було обрано М. Грушевського, хоча він не мав наміру в післяреволюційній ситуації залишатися членом товариства. Делегати з'їзду заявили про підтримку Тимчасового уряду, зобов'язалися домагатись автономії України, щоб всеросійські Установчі збори тільки затвердили її. З'їзд звернувся до народу із закликом сприяти підготовці українського на-

ціонального конгресу. Було вирішено змінити назву організації на Союз українських автономістів-федералістів. До її керівництва обрали Д. Дорошенка, С. Єфремова та А. Ніковського. Ця партія масовою не стала, оскільки здійснювала політичну діяльність тільки в інтелігентських колах. М. Грушевський закликав добиватись якнайширшої національно-територіальної автономії, яка “більш-менш наближена до державної самостійності”. Відповідно майбутню Російську республіку він розглядав як федерацію. Автономія України мала постати на землях, де українське населення становило більшість. Будь-які прояви українського шовінізму М. Грушевський пропонував вважати національним злочином. Гнівно відкидаючи гасло “Україна — для українців”, він проголошував від імені всього організованого українського громадянства: “Україна не тільки для українців, а для всіх, хто живе в Україні, а живучи, любить її, а люблячи, хоче працювати для добра краю і його людності, служити їй, а не обирати, не експлуатувати для себе”.

У квітні 1917 р. провела конференцію УСДРП, яка була створена в 1905 р. Як цілісна організація вона перестала існувати в 1907 р. За кількістю членів (близько 5 тис. у середині 1917 р.) українські соціал-демократи вдсятеро поступалися місцевим меншовикам. Якщо соціальну базу меншовиків становили пролетарські райони України, то УСДРП мала вплив переважно в містах індустріально слабозвиненого Правобережжя. Серед українських соціал-демократів були такі визначні діячі національно-визвольного руху, як В. Винниченко і С. Петлюра.

Водночас завершилось створення Української партії соціалістів-революціонерів (УПСР). Раніше цілісної партії не існувало, хоча гуртки й організації українських есерів діяли з 1905 р.

Як і соціал-демократи, українські есери вимагали національно-територіальної автономії України. Організаторами партії були студенти віком до 25 років. Саме з цією партією пов’язував свою політичну долю М. Грушевський. За кількістю членів (до 75 тис. осіб) УПСР набагато поступалася спорідненій всеукраїнській партії есерів — найчисленнішій в Україні. Якщо російських есерів підтримували в промислових районах, а також у внутрішніх військових гарнізонах та на фронтах, то українські есери мали вплив серед сільського населення.

За вплив на село боролися три політичні сили — більшовики, російські та українські есери. Російські есери досягли певних успіхів

тільки на Катеринославщині та Херсонщині. Зрештою селом “оволоділи” українські есери у співдружності з кооператорами. Під їхнім впливом відбувся з’їзд так званих діячів українського села. Він вирішив скликати Всеукраїнський селянський з’їзд і підтримав гасло національно-територіальної автономії України.

В Українському національному конгресі, який відбувся в Києві у травні 1917 р., взяли участь понад 900 делегатів від політичних партій і громадських організацій — робітничих, селянських, військових та культурних. Серед них були представники Кубані, Галичини, усіх фронтів. На конгресі було прийнято рішення негайно організувати Крайову Раду. Головою Центральної Ради конгрес обрав М. Грушевського, а його заступниками — С. Єфремова і В. Винниченка. Авторитет конгресу зміцнив авторитет Центральної Ради, підтримавши її повноваження. Центральна Рада стала представницьким, законним органом української демократії.

Національне питання було наріжним каменем суперечностей між російськими та українськими демократами. Негативне ставлення загальноросійських демократичних партій до державних прав українського народу було причиною конфліктів між радами, які перебували під контролем меншовиків і есерів, й українськими організаціями. Тимчасовий уряд й Петроградська рада робітничих і солдатських депутатів робили все можливе, щоб перешкодити здійсненню українського “сепаратизму”.

Тільки спираючись на реальну силу, можна було вступити в переговори з Тимчасовим урядом з надією на успіх. Дуже важливою виявилась тут підтримка Центральної Ради з боку скликаного в Києві в травні 1917 р. І Українського військового з’їзду, який вирішив, що Центральна Рада є єдиним компетентним органом, покликаним вирішувати всі питання, що стосуються цілої України та її відносин з Тимчасовим урядом. Делегати з’їзду прийняли ухвалу про формування із солдатів-українців національних полків.

Виконуючи постанови військового з’їзду, Центральна Рада наприкінці травня 1917 р. направила для переговорів з Тимчасовим урядом і Петроградською радою повноважну делегацію на чолі з В. Винниченком. Однак Тимчасовий уряд заявив, що не може визнати Центральну Раду виразницею волі українського народу і уряд не має повноважень розв’язувати питання про автономію України.

У червні 1917 р. у Києві відбувся Всеукраїнський селянський з’їзд, який обрав Раду селянських депутатів і ухвалив, щоб вона ввійшла

до Центральної Ради. Це рішення мало принциповий характер, оскільки поклало початок перетворенню Центральної Ради на справді представницький орган. У цьому ж місяці відбувся, також у Києві, II Український військовий з'їзд, який підтвердив постанову першого з'їзду про українізацію армії і затвердив статут найвищої української військової установи — Генерального комітету на чолі з С. Петлюрою. З'їзд обрав Раду військових депутатів і ухвалив, щоб вона ввійшла складовою до Центральної Ради.

Щоб закріпити за собою й надалі керівництво національним рухом, 23 червня 1917 р. Центральна Рада видала I Універсал. У ньому проголошувались автономія України у складі Федеративної Російської держави, право українського народу бути господарем на своїй землі. А в наступні дні було створено крайовий уряд — Генеральний секретаріат на чолі з В. Винниченком (1880–1951). Це був перший у XX ст. український уряд. Незважаючи на те що в українському політичному житті на передній план одразу висунулась есерівська партія, у першому складі уряду Центральної Ради переважали соціал-демократи. Однак значення цього фактора послаблювалося відсутністю згоди всередині УСДРП, що найвиразніше виявилось в суперечках між В. Винниченком і С. Петлюрою.

Занепокоєні станом справ в Україні, у середині липня 1917 р. до Києва прибули міністри Тимчасового уряду І. Церетелі, М. Терещенко й О. Керенський. Під час переговорів було вирішено проблему представництва в Центральній Раді неукраїнського населення — виділено 30 % місць для представників національних меншин. Передбачалося також обрати новий склад Генерального секретаріату, до якого мали ввійти представники неукраїнських організацій. Це дало змогу прийняти II Універсал Центральної Ради до українського народу. У виданому 16 липня 1917 р. II Універсалі висловлювалася згода чекати рішення Всеросійських Установчих зборів щодо питання автономії України. Тимчасовий уряд погодився визнати владу Генерального секретаріату, яка поширювалася на п'ять губерній України. Центральна Рада погоджувалася співпрацювати з “неукраїнськими групами населення”. Відкривалася нова сторінка в житті України. Починалася доба будівництва органів влади на місцях, узаконення їх, добору і розстановки ділових, кваліфікованих кадрів. Однак замість Статуту вищого управління України, який у Петрограді не затвердили, а цей Статут українці вважали на рівні Конституції, було запроваджено інструкцію, в якій права автономії України значно

обмежувалися. Генеральний секретаріат було названо органом не Центральної Ради, а Тимчасового уряду. Новий Генеральний секретаріат було доручено формувати Д. Дорошенку. У принципових питаннях він не дійшов згоди з М. Грушевським, і несформований уряд знову очолив В. Винниченко.

Ситуація в Україні з кожним днем погіршувалася. Розхитане військово-економічне життя завмирало. Голод примарою ходив Росією і зачепив Чернігівщину. Продовольчих запасів було мало. Петроград вигрібав з України все, що можна, і цим обмежувалася його продовольча політика. Податків ніхто не платив. Селянство, змучене військовою революцією, розорялося. Суд, поліція не функціонували. З фронту масово тікали дезертири, посилюючи безладдя у країні.

Восени 1917 р. на арену політичної боротьби в Росії активно вступає найрадикальніша частина російської соціал-демократії — більшовики. Вони виступили з ідеєю про переростання буржуазно-демократичної революції в соціалістичну. Спочатку вони мали намір добитися цього мирним способом, а після липневих подій, коли 17 липня в Петрограді півмільйонну демонстрацію робітників, солдатів і матросів було розігнано, десятки демонстрантів убито, сотні поранено, вони пішли шляхом збройної боротьби і встановлення диктатури пролетаріату.

Революційний запал, в якому багато було утопічного і водночас жорстокого, наростав. Визріла загальна революційна криза. Процеси, що відбувалися у країні, забезпечили більшовикам підтримку пролетарських мас, особливо в індустріальних центрах. Потужна агітація і пропаганда, закликаючи до експропріації експропріаторів, дали результати. У ніч з 24 на 25 жовтня (за старим стилем) 1917 р. влада в Петрограді перейшла до рук більшовиків, які мали тепер більшість у Радах робітничих і солдатських депутатів. Тимчасовий уряд було повалено. Із двовладдям у країні було покінчено.

У II Всеросійському з'їзді Рад взяли участь 650 депутатів (400 з них були більшовиками) — представників 400 Рад країни. З'їзд проголосив Росію республікою Рад робітничих, селянських і солдатських депутатів. Було прийнято декрети про землю, мир, сформовано новий російський уряд — Раду народних комісарів (Раднарком) на чолі з В. Ульяновим (Леніним).

В Україні події розвивалися іншим шляхом, ніж у Росії. Події в Петрограді підтримували робітники багатьох міст України, особливо Донецького басейну. В інших містах, і особливо в Києві, народ

висловився за підтримку політики партій, які входили до Центральної Ради. Центральна Рада 26 жовтня 1917 р. прийняла відозву “До всіх громадян України”, де говорилося, що Центральна Рада висловлюється проти повстання в Петербурзі. Раднарком визнавався урядом центральних районів Росії.

Вживалися заходи до створення збройних сил. Активізувалася підготовка до Українських установчих зборів, які мали утвердити новий суспільно-демократичний устрій України. Центральна Рада набувала поступово значення загальноукраїнського уряду. Роль Києва як політичного центру України посилювалась. Водночас тривала державотворча діяльність Центральної Ради. Центральна Рада 20 (7) листопада 1917 р. ухвалила III Універсал, де проголошувалося, що віднині Україна стає Українською Народною Республікою (УНР). Її територією визнавалися землі, заселені здебільшого українцями. Право власності на землі поміщицькі, нетрудових господарств, удільні, монастирські, кабінетські та церковні скасовувалось. Установлювався 8-годинний робочий день; запроваджувався державний контроль над виробництвом. Висувалися вимоги до союзників і ворогів негайно розпочати мирні переговори. Передбачалося забезпечення свободи слова, друку, віровизнання, зібрань, спілок, страйків, недоторканість особи, життя. Проголошувалися право й можливість застосування мов, усім народностям надавалася національно-персональна автономія. На 27 грудня 1917 р. призначалися вибори до Українських Установчих зборів.

Отже, було викладено конституційні основи держави, хоча вона й залишалася у федеративному зв'язку з Росією. Центральна Рада звернулася до всіх народів Росії з пропозицією створити соціалістичні республіки, які б об'єднувались у федерацію демократичних держав.

Проголошення III Універсалом УНР стало визначною історичною подією, яка знаменувала відродження української державності у ХХ ст.

Згідно з III Універсалом УНР залишалася частиною Росії, тобто лідери української революції сприймали колишню імперію як федеративну державу. Подальші події показали, що ця позиція була хибною.

Більшовики, здійснивши жовтневий переворот, не бажали співіснувати з непідконтрольним їм українським національним урядом. Спираючись на Ради і червоногвардійські загони в Україні, вони готувались усунути Центральну Раду від влади мирним або збройним способом.

11.2. ВІЙНА РАДЯНСЬКОЇ РОСІЇ ПРОТИ УНР

Спочатку основним супротивником Раднаркому в Україні була не Центральна Рада, а підпорядковані Тимчасовому урядові органи. В Україні таким органом, який мав реальну силу, був штаб Київського військового округу (КВО), у розпорядженні якого перебували тиллові гарнізони російської армії. Однак під час жовтневого 1917 р. повстання в Києві, яке тривало три дні, коли на вулицях міста з'явилися окопи й барикади, почалися бої, переважно на Печерську, у районі заводу "Арсенал", а київські робітники загальним страйком підтримали більшовицьке повстання, виявилась нездатність генералітету керувати революційно настроєною армією. Штаб КВО був змушений вивести з міста війська. Господарями становища залишилися більшовицький революційний комітет і Центральна Рада. Вони перебували між собою у стані озброєного нейтралітету. Щоб подолати національно-визвольний рух в Україні без прямої конфронтації, керівники більшовицької партії вирішили перетворити Центральну Раду на виконавчий комітет рад України. Іншими словами, більшовики задумали використати створювані Центральною Радою форми державності, але надати їм радянського характеру. Так у боротьбі з українським національно-визвольним рухом народилась ідея національної радянської державності.

Ідею про перетворення Центральної Ради на Центральний виконавчий комітет (ЦВК) рад України більшовики почали активно поширювати в масах. Ця робота приносила плоди. Ідею підтримало багато виконкомів Рад, особливо в Донбасі.

Вдаючись до політичних методів боротьби за владу в Україні, більшовики не забували й про збройну силу. Вони утворили військово-революційний комітет, який почав готувати нове повстання в Києві. Та Центральна Рада випередила їх. У ніч на 13 грудня 1917 р. українські частини оточили казарми більшовицьких військ, роззброїли їх, посадили в ешелони і відправили до Росії.

Однак Раднарком і Центральна Рада не визнавали стану війни між собою. Підкреслено лояльно поводитись українська адміністрація. У містах України нормально працювали організації та установи, що перебували під більшовицьким контролем. Видавалась більшовицька преса. Проводилися конференції місцевих і обласних комітетів більшовицької партії.

Центральна Рада і її уряд мали велику підтримку серед населення України. Однак уряд проявляв нерішучість у вирішенні основних завдань. Конфіскація земель і передача їх у руки селян здійснювались повільно, залишалася в недоторканності стара банківська система, були збережені старий судовий апарат, старе законодавство, система освіти й навчання.

Не дивно, що з Росії в Україну почали тікати (і знаходили тут підтримку) залишки панівних верств. Більшовикам це, звичайно, не могло сподобатися. Україна мимоволі ставала оплотом антибільшовицьких сил. Назрівав конфлікт. Ще одна тогочасна подія загострила відносини між Центральною Радою і російським Раднаркомом. У Петрограді ще влітку 1917 р. було утворено Донський військовий уряд під керівництвом генерала О. Каледіна на території області Війська Донського.

Для боротьби з О. Каледіним Раднарком направив війська. Напередодні вирішальних боїв Донський уряд почав стягувати з усіх фронтів козацькі частини. Центральна Рада погодилася пропускати їх на Дон через територію України, а О. Каледін — українські військові частини з Дону в Україну. Тоді М. Криленко, призначений більшовиками новий верховний головнокомандувач військ радянської Росії, 17 грудня 1917 р. радіотелеграфом передав до Києва підписану В. Леніним і народним комісаром закордонних справ Л. Троцьким телеграму з ультиматумом Раднаркомові Центральної Ради. У телеграмі було заявлено про визнання Раднаркомом УНР, а також про те, що остання, на думку Раднаркомові, має право відокремитися від Росії або укласти договір з Російською Республікою про федеративні відносини. Раднарком не ставив знака рівності між Центральною Радою і проголошеною нею УНР. Центральна Рада звинувачувалася в тому, що відмовилася негайно скликати крайовий з'їзд українських Рад і не визнала радянської влади в Україні. Поряд з цим Раднарком висував до Центральної Ради чотири ультимативні вимоги: відмовитися від спроб дезорганізувати спільний фронт (ішлося про утворення Українського фронту); не пропускати військових частин з фронту на Дон або в інші райони з ворожими їм урядами; пропускати революційні (тобто більшовицькі) війська на Південний фронт; припинити роззброєння радянських полків і червоногвардійців в Україні. Телеграма закінчувалася прямою погрозою: у разі неприйняття цих вимог протягом 48 годин Раднарком вважатиме Центральну Раду у стані відкритої війни проти радянської влади в Росії й Україні.

Голова Генерального секретаріату В. Винниченко і генеральний секретар з міжнародних справ О. Шульгін відповіли Раднаркому одразу: усі його вимоги відхилялися. Було вирішено припинити транспортування хліба на північ і негайно організувати власну грошову систему. Незабаром до обігу надійшли 100-карбованцеві купюри українських грошей. Починаючи повномасштабну війну з Центральною Радою, Раднарком зосередив основні зусилля на Харківщині. Після закріплення в Харкові (23 грудня 1917 р. більшовики і ліві есери сформували там військово-революційний комітет, до якого перейшла влада), почалася робота зі скликання Всеукраїнського з'їзду Рад. І Всеукраїнський з'їзд Рад працював у Харкові 24–25 грудня 1917 р. Більшістю голосів (меншовики та есери відмовилися брати участь у голосуванні) він висловився за встановлення радянської влади і проголосив Україну республікою Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів. Для Раднаркому ця заява мала важливе значення. Виходило, що радянська Росія не воювала проти УНР, а обстоювала в боротьбі з Центральною Радою право на існування радянського уряду, проголошеного представниками трудящих єдиної України.

На з'їзді було обрано Центральний виконавчий комітет (ЦВК) Рад України у складі 41 особи, із них 35 більшовиків. Головою ЦВК обрали лівого українського соціал-демократа Ю. Медведєва. Цей комітет затвердив перший радянський уряд України, до складу якого ввійшли С. Бакинський, Є. Бош, В. Затонський, Ю. Коцюбинський, Ф. Сергєєв (Артем), М. Скрипник та ін. Кілька місяців уряд не мав голови. На його засіданнях головувала Є. Бош.

На початку 1918 р. на території УНР існували два уряди, які однаково наполегливо стверджували, що вони є справді українськими та робітничо-селянськими. Одразу після утворення в Харкові найвищих органів радянської влади почалася війна декретів. Одним з перших декретів уряду радянської влади був декрет про скасування заборони на вивезення хліба з України в Росію. Услід за цим було опубліковано постанову про недійсність усіх постанов Генерального секретаріату. Поряд з війною декретів тривала силова боротьба.

У цій ситуації керівництво Центральної Ради звільнилося від ілюзій щодо перетворення Росії на демократичну федеративну республіку. Формальне відокремлення від режиму більшовицької диктатури ставало першорядним завданням. До цього додавалася необхідність

самостійних мирних переговорів з Німеччиною та її союзниками, що вже почалися у Брест-Литовську. 25 січня 1918 р. на відкритому засіданні в Києві М. Грушевський оголосив останній універсальний закон Центральної Ради — IV Універсал. У ньому говорилося: “Однині Українська Народна Республіка стає самостійною, ні від кого не залежною, вільною, суверенною державою українського народу. З усіма сусідніми державами — Росією, Польщею, Австрією, Румунією, Туреччиною та іншими ми хочемо жити в згоді й приязні, але ні одна з них не може втручатися в життя самостійної Української Республіки. Влада в ній належатиме лише народові України, іменем якого, поки зберуться Українські Установчі збори, будемо правити ми, українська Центральна Рада, представниця робочого народу — селян, робітників і солдатів, та наш виконавчий орган, який однині матиме назву Рада народних міністерств”. Водночас з IV Універсалом був прийнятий Закон про національно-персональну автономію, в якому проголошувалося, що кожна з націй, які населяли Україну, має право на самостійну організацію свого національного життя незалежно від місця перебування.

Незабаром В. Винниченко під тиском міжпартійних незгод подав у відставку. Раду народних міністрів сформував В. Голубович.

Проте наприкінці січня 1918 р. радянські війська з різних боків почали наступ на Київ. Прагнучи полегшити наступ радянських військ на столицю, київські більшовики 29 січня почали збройне повстання. Осередком його став завод “Арсенал”. Після п’ятиденних боїв “Арсенал” було взято штурмом. Понад 200 робітників загинули або були розстріляні. Не менших втрат зазнали гайдамаки та січовики, які штурмували завод.

Щоб затримати наступ радянських військ під командуванням М. Муравйова на ділянці залізниці Гребінки — Крути, С. Петлюра 29 січня 1918 р. надіслав студентський курінь, сформований з київської молоді, студентів вузів і гімназистів старших класів, — загалом 420 осіб. Вони стійко трималися. Героїчні захисники Крутів своє завдання виконали, затримавши на кілька днів радянські війська, які наступали на Київ. Однак один загін студентів і гімназистів під час бою потрапив у полон. 27 полонених вивели на задній двір станції і стратили.

Під Крутами було вбито 250 юнаків, 30 студентів і 10 старшин. Коли закінчилися набої, героїчні захисники Крут забрали вбитих та

поранених і відступили. Пізніше в Києві вбитих було поховано. Військові підрозділи Центральної Ради 25 січня залишили Київ і направилися до Житомира, куди вже переїхали Центральна Рада і уряд.

На початку лютого 1918 р. більшовицькі війська, очолювані колишнім підполковником царської армії М. Муравйовим (розстріляний згодом за антирадянський закат), увійшли в Київ. Місто було залите кров'ю, у газетах публікувалися списки людей, страчених по лінії “червоного терору”. Кількість жертв вимірювалася тисячами. Водночас війська радянської Росії успішно просувалися й на інших напрямках. Наприкінці січня червоноармійці встановили радянську владу в Донбасі, на півдні України: в Одесі, Криму, а потім у Миколаєві, Херсоні й Єлисаветграді. У Києві 11 лютого 1918 р. проголошено Українську робітничо-селянську республіку з Народним секретаріатом на чолі, до складу якого входили Є. Бош, Ю. Коцюбинський, В. Затонський, В. Ауссем. До Києва переїхали з Харкова всі Секретаріати. Членів Центральної Ради було оголошено кримінальними злочинцями, а їхнє майно реквізовано. Цього разу панування більшовиків тривало три тижні.

УКРАЇНА В БОРОТЬБІ ЗА ДЕРЖАВНУ НЕЗАЛЕЖНІСТЬ (1918–1920 рр.)

12.1. БРЕСТСЬКИЙ МИР І УКРАЇНА

Після взяття Києва військами радянської Росії і відступу військ Центральної Ради до Житомира, а пізніше на станцію Сарни Волинської губернії до Брест-Литовська було послано українську делегацію для підписання мирного договору.

Ініціатива у проведенні мирних переговорів належала більшовикам. Першим декретом, що його прийняв II Всеросійський з'їзд Рад у день жовтневого перевороту, був декрет про мир. Країни Антанти не відповіли Раднаркому, а Німеччина та її союзники, що входили в Четверний союз (Туреччина, Австро-Угорщина, Болгарія), згодилися на переговори. Переговори розпочалися у штабі німецьких військ у Брест-Литовську. Угоду про перемир'я було підписано 15 грудня 1917 р. Вона помітно зміцнила вплив більшовицької партії в масах, у тому числі й в Україні. Делегація більшовиків на переговорах намагалася видати себе за представників усіх народів Російської імперії.

Керівники Центральної Ради із запізненням звернулися з нотою до всіх воюючих і нейтральних держав, де говорилося, що УНР до створення федеративного російського уряду здійснюватиме міжнародні відносини самостійно, і зазначалося, що влада Раднаркому не поширюється на Україну. Генеральний секретаріат Центральної Ради заявив, що угода, яку має намір укласти Росія зі своїми супротивниками, буде чинною в Україні лише тоді, коли її ухвалить і підпише уряд УНР. Країни Четверного союзу погодились на переговори також з представниками УНР. У середині січня 1918 р. у Брест-Литовську відбулося пленарне засідання за участю делегацій Росії й України. Центральна Рада послала до Бреста делегацію на чолі з українським есером В. Голубовичем, членами делегації були також М. Любинський, М. Полозов, О. Севрюк, М. Левицький.

В. Голубович 29 грудня 1917 р. заявив, що делегація УНР самостійно візьме участь у переговорах, з чим змушений був погодитися голова делегації Росії, нарком закордонних справ Л. Троцький. Але в ті дні уряд Росії зволікав з підписанням договору, продовжуючи війну з Україною. Залишалася радянська військова сила, яка й повинна була до закінчення переговорів скинути Центральну Раду. Коли після перерви переговори продовжилися, то крім російської та української делегації до Бреста прибули делегати від Харківського народного секретаріату Ю. Медведєв та В. Шахрай. У цьому зв'язку Л. Троцький на переговорах повідомив, що більша частина України вже контролюється Українським радянським урядом, а тому мирний договір, укладений з представниками Центральної Ради, не можна розглядати як мир з УНР. У відповідь виконуючий обов'язки голови делегації УНР О. Севрюк ознайомив делегації з текстом ІV Універсалу Центральної Ради і зажадав формального визнання УНР цілком самостійною, ні від кого не залежною державою. Міністр закордонних справ Австро-Угорщини О. Чернін заявив, що є всі підстави для укладення міжнародних договорів. У Німеччині та Австро-Угорщині продовольча проблема швидко загострювалася, і договір з Україною міг певною мірою поліпшити становище. Заради укладення миру з УНР обидві держави давали згоду на передання їй більшої частини Холмщини і Підляшшя, а також на виділення західноукраїнських земель в окремий народний край.

Договір між УНР і Четверним союзом 9 лютого (26 січня) 1918 р. було підписано. Це був перший сепаратний мирний договір, укладений у період світової війни. Брестський мир встановлював кордони між УНР та Австро-Угорщиною на довоєнних кордонах Росії з Австро-Угорщиною. Кордон з Польщею мав бути визначений мішаною комісією "на основі етнографічних відносин і бажань людності". Було також обумовлено обмін полоненими, встановлення дипломатичних відносин, відновлення правових зносин. За першу половину 1918 р. УНР зобов'язувалася поставити Німеччині та Австро-Угорщині 60 млн пудів хліба, 2750 тис. пудів м'яса (живою вагою), 400 млн штук яєць, іншу сільськогосподарську продукцію і промислову сировину. Додатковими умовами договору були збройна допомога УНР для боротьби з більшовиками та позика їй у сумі мільярда карбованців. Делегація УНР уже знала про здобуття Києва радянськими військами, але не повідомила про це союзникам, щоб не перешкодити підписанню договору.

Після того як договір став фактом, українська делегація вже не приховувала, що Центральна Рада перебуває в безнадійному становищі й потребує негайної збройної допомоги. Союзники також розуміли, що отримати продовольство з України можна лише за умови її окупації значними силами.

Делегація Четверного союзу 10 лютого 1918 р. звернулася до радянської сторони з категоричною вимогою підписати договір, але офіційно ультиматум не пред'явила. Згідно з рішенням партійного керівництва Л. Троцький мав підписати договір лише після ультиматуму. Тому він покинув Брест-Литовськ і виїхав до Петрограда. Тоді німецька делегація скористалася обстановкою, щоб висунути нові, тяжчі за попередні вимоги. Німецькі війська почали готуватися до наступу по всьому фронту від Балтики до Карпат.

Війська Четверного союзу 18 лютого 1918 р. перейшли в наступ. Загальна кількість воїнів становила 450 тис. ВЦВК і Раднарком 24 лютого прийняли продиктовані умови, і тільки тоді німецькі війська зупинилися. В Україні, однак, німецькі та австро-угорські війська продовжували просуватись далі. Вже 1 березня радянські військові сили залишили Київ, а через кілька днів до міста прибув уряд Центральної Ради. У березні-квітні німці зайняли південні міста, а також Катеринослав і Харків, пізніше — Донбас і Крим. Радянська Росія не мала можливості втручатися в українські справи згідно з умовами Брестського договору. Окупація України стала фактом.

12.2. Військово-політичне становище України (1918–1920 рр.)

Повернення Центральної Ради в супроводі німецьких військ викликало в населення переважно вороже або байдуже ставлення до неї. Центральна Рада не мала реальної сили. Австро-німецькі окупанти відновлювали в Україні буржуазно-поміщицький лад. Вони переконалися, що для забезпечення визначених поставок продовольства Центральна Рада не мала реальних можливостей. До того ж утворена з козаків 1-го Українського корпусу та Вільного козацтва Українська народна громада, зважаючи на неможливість співпраці з Центральною Радою, вирішила підтримати іншу владу у формі диктатури без народного представництва. Серед селян, які прагнули відродити козацький стан, мала вплив Українська демократично-хліборобська

партія (заснована на Полтавщині у травні 1917 р.). У рішеннях з'їзду, що відбувся в березні 1918 р. у Лубнах, проголошувалися вимоги визнати принцип приватної власності як основу народного господарства і повернути власникам, включаючи поміщиків, конфісковані засоби виробництва. Серед “хліборобів” поширювалися настрої замінити владу Центральної Ради диктатурою сильної особи, обраної з-поміж військових. Найдоцільнішою, на їхній погляд, формою влади було гетьманство, а найкращою кандидатурою на роль гетьмана — почесний отаман Вільного козацтва України генерал П. Скоропадський. Країна була напередодні перевороту.

Свою частку в підготовку перевороту внесло німецьке командування: був оприлюднений наказ командуючого збройними силами Німеччини генерала Е. Людендорфа про запровадження в Україні німецьких військово-польових судів; було заарештовано двох міністрів Центральної Ради. Останнє засідання Центральної Ради відбулося 29 квітня. На ньому без обговорення було затверджено розроблену підготовчою комісією Конституцію УНР, і 29 квітня 1918 р. М. Грушевський був проголошений Президентом УНР. Однак у Конституції УНР посади президента не передбачалося. Така суперечність, проте, вже не мала жодного значення. Цього ж дня в Києві відбувся Хліборобський конгрес, де були присутні 8 тис. делегатів. На ньому владу було передано гетьману П. Скоропадському (1873–1945). У ніч на 30 квітня 1918 р. прибічники гетьмана захопили державні установи. Переворот відбувся малою кров'ю: загинули три офіцери-гетьманці. У переповненому німецькими окупантами Києві стали на захист законного уряду ніхто не наважився. Центральна Рада була розпущена, М. Грушевський оселився на виллі “Виноградний сад” поблизу Києва як приватна особа. На цьому завершився період існування Центральної Ради — із 7 березня 1917 р. до 29 квітня 1918 р., тобто впродовж 13 з половиною місяців Центральна Рада пережила разом з усією Україною величезну еволюцію — від підданства — через автономію — до незалежної Української держави. Вона добилася визнання прав українського народу на свою державу, свою культуру, свою мову.

Нове державне утворення — Гетьманат “Українська Держава” — ґрунтувалося на поєднанні монархічних, республіканських і диктаторських засад. Тимчасово, до обрання парламенту, законодавча влада зосереджувалась у гетьмана, він залишав за собою також всю повноту виконавчої та судової влади.

Головою гетьманського кабінету міністрів став полтавський поміщик Ф. Лизогуб, міністерство закордонних справ очолив Д. Дорошенко.

У галузі зовнішньої політики влада спрямувала свої зусилля на міжнародне визнання України, свідченням чого було встановлення дипломатичних відносин з 12 країнами. У травні 1918 р. під час перебування в Києві російської делегації на чолі з Х. Раковським був підписаний мирний договір і з Росією.

Характерними ознаками внутрішньої політики було скасування таких нововведень Центральної Ради, як націоналізація великих маєтків та культурної автономії, введення окремої категорії громадян — козаків, які фактично були заможними селянами і мали стати соціальною опорою режиму гетьмана. Фактично влада в Україні була в руках німців, що й відвернуло від уряду П. Скоропадського більшість партій, які підтримували Центральну Раду. Усе це позначилось на розвитку політичних подій. Характерною їхньою ознакою було подальше погіршення становища народу. Окупанти підтримували власників фабрик і заводів, поміщиків, які поверталися. Селяни не бажали повертати конфісковані у поміщиків майно і землю. Почалися підпали маєтків, потрапили посівів, убивства поміщиків, а це, у свою чергу, викликало репресивні заходи окупаційної влади. У відповідь озлоблені селяни формували партизанські загони, які стали складовою руху опору окупантам. Цей рух намагалися використати у своїх інтересах есери і більшовики.

Найбільших масштабів селянська війна, яка поступово переростала у громадянську, набула на Київщині, де повсталих очолив український лівий есер М. Шинкар, на Чернігівщині, де діяв більшовик М. Кропивницький та на Катеринославщині в районі Гуляй-Поля. Тут Н. Махно, який співчував анархістським ідеям, розгорнув повстанський рух опору як німцям, так і білогвардійцям, а згодом — і радянській владі. Виступи селян були придушені німцями, а повстанці змушені були відступити до нейтральної зони, де їх використали представники закордонного бюро ЦК КП(б)У при формуванні двох повстанських дивізій.

Проте за період перебування уряду Скоропадського при владі, тобто за сім з половиною місяців, відбулися й корінні позитивні зміни. Так, у галузі фінансів встановлено українську грошову систему, засновано банки. Важливими були судові реформи: налагоджено

судову справу, суд на нових засадах, укладено багато нових законів. Починав активно діяти новий державний апарат. Робилися спроби створити 300-тисячну національну армію. Навесні 1918 р. українська армія нараховувала 15 тис. вояків, мала близько 6 тис. гармат і 250 кулеметів. Було розпочато поновлення козацтва та формування Чорноморського флоту.

Позитивні зміни відбулися на культурно-просвітницькій ниві. Було засновано 150 нових українських гімназій, два університети, національний архів, бібліотеку, яка мала понад 1 млн книг. Та особливо важливо, що 27 листопада 1918 р. було створено Українську академію наук у складі 12 академіків (Д. Багалій, В. Вернадський, А. Кримський, О. Левицький та ін.). Відкрито Національну галерею мистецтва, Український історичний музей, Український національний театр під керівництвом П. Саксаганського, “Молодий театр” Л. Курбаса. Засновано Національну оперу, Українську державну капелу, Державний симфонічний оркестр.

Здійснено українізацію шкіл усіх ступенів починаючи з народних і завершуючи двома університетами. Було засновано кілька великих видавництв.

Велике значення мали заходи щодо оформлення автокефалії Української Православної Церкви.

Усе це — вагомі сторінки в історії України тих років, у становленні державності українського народу. Однак тяжке становище трудящих, їхня боротьба, незавершеність реформ, залежність від окупаційної влади, поразка Німеччини та її союзників у війні, революції в Німеччині та Австро-Угорщині стали причинами падіння гетьманської влади.

Влітку 1918 р. боротьба народних мас України проти німецько-австрійських окупантів та гетьманщини набрала масового характеру. Відбулись 17 страйків металістів, Всеукраїнський страйк залізничників, збройні повстання селян Звенигородки, Таращі, Ніжина. В Україні був створений Всеукраїнський центральний військово-революційний комітет на чолі з більшовиками. Почалося формування українських дивізій і загонів, активну участь у створенні яких брали В. Боженко, А. Бубнов, П. Кирпонос, Ю. Коцюбинський, В. Примаков, М. Щорс. В опозицію до уряду стала українська національна демократія (В. Винниченко, С. Петлюра), а також отамани загонів Січових стрільців (близько 3,5 тис. осіб) Є. Коновалець і А. Мельник.

Влітку 1918 р. позиції гетьманського режиму різко похитнулися. Це призвело до перегрупування політичних сил. Основна частина українських есерів та більшовиків не припиняли безкомпромісної партизанської боротьби з окупантами і гетьманською адміністрацією. Більш помірковані соціалістичні партії вирішили об'єднатися в політичний блок, який не виключав можливості мирного розв'язання питання про владу. Ініціативу об'єднання політичних партій, культурних, економічних і професійних організацій взяли на себе українські соціал-демократи на чолі з В. Винниченком і С. Петлюрою. Вони ввійшли до Національно-державного союзу як опозиційного до гетьмана блоку (створений у травні 1918 р. у складі кількох партій на чолі з демократами-хліборобами) й усунули звідти демократів-хліборобів. Блок дістав іншу назву — Український національний союз. Він проголосив, що має на меті встановлення в Україні законної влади, відповідальної перед парламентом.

Національний союз очолив В. Винниченко. Він негайно вступив у контакт з Х. Раковським та Д. Мануїльським. Останні від імені Раднаркому обіцяли допомогу Національному союзу, коли той організує повстання проти гетьмана.

У цих умовах П. Скоропадський зробив спробу зблизитися з Українським національним союзом, почалися переговори. У результаті було сформовано новий склад уряду на чолі з Ф. Лизогубом, членами якого були також кандидати від Національного союзу. Цим компромісом українські партії не задоволювалися, а тому продовжували готувати повстання проти режиму.

П. Скоропадський змушений був розпустити Кабінет і 14 листопада задекларував федеративний союз з Росією. Ішлося про білогвардійську Росію. Відреченням від державної самостійності гетьман розраховував здобути прихильність антантівських дипломатів.

Але гетьманат доживав останні дні. У ніч на 14 листопада 1918 р. у Києві відбулося таємне засідання Національного союзу, який відхилив ідею негайного відновлення Центральної Ради і створив п'ятиособовий верховний орган Української Народної Республіки — Директорію. Головою її став соціал-демократ В. Винниченко. Від Січових стрільців у члени Директорії було висунуто соціал-демократа С. Петлюру, який став головним отаманом військ УНР. Обрали його заочно. Директорія створювалася з конкретною метою — для ліквідації гетьманського режиму. Після цього передбачалося заново

визначити форму державної організації УНР. Директорія оголосила себе “тимчасовою верховною владою революційного часу” і зобов’язалася через деякий час передати владу трудовому селянству, робітничому класу та трудовій інтелігенції. Представницьким органам усіх верств населення повинен стати Трудовий Конгрес, який згодом буде замінений Установчими Зборами.

Звільнений з тюрми С. Петлюра (за наказом П. Скоропадського він був ув’язнений влітку 1918 р.) негайно вирушив до Білої Церкви, де перебували Січові стрільці. Військові сили Директорії швидко зростали. З блискавичною швидкістю було встановлено контроль над територією України. Проте ситуація ставала драматичною. Одесу захопила Антанта, загрожуючи з півдня, на заході активізувалися поляки, на сході — гетьманці та німці, на півночі — більшовики, а на південному сході — добровольча армія генерала А. Денікіна.

У Києві 14 грудня 1918 р. підняли повстання бойові дружини, переважно більшовиків. У руках повстанців опинилися завод “Арсенал”, військові міністерства та інші установи. Гетьман П. Скоропадський зрікся влади. До міста ввійшли загони Січових стрільців. Кілька днів колишній гетьман переховувався в місті, бо Директорія оголосила його поза законом. Потім у мундирі німецького офіцера, забинтований, він виїхав у санітарному потязі до Берліна у вигнання.

Директорія, яка після створення з 14 листопада 1918 р. перебувала в Білій Церкві, 19 грудня приїхала до Києва. Прийшовши до влади, вона обіцяла знищити поміщицьке землеволодіння, встановити “трудова влада”, провести вибори до Трудового Конгресу, якому й належатиме влада. Уряд очолив український соціал-демократ В. Чехівський. У січні 1919 р. було проведено вибори до Трудового Конгресу. У його складі налічувалося 335 депутатів, у тому числі 48 від Галицької Народної Ради. Проте серед Директорії не було згоди щодо напрямків політичної діяльності. Це ускладнювалося суперництвом між В. Винниченком і С. Петлюрою й їхніми прихильниками. Вплив останнього невпинно посилювався, проте не скрізь. Умовним він був у військових структурах, що називались напівпартизанськими загонами.

Незважаючи на договір про спільну боротьбу проти німецько-австрійських окупантів, укладений між В. Винниченком і Д. Мануїльським, а також обіцянку Х. Раковського і Д. Мануїльського визнати в Україні той лад, який буде встановлено новою українською владою,

більшовики почали видавати відозви про контрреволюційність Директорії і необхідність боротьби з нею.

Німеччина 11 листопада 1918 р. підписала акт про перемир'я, який означав її фактичну капітуляцію. Для радянської Росії з'явилася можливість анулювати Брестський мирний договір. 13 листопада 1918 р. ВЦВК РСФРР офіційно заявив, що вважає договір недійсним.

Раднарком дав директиву Реввійськраді республіки підготуватися до захоплення України. Підготовка до вторгнення дедалі розгорталася. На установчому з'їзді КП(б)У, що відбувся в Москві в липні 1918 р., було взято курс на збройне “відновлення революційного зв'язу з Росією”. 17 листопада 1918 р. було утворено окрему від Реввійськради Росії Українську революційну військову раду. До неї ввійшли Й. Сталін, Г. П'ятаков, В. Затонський і В. Антонов-Овсієнко. За вказівкою ЦК КП(б)У 28 листопада 1918 р. у Курську було створено Тимчасовий робітничо-селянський уряд України. Розміщувався він у Суджі. Цей уряд був прикриттям агресії російських військ в Україну. Головою уряду був Г. П'ятаков, його заступником — Х. Раковський. Один з перших декретів українського уряду присвячувався створенню української радянської армії. Тим часом війська під керівництвом В. Антонова-Овсієнка вже почали вторгнення в Україну.

У грудні повстанські дивізії почали просуватися на південний захід. Перед ними стояло завдання захопити Харків, а також Чернігів і Київ. До Харкова 3 січня 1919 р. вступили частини регулярної армії, а з ними — Тимчасовий радянський уряд України. Тимчасовий уряд 6 січня 1919 р. відмовився від визначеної Центральною Радою назви держави — Українська Народна Республіка. Встановлювалась інша офіційна назва — Українська Соціалістична Радянська Республіка (УСРР).

Лише за один місяць на користь радянських військ кардинально змінилася стратегічна обстановка в північних районах України. Причина полягала не стільки в силі регулярних частин Червоної Армії, скільки в розкладі військ Директорії, які вже були неспроможні протистояти натиску.

За цих умов уряд Директорії шукав порозуміння з радянською Росією і з цією метою в середині січня в Москві перебувала дипломатична місія УНР. Вона заявила, що Директорія погоджується на радянські форми влади за умови пропорційного представництва

робітничого класу і трудового селянства, а також на укладення економічного договору з РСФФР. Проголошувався принцип нейтралітету України за активної оборони проти армій А. Денікіна, Антанти і Польщі. Натомість РСФФР повинна була припинити наступ своїх військ в Україні й визнати незалежність УНР. Однак виявилось, що цей захід ні на день не призупинив вторгнення в Україну, і 16 січня 1919 р. Директорія офіційно оголосила війну РСФФР.

Революційна ситуація в радянській Росії і в Україні підняла на боротьбу трудящих західноукраїнських земель, які перебували під гнітом Австро-Угорської монархії. У Львові 18 жовтня 1918 р. відбулися загальні збори українських громадсько-політичних діячів Галичини і Буковини. На зборах було обрано Національну Раду — найвищий орган влади майбутньої держави. Рада заявила свої претензії на Східну Галичину, Лемківщину, північно-західну частину Буковини, а також Закарпаття.

Тим часом польські політичні організації готувалися встановити свою владу в усій Галичині. Щоб запобігти цьому, Національна Рада добилася від австрійського уряду згоди на прискорення передачі влади українцям і в ніч на 1 листопада зайняла Львів, а потім усю територію Східної Галичини. 13 листопада 1918 р. було проголошено Західноукраїнську Народну Республіку (ЗУНР). Президентом її став голова Національної Ради Є. Петрушевич, головою Державного секретаріату (уряду) — лідер національно-демократичної партії К. Левицький.

Національна Рада гарантувала правомочність законодавства Австро-Угорщини і розпочала формування жандармерії та збройних сил — Української Галицької Армії (УГА). Вона виступила проти передачі землі селянам. Це послабило підтримку населенням проголошеної держави в умовах агресії, що почалася з боку Польщі.

Після жорстоких боїв польські війська 22 листопада 1918 р. зайняли Львів; уряд ЗУНР змушений був переїхати до Тернополя.

Після кровопролитних боїв на польсько-українському фронті польські війська прорвали фронт і українські війська почали відходити до трикутника річок Збруч і Дністер.

Головною метою УНР (як відомо цю назву держави залишила Директорія) було досягнення державного об'єднання всіх українських земель. Таку саму позицію обстоювала ЗУНР. У Станіславі (там перебував уряд ЗУНР після Тернополя) 3 січня 1919 р. Національна Ра-

да проголосила акт злуки (державного об'єднання) ЗУНР і УНР. На Софійській площі в Києві 22 січня 1919 р. прилюдно і у присутності представників інших країн В. Винниченко проголосив Декларацію про об'єднання УНР і ЗУНР, що “однині воедино зливаються століттями одірвані одна від одної частини єдиної України — Західна Українська Народна Республіка (Галичина, Буковина й Угорська Русь) і Наддніпрянська Велика Україна”.

Західноукраїнську Народну Республіку було перейменовано на Західну область Української Народної Республіки, єдиним гербом став тризуб замість ухваленого раніше для ЗУНР золотого лева на блакитному полі. Акт 22 січня 1919 р. став виразом єдності українських земель у міжнародно-правовому та морально-політичному плані.

На першому засіданні Трудового Конгресу, що почав роботу 23 січня 1919 р., було підтверджено акт об'єднання двох частин України в соборну державу, що відбулося напередодні на Софійській площі в Києві. Директорії до наступної сесії Конгресу передавалась законодавча, а Раді Міністрів — виконавча влада у країні.

Спроба возз'єднання українських держав була приречена залишитися декларацією. Польські війська методично відтісняли адміністрацію ЗУНР з території західноукраїнських земель. Існування УНР також ставало дедалі проблематичнішим. Через два тижні після церемонії злуки уряд Директорії змушений був залишити Київ, бо почалася друга війна Радянської Росії проти УНР.

Після оголошення Директорією війни з РСФРР 5 лютого 1919 р. радянські війська вступили до Києва. Директорія відступила до Вінниці. У середині лютого 1919 р. усе Лівобережжя було в руках Червоної Армії, а на Правобережжі розгорнувся повстанський рух. Уряд УСРР — Раднарком — цілком залежав від Раднаркому Росії. Останній 26 січня 1919 р. оголосив об'єднання УСРР з РСФРР на засадах соціалістичної федерації. негайно запроваджувалися всі перетворення, що здійснилися в Росії, зокрема почала втілюватися політика “воєнного комунізму” — суворої централізації політичного й економічного життя країни. На Україну було поширено дію російських декретів. На III Всеукраїнському з'їзді Рад 10 березня 1919 р. було проголошено першу Конституцію УСРР, згідно з якою влада закріплювалася за робітничим класом, найвища влада в республіці належала Всеукраїнському з'їзду Рад, а в період між з'їздами — Всеукраїнському Центральному Виконавчому Комітету (ВУЦВК). Членами ВУЦВК

з'їзд обрав 89 більшовиків і 10 боротьбистів (так іменували себе українські ліві есери за назвою свого центрального органу — газети “Боротьба”).

Головою ВУЦВК став Г. Петровський, уряд очолив Х. Раковський.

Згодом на значній території України встановилася радянська влада. Проте в 1919 р. вона проіснувала недовго — близько 7 місяців. Насильницька продовольча політика — застосування продрозкладки і нав'язування колективних господарств — викликала гостре незадоволення селянства. У квітні 1919 р. в Україні відбулося 98 антирадянських виступів, а в червні-липні — вже 328. Установки на соціалістичні перетворення озлобили селян, полегшили захоплення України денікінцями. Влітку 1919 р. Україна була захоплена армією генерала А. Денікіна, яку всебічно підтримували країни Антанти.

В. Винниченко в середині лютого 1919 р. подав у відставку і виїхав за кордон. С. Петлюра продовжував боротися з більшовиками.

Після того як Червона Армія захопила Вінницю, уряд УНР і його війська розмістились у Рівному та Кам'янці-Подільському. На цей час головний отаман став Головою Директорії, військова і політична влада опинилася в його руках. Невдовзі війська С. Петлюри змушені були залишити Рівне, і з 20 червня столицею УНР став Кам'янець-Подільський. Кількамісячне перебування в Кам'янці стало періодом пошуку шляхів подальшого розвитку боротьби. Фактичною силою, яка підтримувала отаманську владу, стала УГА, збройні сили ЗУНР.

За рішенням уряду ЗУНР 16–18 липня 1919 р. війська УГА перейшли ріку Збруч і вступили на Наддніпрянщину. Польща окупувала Східну Галичину.

Після відступу військ УГА та уряду ЗУНР за Збруч збройні сили ЗУНР об'єдналися з військами УНР С. Петлюри, який зі своїм штабом та урядом перебував у Кам'янці. Спільними силами після тривалих боїв 30 серпня 1919 р. було взято Київ. Водночас до Києва з південного сходу вступили війська Добровольчої армії на чолі з генералом А. Денікіним. Денікінці зажадали від петлюрівців залишити Київ, що й було виконано. Ефективність боротьби з денікінськими військами знижувалася через відсутність єдності керівників Директорії (С. Петлюри) і ЗУНР (Є. Петрушевича) щодо ставлення до денікінців. Уряд Є. Петрушевича 16 листопада перебрався до Відня. Командування галицької армії ЗУНР підписало з денікінцями угоду,

за якою галицька армія переходила в повне розпорядження А. Денікіна, що, безумовно, посилює позиції білогвардійців.

В Україні 3 серпня 1919 р. встановився режим військової білогвардійської диктатури. У планах А. Денікіна про відновлення єдиної і “неділимої” Росії не було місця для самостійної України.

В Україні відновлювалися поміщицькі маєтки. Селян зобов’язували передавати поміщикам третину врожаю, зібраного на поміщицьких землях. Крім того, було здійснено збирання зерна для потреб білої армії — по 10 пудів з десятини. Поновились і права власності на заводи, фабрики, шахти та інші підприємства. Були зневажені соціально-політичні права трудящих. Така антинародна політика білого режиму викликала жорстокий опір. У тилу денікінських військ виникали численні повстанські загони, які завдавали по білих помітних ударів. Особливо великими були загони під проводом Н. Махна, кількість бійців у яких доходила до 60 тис. Вони боролися проти денікінців під загальним керівництвом Реввійськади.

У жовтні 1919 р. Червона Армія зупинила наступ денікінських військ і розпочала контрнаступ. 11 грудня 1919 р. було звільнено від денікінців Полтаву і Харків. Київ було визволено 16 грудня 1919 р. від білогвардійців і петлюрівців. Цього дня в Москві було створено надзвичайний орган влади — Всеукраїнський революційний комітет (Всеукрревком). До його складу ввійшли Г. Петровський, В. Затонський, Д. Мануїльський, М. Владимиров, В. Чубар. Цей комітет у міру звільнення території призначав ревкоми в губернії, повіті, міста.

Продовжуючи наступ на Правобережну Україну, Червона Армія в районі Вінниці оточила об’єднану групу військ А. Денікіна, С. Петлюри та УГА. Частини УГА відмовилися воювати за А. Денікіна і перейшли на бік Радянської влади, а С. Петлюра, залишивши наказ про призначення М. Омеляновича-Павленка керівником решти своїх військ, 5 грудня 1919 р. з кількома міністрами Директорії таємно тікає до Польщі. Визволивши район Східної, Лівобережної та Правобережної України, Червона Армія на початку лютого 1920 р. звільнила від білогвардійців Південь України, а рештки розбитої Добровольчої армії з України і РСФРР відійшли у Крим.

Таким чином, на початку лютого 1920 р. радянська влада в Україні була відновлена.

Після поразки А. Денікіна Антанта зробила головну ставку в боротьбі проти радянської влади на генерала Врангеля, війська якого перебували у Криму і на Півдні України, а також на Польську

армію Пілсудського. Правлячі кола Польщі взяли собі на допомогу уряд Директорії. У процесі підготовки війни проти УСРР і РФСРР, щоб надати своїй агресії якоїсь юридичної основи, 22 квітня 1920 р. уряд Пілсудського підписав з С. Петлюрою і ще кількома міністрами колишньої Директорії воєнно-політичну конвенцію “Варшавський договір”. За цим договором польський уряд визнавав за Директорією “верховну владу на Україні” на чолі з головним отаманом С. Петлюрою. За Польщею залишалися території, захоплені її військами (Холмщина, Підляшшя, Посяння і Лемківщина, Західна Волинь, частина Полісся, вся Галичина). Але Польща відмовилася від претензій на територію в межах Речі Посполитої 1772 р. Збройні сили УНР переходили під командування Польщі.

Об’єднані сили Польщі (150 тис. осіб) і УНР (15 тис. осіб) 25 квітня 1920 р. перейшли в наступ на Червону Армію. Переважаючи сили польсько-петлюрівських військ 6 травня 1920 р. захопили Київ, просунулись на лінію Біла Церква — Жашків — Гайсин — Могилів-Подільський, де й були зупинені.

Війська Південно-Західного і Західного фронтів (командувачі М. Тухачевський, С. Будбонний, О. Пархоменко та ін.) 14 травня 1920 р. перейшли в контрнаступ. 12 червня було визволено Київ.

Далі протягом червня-липня 1920 р. польсько-петлюрівські війська були розгромлені на Правобережній і Західній Україні, а Червона Армія вийшла на лінію Львів — Замостя — Варшава — Полоцьк. Підхід та вступ Червоної Армії на західно-українські землі спричинили піднесення національно-визвольного і революційного руху серед українського населення, яке зі зброєю в руках разом з частинами Червоної Армії виганяло польських загарбників і на звільнених територіях замість буржуазних форм управління почало створювати ревкоми та Ради робітничих і селянських депутатів.

Але Радянська влада у Східній Галичині проіснувала лише 50 днів. У середині серпня 1920 р. польська армія, зупинивши просування радянських військ, перейшла в контрнаступ і почала відтісняти Червону Армію на Схід.

Зазнавши поразки на Варшавському напрямку, Червона Армія із запеклими боями відступила на Схід і на лінії Новоград-Волинський — Шепетівка — Проскурів стабілізувала фронт.

Використавши всі свої ресурси для ведення війни, польський уряд дав згоду урядові Радянської Росії на перемир’я. У Ризі 12 жовтня

1920 р. між Радянською Росією і Польщею був укладений договір про перемир'я і попередні умови миру.

Остаточо ж мирний договір між РСФРР, Україною, Білорусією і Польщею був підписаний 18 березня 1921 р. у Ризі. Згідно з цим договором на сході до Польщі поза “лінією Керзона” відійшло 46 тис. км² території західноукраїнських земель, а кордон між Радянською Україною і Польщею проходив по річці Збруч, далі з виходом на місто Острог, Олевськ Волинської губернії і райони Західної Білорусії, які також відійшли до Польщі.

У той момент, коли польські інтервенти досягли свого максимального стратегічного результату щодо захоплення території України, 7 червня 1920 р. із Криму в південні райони України прорвалась білогвардійська армія (понад 70 тис. осіб) під командуванням барона Врангеля, яка мала на меті з'єднатися з польсько-петлюрівськими військами. Але армія Врангеля була зупинена на лінії Херсон — Каховка — Нікополь — Мелітополь.

У жовтні 1920 р. війська Південного фронту під командуванням М. Фрунзе перейшли в наступ. 8 листопада було взято Перекопський укріплення, а 16 листопада звільнено від білогвардійців увесь Кримський півострів.

Війська Червоної Армії на чолі з Г. Котовським і В. Примаковим почали також ліквідацію недобитих білогвардійсько-петлюрівських військ, які зібралися на Західному Поділлі й продовжували бойові дії проти Червоної Армії.

Ця група військ 11 листопада 1920 р. зробила останню спробу заволодіти Вінницею і Жмеринкою, але Червона Армія розбила їх і 19–20 листопада в районі Волочиська оточила недобитки цих військ, які здалися в полон. С. Петлюра з невеликою кількістю прибічників, кількома міністрами Директорії знову знайшов притулок у Польщі. Тут 20 листопада 1920 р. він видав указ про розпуск Директорії та її уряду. Це означало припинення функціонування вже лише формально існуючої УНР, створеної III Універсалом Центральної Ради, скасованої гетьманом Скоропадським, а потім знову відновленої декларацією Директорії.

Таким чином, наприкінці 1920 р. Радянська Україна була повторно визволена від іноземних загарбників та їхніх військових угруповань. Бої на території України, що тривали майже безперервно з 1914 р., нарешті припинилися.

Уряд ЗУНР, опублікувавши 14 березня 1923 р. антиокупаційний маніфест, самоліквідувався.

Відродження української державності відбувалося в умовах дуже складних і динамічних політичних подій: дві революції, іноземна інтервенція, жорстока громадянська війна. Протягом 1917–1920 рр. в Україні велась боротьба за соціальне і національне визволення. Ця боротьба супроводжувалася небаченою економічною та соціально-політичною руйною. В Україні активно діяли численні політичні партії як загальноросійського, так і національного спрямування, які по-різному впливали на верстви українського населення. У результаті гострої боротьби перемогли сили, які стояли за радянський шлях державності.

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНЕ ТА ПОЛІТИЧНЕ ЖИТТЯ УКРАЇНИ У 20–30-ТІ РОКИ

13.1. УКРАЇНА І УТВОРЕННЯ СОЮЗУ РСР

Після Першої світової війни на політичній карті світу з'явилися нові держави у Центральній і Південно-Східній Європі. На уламках колишньої Російської імперії виникло 13 держав. П'ять із них — Фінляндія, Латвія, Литва, Естонія, Польща — були справді самостійними. В усіх інших, зокрема в Україні, утворилася радянська форма державності.

За Конституцією УСРР мала всі ознаки незалежної держави. Проте фактично вона залишалася частиною колишньої імперії, відродженої більшовиками в дивній формі конгломерату самостійних держав. Історія України (упродовж майже 70 років) нерозривно пов'язана з історією багатонаціональної Радянської держави — Союзу Радянських Соціалістичних Республік (СРСР).

Після завершення громадянської війни Україна перебувала у складному соціально-економічному й політичному становищі.

Перша світова війна, іноземна інтервенція та громадянська війна завдали великої шкоди господарству України. Збитки оцінювалися майже у 10 млрд золотих карбованців. У промисловості стався розлад. Не працювала залізорудна промисловість. Зменшилися посівні площі, вони становили 15 % довоєнного рівня. Продовольчу проблему загострив неврожай 1920 р., республіку охопила посуха. Наприкінці 1921 р. в Україні голодувало 1,2 млн жителів, у травні 1922 р. — 3,8 млн. Проте до 1922 р. майже все продовольство вивозилося до РСФРР. Відправлення хліба припинилося тільки влітку 1922 р., і допомога голодуючим посилилась. Лише врожай 1922 р. і розгортання харчовальних пунктів Американської адміністрації допомоги — неурядової організації, створеної у США для надання допомоги

потерпілим від світової війни європейським країнам, та інших організацій допомоги припинили масову смертність населення.

Економічна криза доповнилася кризою політичною. На значній території республіки розвивався повстанський рух. Рух опору завдавав великого клопоту новій владі. Особливо непокоїли масштаби й активність армії батька Махна. Приводом до розгрому армії Н. Махна стало розірвання ним угоди з урядом, невідкорення наказу про реформування його армії. Сили були нерівні, і в серпні 1921 р. Н. Махно був змушений утекти з невеликою групою однодумців до Румунії. До речі, восени 1921 р. було також знищено великі загони, які очолювали отамани Заболотний, Орлик, Блоха, Мордилевич. Після того як український уряд оголосив амністію, за дотриманням якої стежив наркомат внутрішніх справ (наркомом був М. Скрипник), з'явилися повинитися понад 10 тис. учасників повстанського руху.

У листопаді 1921 р. було розгромлено кілька загонів петлюрівського генерала Ю. Тютюнника, які прорвалися з Польщі, а у грудні було ліквідовано й основні його сили. Після закінчення громадянської війни та інтервенції створились умови для переходу до мирного будівництва. Проблемою першочергової ваги стало дипломатичне визнання УСРР великими державами. Слід було врегулювати відносини і з прикордонними державами.

Упродовж 1921–1922 рр. були підписані такі договори: 14 лютого 1921 р. — перший мирний договір радянської України з Литвою, 18 березня 1921 р. — Ризький мирний договір з Польщею, 2 січня 1922 р. — договір про дружбу і братерство з Туреччиною. Наприкінці 1922 — на початку 1923 р. Україна, Росія і Грузія у складі єдиної делегації взяли участь у роботі Лозаннської конференції, де обговорювалося питання про Чорноморські протоки. У конференції брали участь представники Англії, Франції, Італії, Японії, Греції, Румунії, Туреччини та інших країн.

Перехід до відбудови народного господарства в нових, мирних умовах здійснювався у надзвичайно складній обстановці, адже вкрай розорена країна опинилася в лещатах глибокої політичної та економічної кризи. Породжена “воєнним комунізмом” мілітаризація всіх сфер життя, ліквідація легального торгового обороту, згорання товарно-грошових відносин, здійснення в селі продрозкладки (примусове вилучення у виробників на користь держави додаткового, а частіше й частини конче необхідного їм самим виробленого продукту), жорстокий контроль за мірою праці та споживанням стали в нових,

мирних умовах гальмом на шляху відродження народного господарства. Селяни виявляли цілком виправдане незадоволення продрозкладкою, що не давала їм можливості вільно розпоряджатися продуктами своєї праці, а отже, не спонукала до розвитку продуктивного сільського господарства. Крайній ступінь зубожіння породжував такі самі настрої і в робітничому середовищі. Рятуючись від голоду, багато робітників кидали заводи, шахти, залізничні майстерні й починали займатися кустарництвом, ішли на село, декласувалися.

У результаті послаблювалася соціальна база диктатури пролетаріату, посилювалася небезпека реставрації капіталістичного ладу.

Всебічний аналіз наростаючих кризових явищ переконав В. Леніна в непридатності для нових умов “воєнно-комуністичних” підходів, а отже, у необхідності крутого повороту в політиці партії. Проголошений з ініціативи В. Леніна X з’їздом РКП(б) (березень 1921 р.), цей поворот дістав назву нової економічної політики (неп). Період непу розпочався зі скасування продрозкладки. Виходячи з рішень X з’їзду РКП(б) надзвичайна сесія ВУЦВК прийняла закон про заміну продрозкладки продподатком, а Раднарком УСРР видав декрет про норми і розмір податку. Для зернових культур продподаток визначався у 117 млн пудів замість продрозкладки з урожаю 1921 р. у 160 млн пудів. Селяни, які виконали продрозкладку 1921 р., могли вільно реалізовувати надлишки своєї продукції. Скасування реквізиційного принципу в хлібозаготівлях та дозвіл на торгівлю мали важливе значення. Перед селянами вперше відкрилася перспектива справді господарського освоєння одержаної землі.

Визнання державною владою товарно-грошових відносин, приватної торгівлі і зміцнення фінансів вивела з підпілля підприємницьку діяльність. З’явилася так звана нова буржуазія — орендарі, маклери, комісіонери, торгівці-оптовики, промисловці. Їх називали непманами — людьми непу. Діяльність непманів сприяла швидкому подоланню економічного хаосу і розрухи.

У промисловості для втілення принципів непу передбачалося зосередити в руках держави управління великими підприємствами і передати в оренду дрібні. В Україні в оренду організаціям (колективам, артілям) і приватним особам, у тому числі колишнім власникам, було здано 5200 підприємств.

У роки громадянської війни націоналізовані підприємства не мали самостійності, вони не продавали, а здавали свою продукцію головкам на основі замовлень, не купували, а одержували за нарядами

сировину і матеріали. З переходом до непу підприємства об'єднувалися в госпрозрахункові трести. Як метод господарювання, госпрозрахунок ґрунтувався на самоокупності підприємств, яка передбачала не лише беззбитковість, а й отримання прибутку.

З метою забезпечення ефективного функціонування економічної системи країни в 1922–1924 рр. було запроваджено грошову реформу, наслідком якої стала фінансова стабілізація як на внутрішньому, так і зовнішньому ринку. Держава всіляко підтримувала розвиток різноманітних форм кооперації, створювала умови для подальшого зміцнення зв'язків між містом та селом.

За Конституцією 1919 р. УСРР вважалась юридично незалежною державою. 28 грудня 1920 р. представники Росії В. Ленін і Г. Чичерін, з одного боку, і представник України Х. Раковський — з іншого, підписали договір про військовий і господарський союз між двома державами. Згідно з цим договором уряди Росії і України оголошували, що об'єднують сім наркоматів — військових і морських справ, зовнішньої торгівлі, фінансів, праці, шляхів, пошти і телеграфу — та Вищі Ради Народного Господарства (ВРНГ). Згідно з договором об'єднані наркомати входили до складу Раднаркому РСФРР і мали в Раднаркомі УСРР своїх уповноважених. Незважаючи на виступи проти договору українських лівих есерів, цей договір було ратифіковано на V Всеукраїнському з'їзді Рад (березень 1921 р.). Аналогічні договори були укладені також між Російською Федерацією та іншими республіками: з Азербайджаном (вересень 1920 р.), Білорусією (січень 1921 р.), Грузією (травень 1921 р.). Так виникла федерація радянських держав.

Перетворення органів державного управління Російської Федерації на загальнофедеративні означало “автономізацію” незалежних республік, тобто їх фактичне включення в кордони Росії на автономних правах.

Це викликало невдоволення з боку населення, керівників національних республік, які обстоювали ідеї суверенітету. Своєрідним виразником цих ідей став Х. Раковський, який очолював український радянський уряд у 1919–1923 рр. У березні 1922 р. він звернувся до ЦК РКП(б) з пропозицією конкретизувати відносини між РСФРР і УСРР у межах договірної федерації. Було створено комісію для підготовки проекту вдосконалення федеративних відносин, до складу якої входили представники національних республік, від України — голова ВУЦВК Г. Петровський. Членами комісії були члени ЦК РКП(б)

Г. Орджонікідзе, Х. Раковський, Г. Сокольников та Й. Сталін. Головою комісії був В. Куйбишев. Усі члени комісії, за винятком Х. Раковського, були прихильниками “автономізації” республік. Розроблений Й. Сталіним, який фактично усунув В. Куйбишева від керівництва комісією оргбюро ЦК РКП(б), проект резолюції “Про взаємовідносини РСФРР з незалежними республіками” передбачав входження останніх у Російську Федерацію на правах автономних. Отже, ініціатива Х. Раковського дала протилежний результат. В. Ленін не брав участі в роботі комісії через хворобу. Ознайомившись з матеріалами комісії, він вніс пропозицію утворити Радянський Союз, тобто нову федерацію у складі Російської і Закавказької федерації, України і Білорусії. Форма утворення єдиної держави, яку запропонував В. Ленін, була затверджена жовтневим (1922 р.) пленумом ЦК РКП(б). Однак тенденція до “автономізації” національних республік виявилася вже під час роботи утвореної пленумом конституційної комісії у складі Й. Сталіна, М. Калініна, Г. П’ятакова, Х. Раковського та Г. Чичеріна. Ця комісія виробила конституційні засади єдиної держави. Створювалися наркомати трьох типів — злиті, об’єднані й автономні. Злиті наркомати з “безроздільною владою” (їх було п’ять) мали діяти на всій території Радянського Союзу. Ще п’ять — об’єднані — відрізнялися від злитих тільки тим, що підпорядковували Московській колегії республіканські підрозділи дістали назву наркоматів. Статус самостійних у республіках зберігали шість наркоматів: юстиції, внутрішніх справ, землеробства, освіти, охорони здоров’я та соціального забезпечення.

Делегати VII Всеукраїнського з’їзду рад 10 грудня 1922 р. схвалили Декларацію про утворення Союзу РСР і проект Союзного договору. 30 грудня 1922 р. відбувся I з’їзд Рад СРСР. За пропозицією керівника делегації УСРР М. Фрунзе з’їзд в основному затвердив Декларацію про утворення Союзу РСР і Союзний договір. Так на політичній арені світу з’явилася нова держава — СРСР, до складу якої ввійшли Україна, Росія, Білорусія та Закавказькі республіки — Грузія, Вірменія, Азербайджан. Для управління такою великою державою були утворені союзні керівні органи — з’їзд Рад СРСР, Центральний виконавчий комітет (ЦВК), Рада Народних Комісарів (уряд), а правлячу більшовицьку партію РКП(б) було перейменовано в 1925 р. у Всесоюзну Комуністичну партію (більшовиків) — ВКП(б) з центром у Москві.

Пізніше до складу СРСР увійшли Туркменістан (1925 р.) після створення в 1924 р. Туркменської СРР; Узбекистан (1925 р.) після створення в 1924 р. Узбецької СРР.

рення в 1924 р. Узбецької СРР; Таджикистан (1929 р.) після створення Таджикиської СРР у 1929 р. У 1936 р. СРСР об'єднавав 11 союзних республік.

Однак остаточні тексти документів з урахуванням зауважень і пропозицій союзних республік мав затвердити наступний з'їзд Рад. На I з'їзді Рад СРСР було обрано ЦВК СРСР у складі 371 члена і 138 кандидатів, а також чотирьох голів ЦВК (від України — Г. Петровський).

У січні 1923 р. ЦВК СРСР утвердив Конституційну комісію, яку очолив М. Калінін. Разом із ЦВК союзних республік комісія почала працювати над розробкою основних засад державного устрою. Ця комісія, яка працювала гласно, змушена була тільки повторювати те, що у принципі вже вирішила нікому не відома внутрішньопартійна конституційна комісія, в основу рішень якої було покладено автономізаційний проєкт Й. Сталіна.

26 січня 1924 р. відкрився II з'їзд Рад СРСР. Він остаточно затвердив першу Конституцію СРСР. У травні 1925 р. IX Всеукраїнський з'їзд Рад затвердив новий текст Конституції УСРР. У ній законодавчо закріплювалося входження радянської України до складу СРСР, а також право на вільний вихід із Союзу, визначалася компетенція й функції республіканських органів державної влади і державного управління, а також відносини між вищими органами державної влади і державного управління СРСР та УСРР. Так, військово-морські та закордонні справи, зовнішня торгівля, залізничний транспорт повністю входили до компетенції тільки союзного уряду. Союзно-республіканським наркомам підпорядковувалися фінансова система, питання праці, продовольства, промисловості. Частина інших наркоматів — юстиції, внутрішніх справ, землеробства, освіти, охорони здоров'я та соціального забезпечення — зберігали статус самостійних. Але й вони ідеологічно та матеріально залежали від центрального апарату. Таким чином, завершився процес утворення багатонаціональної союзної, а по суті унітарної держави. Україна, як і інші національні республіки, зберігаючи ознаки державного суверенітету, на багато десятиліть стала заручницею політики центру, владних московських партійно-господарських структур. Конституція також зафіксувала зміни, що випливали з фактів утворення в 1924 р. Молдавської АСРР у складі Української СРР і нового адміністративно-територіального поділу республіки. У 1923 р. замість повітів і волостей було утворено округи і райони, а в 1925 р. було ліквідовано

губернії і встановлено триланкову систему управління: центр — округ — район.

На той час Українська республіка була другою за розміром у Союзі РСР. Площа її становила 450 тис. км², а чисельність населення сягала майже 26 млн.

13.2. СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ ТА ПОЛІТИЧНІ ПЕРЕТВОРЕННЯ В 1924—1938 РР.

Після повалення самодержавства національно-визвольний рух українського народу був спрямований на відбудову суверенної держави. З утворенням УСРР було проголошено курс на національне відродження, розвиток культури, посилення національної свідомості народу.

Лібералізація радянського суспільства за часів непу, стабілізація національно-державного процесу шляхом утворення СРСР супроводжувалися діями більшовиків і в національній політиці. У квітні 1923 р. XII з'їзд РКП(б) проголосив політику “корінізації”, яка передбачала залучення представників корінних національностей до партійного апарату і державних органів, застосування національних мов у партійній, господарській діяльності, освіті, пресі, видавничій сфері. Український варіант цієї політики ввійшов в історію під назвою українізації.

Декларувалося, що основною метою цієї політики є сприяння розвитку культур і мов національностей. Проте насправді у керівництва партії було інше завдання — розширити соціальну базу більшовиків за рахунок місцевого, корінного населення і тим самим укоренитися в національних республіках. Так, національний склад державного апарату в УСРР був переважно неукраїнським. У 1923 р. частка українців у ньому дещо перевищувала 30 %. Наприкінці 1920 р. в Україні налічувалося понад 30 тис. членів партії, у тому числі близько 60 % росіян, 20 % українців, 11 % євреїв і 2 % поляків. У 1927 р. частка українців серед членів і кандидатів у КП(б)У досягла 52 %. Однак у ЦК КП(б)У українців було не більше чверті. Генеральними секретарями ЦК КП(б)У з волі українського партійного керівництва ставали лише неукраїнці — німець Е. Квірінг (1923–1925 рр.), єврей Л. Каганович (1925–1928 рр.), поляк С. Косіор (1928–1938 рр.). Як генеральний секретар ЦК КП(б)У Л. Каганович по-чиновницькому

ретельно втілював у життя політику українізації. Він навіть вивчав українську мову і намагався розмовляти нею.

Результати українізації 20-х років були вагомі. Кількість українців серед службовців державного апарату за 1923–1927 рр. збільшилась з 35 до 54 %. На українську мову перейшло понад чверть інститутів і більш як половина технікумів. Книжки, журнали і газети видавалися переважно українською мовою. Політика корінізації здійснювалась і в районах України, компактно населених національними меншинами, де працювали сотні шкіл з німецькою, болгарською, єврейською, польською, татарською та іншими мовами навчання.

У жовтні 1921 р. на церковному соборі у Києві було утворено Українську автокефальну православну церкву (УАПЦ), яку очолив митрополит В. Липківський. У 1924 р. вона вже мала 30 єпископів, півтори тисячі священників і понад тисячу парафій. Релігійна служба відправлялася українською мовою.

З посиленням українізації дедалі більшого впливу в суспільному житті набувала націонал-комуністична течія. Представники її щиро вірили у можливість поєднання доктрин більшовизму з процесами національно-культурного відродження. Найяскравішими представниками націонал-комунізму в Україні були відомий український письменник, політичний діяч, член більшовицької партії з 1919 р. М. Хвильовий, а також О. Шумський, який в 1924–1926 рр. був наркомом освіти і відповідав за здійснення українізації. М. Хвильовий виступив з осудом невідповідності теорії і практики більшовиків у національному питанні. Висунуте ним гасло “Геть від Москви!” орієнтувало українське національне відродження на культурні здобутки Заходу і подолання провінціалізму української культури. Позицію М. Хвильового активно підтримав О. Шумський, який наполягав на необхідності відкликання з України Л. Кагановича. Останній проявив схильність до адміністрування, бюрократизму і штучно гальмував процес українізації. У відповідь генеральний секретар ЦК КП(б)У Л. Каганович організував кампанію критики наркома освіти. У 1927 р. лютнево-березневий об’єднаний пленум ЦК ВКП(б) і ЦК КП(б)У розцінив погляди О. Шумського як “націоналістичний ухил”, його було знято з посади наркома і направлено в розпорядження ЦК ВКП(б) за межі України.

Поява націонал-комуністичних тенденцій була своєрідним відображенням плюралізму в економічному житті, певним послабленням тоталітарного контролю партії, що дало можливість для короточас-

ного існування різних ідеологічних течій. Однак цей прояв “лібералізму” був дуже швидко ліквідований партією водночас з новою економічною політикою.

Досягнута під час непу соціально-економічна стабілізація дала змогу більшовицькій партії у грудні 1925 р. на XIV з’їзді ВКП(б) проголосити курс на індустріалізацію. Цей курс передбачав перетворення СРСР з аграрної країни на високорозвинену промислову державу. Справжньою стратегічною метою більшовицької партії було здійснення нової спроби реалізації комуністичної доктрини, згідно з якою велика індустрія мала стати “рушієм соціалістичного будівництва”.

У грудні 1927 р. XV з’їзд ВКП(б) схвалив директиви першого п’ятирічного плану на 1928/29–1932/33 рр., за якими середньорічні темпи приросту промислової продукції підвищувалися до 16 %. Такі темпи індустріалізації передбачалося забезпечити за рахунок селянства. Шляхом використання політики “ножиць цін”, тобто встановлення завищених цін на промислові товари і відповідно — занижених цін на сільськогосподарську продукцію.

Селян, однак, не влаштовували високі ціни на продукцію державної промисловості, і вони різко зменшили обсяг закупівель. Вони були невдоволені й державними заниженими цінами на хліб. Узимку 1927–1928 рр. у країні спалахнула хлібозаготівельна криза. Виробники хліба не погоджувалися везти його на ринок. Запровадження тиску на селян аж до кримінального переслідування на початку 1928 р. дало змогу подолати кризу. Однак узимку 1928–1929 рр. хлібозаготівельна криза повторилася. Цього разу вона загострилася через загибель частини озимини в Україні. Й. Сталін відмовився від непу і перейшов до політики комуністичного штурму з примусовою продрозкладкою, забороною торгівлі, картковою системою для міського населення, інфляційним випуском паперових грошей, експропріацією (розкуркуленням) найзаможніших селянських господарств і примусовим об’єднанням майже всіх інших категорій селянства в колективні господарства, утворювані з метою зручнішого здійснення продрозкладки.

У першій п’ятирічці утверджувався господарський механізм, повністю відірваний від ринкової економіки. Він характеризувався високим ступенем централізації управління народним господарством, застосуванням адміністративно-командних методів управління.

Майже вся економіка України контролювалася центральними органами влади. Створювалася командна економіка з найвищим ступе-

нем централізації управління. Здійснюючи “генеральну лінію на соціалістичну індустріалізацію”, радянська влада опиралася на силові структури — армію, міліцію та внутрішні війська, чекістів. Опір цій “генеральній лінії” сталінські ідеологи розцінювали як небезпечний опортунізм. Почалися широкомасштабні репресії. У 1928 р. було організовано так звану шахтинську справу. Над “шахтинцями” — в основному спеціалістами з м. Шахти — було проведено показовий судовий процес. В Україні широкі репресії проти господарників і спеціалістів відбувалися під безпосереднім керівництвом голови Державного політичного управління (ДПУ) УСРР В. Балицького. У січні 1933 р. Й. Сталін оголосив про дострокове виконання першої п’ятирічки — за 4 роки і 3 місяці (тобто до кінця 1932 р.).

Першим роком другої п’ятирічки (1933–1937 рр.) почали вважати 1932 р. Однак коли порівняли натуральні показники першої п’ятирічки з обсягами виробництва 1932 р., виявилось, що план не було виконано.

У 1932–1933 рр. в економіці країни склалося неймовірно тяжке становище. Форсування темпів індустріалізації, ігнорування принципу матеріальної заінтересованості як у місті, так і на селі, суцільна дезорганізація виробництва в результаті марних намагань побудувати народногосподарську систему без товарно-грошових відносин — усе це поставило країну перед економічною катастрофою.

Починаючи з 1933 р. політика комуністичного штурму припинилася. На другу п’ятирічку було запропоновано середньорічні темпи приросту промислової продукції на 13–14 %. Це пом’якшило народногосподарські диспропорції. Стало можливим більше уваги приділяти освоєнню нової техніки.

У другій половині 1935 р. було вирішено тимчасово скасувати граничну межу в заробітках. Запроваджувалося правило — скільки виробив, стільки й заробив. Завдяки цьому посилилась творча ініціатива робітників щодо підвищення продуктивності праці.

Перехід від карткової системи розподілу до вільного продажу продовольчих товарів через магазини створив можливість витратити додатково зароблені гроші, що сприяло підвищенню матеріальної заінтересованості. У ніч на 31 серпня 1935 р. вибійник шахти “Центральна–Ірміне” у Кадіївці О. Стаханов застосував метод роботи, заснований на поділі виробничих операцій між вибійником і кріпильником. Це дало можливість вирубати за зміну 102 т вугілля, тобто в

14,5 раза більше норми. У лютому 1936 р. М. Ізотов на шахті “Кочегарка” за допомогою 12 кріпильників вирубав 607 т вугілля.

Маючи дещо й позитивне, у цілому стаханівський рух призвів до підвищення планових завдань, а звідси — до перенапруження виробничих процесів.

Незважаючи на зниження життєвого рівня трудящих, що стало результатом розгортання підвищених темпів індустріалізації, її досягнення були очевидними. Було споруджено 35 промислових гігантів вартістю понад 100 млн крб. кожний. З них в Україні — 7 новобудов і 5 реконструйованих підприємств. З’явилися такі велетні, як “Запоріжсталь”, “Криворіжсталь”, “Азовсталь”, Дніпрогес, Дніпроалюмінійбуд, Краматорський машинобудівний завод, Харківський тракторний завод. Реконструйовано Луганський паротягобудівний завод і металургійні заводи у Дніпродзержинську, Макіївці, Дніпропетровську і Алчевську. Стали до ладу Штерівська і Зубівська ДРЕС, Дніпрогес 1 травня 1932 р. дав перший струм. У 1932 р. Харківський тракторний завод випустив майже 17 тис. тракторів. У Донбасі було побудовано близько 100 нових шахт.

У харчовій промисловості виникли нові галузі — маргаринава, маслоробна, комбікормова, хлібопекарська. Було побудовано 67 механізованих хлібозаводів, п’ять великих м’ясокомбінатів. У 1932 р. розпочав роботу Херсонський консервний завод проектною потужністю 138 млн умовних банок на рік, що набагато перевищувало потужності всієї консервної промисловості дореволюційної Росії. Практично заново створювалася легка промисловість. У Києві, Харкові та Дніпропетровську стали до ладу великі взуттєві фабрики з конвеєрним виробництвом.

Однак легка і харчова галузі промисловості розвивались набагато повільніше, ніж важка індустрія через менші масштаби капітального будівництва й відставання сировинної бази.

Індустріалізація викликала істотні зміни у структурі народного господарства. Змінилося співвідношення між промисловістю і сільським господарством. Питома вага важкої промисловості у промисловому виробництві збільшилась за рахунок валового випуску продукції з 68,7 % у 1925–1926 рр. до 92,5 % у 1938 р.

Україна за рівнем розвитку галузей важкої промисловості випередила деякі західноєвропейські країни. Вона посіла друге місце в Європі (після Німеччини) за виплавленням чавуну, четверте місце у світі

за обсягом видобутку вугілля. За виробництвом металу і машин Україна випередила Францію та Італію, наздогнала Англію.

Для років індустріалізації було характерним і привілейоване становище групи “А” — виробництво засобів виробництва за капіталовкладеннями, що призвело до відставання групи “Б” — виробництва предметів споживання, а це, у свою чергу, негативно позначилося на рівні життя народу.

Ще бурхливішими і драматичнішими були в ці роки зміни на селі. Ідеї запровадження колективної власності в аграрному секторі економіки як важливого кроку до комуністичного суспільства розглядалися більшовиками з перших років їх перебування при владі.

Лозунг суцільної колективізації офіційно проголосив листопадовий (1929 р.) Пленум ЦК ВКП(б), який визнав недостатніми накреслені XV з'їздом партії темпи колгоспного будівництва (до 20 % селянських посівів СРСР, до 24 % — в Україні наприкінці п'ятирічки).

Колективізація була задумана для того, щоб забезпечити нееквівалентний обмін між містом і селом, полегшити викачування селянських ресурсів до державного бюджету. Суцільна колективізація була задумана як комунізація. Так, у багатьох опублікованих документах йшлося про артіль, яка мала вигляд комуни. У новому Примірному статуті про сільгоспартіль (лютий 1930 р.) йшлося як про перехідну до комуни форму колгоспу. Почали усупільнювати корів, дрібну худобу і птицю.

Така практика зустріла відчайдушний опір селянських мас, зокрема збройний. Колгоспам встановлювали такий план здачі продукції, що після його виконання для розподілу за трудоднями нічого не залишалося. Тому колгоспники, щоб вижити, змушені були розраховувати в основному на присадибні ділянки.

Україна належала до районів, де колективізацію планувалося завершити восени 1931 р. або навесні 1932 р.

Лідер українських комуністів С. Косіор на догоду Й. Сталіну 24 лютого 1930 р. підписав інструктивний лист ЦК КП(б)У до місцевих парторганізацій з гаслом, відповідно до якого Україну слід було колективізувати “до осені 1930 р.”.

Навіть за умови великої державної допомоги і податкових пільг протягом перших десяти років радянської влади в колгоспи вступила незначна кількість незаможного селянства. Щоб здійснити колективізацію в найкоротші строки, було вирішено знищити найзаможніший прошарок селянства. Становище незаможника при цьому не

було гарантією безпеки для селян, які не погоджувалися на колективізацію. Їх оголошували “підкуркульниками” і репресували. Щоб придушити опір суцільній колективізації, заможних селян оголошували “куркулями” і виселяли на Північ або до Сибіру. Потім почали виселяти середняків і навіть частину бідняків.

Перший етап розкуркулення тривав в Україні з другої половини січня до початку березня 1930 р. і охопив 309 районів, де налічувалося 2524 тис. селянських господарств (із загальної кількості 5045 тис. господарств у 581 районі). Станом на 10 березня 1930 р. було розкуркулено 61887 господарств, тобто 2,5 % загальної їх кількості. До середини 1931 р. з України було депортовано 98,5 тис. селянських родин. Загалом було експропрійовано близько 200 тис. селянських господарств, а за 1928–1931 рр. зникло 352 тис. господарств. З-понад мільйона українських селян, репресованих радянською владою на початку 30-х років, близько 850 тис. депортували на Північ, де багато хто з них загинув.

Усе це разом із загальною деградацією виробництва і зумовило голод, який ще більше посилився після встановлення нереальних планів хлібозаготівель.

Протягом січня — листопада 1930 р. селянський сектор України дав державі 400 млн пудів хліба, за відповідний період 1931 р. — 380 млн. З червня до жовтня 1932 р. з колгоспників та одноосібних господарств вдалося витиснути 132 млн пудів хліба. І тоді в Україну було направлено хлібозаготівельну комісію на чолі з В. Молотовим, яка мала надзвичайні повноваження. Надзвичайна комісія перевела Україну на блокадне становище. З 1 листопада 1932 р. до 1 лютого 1933 р. надзвичайна комісія додатково “заготовила” в Україні 104,6 млн пудів зерна. Загальний обсяг вилученого з урожаю 1932 р. хліба становив 260,7 млн пудів. На початок 1933 р. практично всюди в Україні хлібних запасів не залишилося. А треба було ще дожити до нового врожаю. Зимові хлібозаготівлі відривали в голодуючих останній шматок хліба. Голодомор 1932–1933 рр. почався вже в перший місяць діяльності надзвичайної комісії. З березня 1933 р. смертність від голоду стала масовою. Демографічна статистика 30-х років свідчить про те, що втрати населення України від голоду 1932 р. становили безпосередньо близько 150 тис. осіб, а від голоду 1933 р. — 3–3,5 млн осіб. Цілковиті демографічні втрати, включаючи катастрофічне зниження народжуваності під впливом голоду за 1932–1933 рр., сягали

5 млн осіб. Не менше 1 млн селян загинуло на Північному Кавказі, особливо на Кубані.

Голод охопив тоді не тільки Україну, а й Північний Кавказ, Поволжя, Південний Урал, частину Казахстану та Сибіру.

У 1933 р. радянське керівництво в умовах кризи народного господарства, тяжких демографічних втрат внаслідок голоду вимушено відмовляється від політики прискорення темпів колективізації на селі. Воно скасовує необґрунтовані насильницькі продрозкладки. Колгоспи та одноосібники дістають право після виконання зафіксованих державних поставок реалізувати залишки сільськогосподарської продукції за цінами вільного ринку. Це пробудило зацікавленість у розширенні посівних площ, стимулювало підвищення продуктивності праці й подолання безгосподарності.

Надзвичайна ситуація, що склалася в сільському господарстві, потребувала особливих методів керівництва. Було створено політичні відділи машинно-тракторних станцій (МТС) і радгоспів, які мали сприяти подоланню кризи. Влада політвідділів була безмежною, і вони використали її насамперед для репресій. Скасування продрозкладки і репресії були методами, за допомогою яких політвідділи боролися з небажанням колгоспників працювати у громадському господарстві.

У колгоспах створювалися бригади з постійним складом працюючих, що відповідали за засоби виробництва, рогату худобу. З весни 1933 р. у рільничих бригадах почали створюватися ланки, за якими закріплювалися ділянки на весь період вирощування врожаю.

Зміцнювалася матеріально-технічна база села. Лише протягом 1933 р. кількість МТС у республіці збільшилась з 592 до 657. До кінця другої п'ятирічки в Україні діяло вже 958 МТС, що обслуговували 26,7 тис. колгоспів (97,7 % загальної кількості).

До кінця 1934 р. економічні наслідки сталінського штурму на селі були в основному подолані. Свідченнями цього стали ліквідація карткової системи розподілу продовольчих товарів і реорганізація політвідділів МТС як репресивних надзвичайних органів влади. Вихід колгоспів із кризи сприяв збільшенню державних поставок зерна. У 1933 р. від України до державних засік надійшло 317 млн пудів хліба, а в 1935 р. — 462 млн пудів. Матеріальна заінтересованість позначилася на продуктивності праці у громадському господарстві. У 1935 р. бригадир Старобешівської МТС на Донеччині П. Ангеліна стала ініціатором весоюзного змагання тракторних бригад. Тоді ж ланкова колгоспу в селі Старосілля на Черкащині М. Демченко взя-

ла зобов'язання виростити по 500 ц цукрових буряків з гектара. У країні поширилось змагання п'ятдесятниць.

Більшість господарств почали обзаводитися підсобними виробництвами — птахівництвом, садівництвом, бджільництвом. У колгоспах було організовано тваринницькі ферми.

Колгоспний лад, що виник у результаті соціально-економічних перетворень, став однією з головних підвалин командної економіки, економічний фундамент тоталітарного режиму. Перетворення селянина на колгоспника означало позбавлення його власності на засоби виробництва.

Соціально-економічні перетворення в роки перших п'ятирічок значно вплинули на склад населення України. Найдинамічніше розвивався робітничий клас. Якщо в 1926 р. на кожні сто осіб припадало менше ніж два промислових робітника, то в 1939 р. — понад шість. Українська промисловість поповнювалася здебільшого вихідцями з України. Разом з тим у робітничому класі України збільшилась кількість росіян, білорусів, татар, представників інших національностей СРСР. Особливо це було характерно для Донецько-Придніпровського економічного району.

Порівняно з дореволюційним періодом питома вага жінок у складі робітничого класу потроїлася, і у другій половині 30-х років 30 % робітників становили жінки.

Чисельність службовців збільшувалась швидше, ніж робітничого класу. У 1928 р. в Україні налічувалося 1770 тис. робітників і 549 тис. службовців. У 1939 р. кількість робітників збільшилась до 4578 тис., а службовців — майже до 2 млн.

За становищем у виробництві колгоспники майже зрівнялися з робітниками і службовцями. Вони так само стали залежати від держави, як і робітники. Однак не мали гарантованого мінімуму заробітної плати. Поряд з працею на державу в колгоспах селяни розвивали власне присадибне господарство. Воно стало вагомим джерелом грошових доходів для селян, які змогли продавати свою продукцію на ринках, а також істотно задовольняло потреби робітників і службовців у м'ясо-молочних продуктах, фруктах та овочах.

Певним доповненням до індивідуальних доходів робітників і службовців були суспільні фонди споживання, з яких сплачувалися пенсії, стипендії, різні види соціальної допомоги. Фонди поступово розширювались і у другій п'ятирічці за розмірами перевищили чверть фонду заробітної плати.

На середину 30-х років надзвичайно дорогою ціною було досягнуто певних позитивних зрушень у розвитку народного господарства. Водночас у суспільних відносинах спостерігався дедалі більший відхід від принципів демократії, прав і свобод, які були проголошені в 1917 р.

Відмова від непу й перехід до другого воєнно-комуністичного штурму наприкінці 20-х і на початку 30-х років супроводжувалися надзвичайно різким посиленням репресій проти народу.

У 1929 р. Й. Сталін, розгромивши опонентів у лавах партії під час дискусії щодо перспектив непу, встановив жорстокий тоталітарний режим. Головними його ознаками були безмежна влада одноосібного лідера, який спирався на партійно-державний апарат; бюрократизація суспільного життя; однопартійна диктатура; утворення командно-адміністративної економіки з одержавленням засобів виробництва; політичне відчуження громадян від управління державою; тотальний ідеологічний контроль правлячої партії над усіма сферами суспільного життя; відсутність плюралізму і відкидання критики в будь-якій формі. Головною метою діяльності більшовицької партії знову, як і в 1917–1920 рр., проголошувалася “побудова соціалізму”, що повинен був створити рівні права і можливості для всіх громадян.

У сучасній історичній літературі сталінські політичні репресії в Україні поділяються за хронологією і динамікою на три великі хвилі: 1928–1931 рр.; 1932–1936 рр.; 1937–1938 рр.

У 1929–1930 рр. каральні органи сфальсифікували процес над неіснуючою “Спілкою визволення України” (СВУ). Головним звинуваченим вважався С. Єфремов — віце-президент Всеукраїнської академії наук, заступник голови Центральної Ради в 1917 р. Серед засуджених були 2 академіки, 11 професорів, 2 письменники та ін.

Репресії цього періоду не обминули й релігійного життя: у січні 1930 р. було ліквідовано Українську автокефальну православну церкву. У 1933 р. в Україну з Москви прибув П. Постишев, який разом з головою ДПУ УСРР В. Балицьким розгорнув масовий терор, “партійну чистку”. 7 липня 1933 р. покінчив життя самогубством звинувачений у націоналістичному ухилі М. Скрипник. 13 травня цього ж року трагічно обірвав своє життя М. Хвильовий. Заарештовано О. Шумського й десятки комуністів, що поклато край сподіванням на продовження політики українізації.

Кульмінацією другої хвилі сталінських репресій стали події після вбивства С. Кірова у Ленінграді 1 грудня 1934 р. Українське респуб-

ліканське керівництво на чолі з С. Косіором та П. Постишевим заходилося ретельно вичищати Україну від “терористичних формувань”. У середині грудня 1934 р. у Києві відбулась виїзна сесія військової колегії Верховного Суду СРСР, яка засудила до розстрілу 28 діячів культури. Жертвою цієї страшної хвилі репресій став Ю. Коцюбинський — учасник подій 1917 р., якого було розстріляно в 1937 р. У грудні 1934 р. було розгромлено “Український центр білогвардійців-терористів”. У 1935 р. відбувся процес над міфічним “Всеукраїнським боротьбистським центром”, “Націонал-терористичним центром”, “Блоком українських терористичних груп”, “Троцькістсько-націоналістичним терористичним блоком”. У 1936 р. були сфабриковані справи “Українсько-троцькістського центру”, “Соціал-демократичної партії України”.

Наступна хвиля масових репресій офіційно розпочалася після Пленуму ЦК РКП(б) у лютому-березні 1937 р. і дістала назву “єжовщина” (за прізвищем наркома НКВС М. Єжова). Так званий великий терор 1937–1938 рр. був спрямований проти усіх соціальних верств країни, у тому числі проти партійної державно-господарської номенклатури, військових командирів. Україна постраждала від цього терору найбільше. Серед репресованих були організатори Компартії України Е. Квірінг, В. Затонський, Ю. Медведєв, колишні голови українського уряду Х. Раковський, В. Чубар, П. Любченко (загинув за загадкових обставин).

Із 62 членів ЦК КП(б)У, яких було обрано XIII з’їздом комуністів республіки в червні 1937 р., у ворожій діяльності було звинувачено 55. Із 11 членів політбюро ЦК КП(б)У репресовано 10, з 5 кандидатів у члени політбюро — 4. Загинули всі 9 членів оргбюро ЦК КП(б)У, включаючи одного з головних організаторів попередніх репресій — С. Косіора.

Було засуджено також сотні комсомольських працівників України, а ЦК ЛКСМУ розпустили.

Об’єктом звинувачень у цей час став командний склад армії: у 1937 р. було репресовано офіцерські кадри Київського і Харківського військових округів на чолі з командувачами І. Якіром та І. Дубовим. У результаті таких репресій тільки в сухопутних військах в Україні бракувало понад 10 тис. командирів і 850 політпрацівників.

Були репресовані сотні тисяч людей, переслідувались різні верстви — від інтелігенції до колгоспників. Не обминула ця лиха доля й

духовенства. Місцями масових розстрілів стали Биківня, що під Києвом, Рутченківське поле на околиці Донецька і ряд інших місць.

Отже, світла мета, до якої прагнули мільйони людей України і загалом СРСР, у ті роки була затьмарена соціальною незахищеністю, свавіллям і жорстокістю.

І все це супроводжувалося деклараціями про права і свободи громадян, проголошеними Конституцією СРСР від 5 грудня 1936 р. У ній зазначалося, що в СРСР побудовано соціалістичне суспільство. Багатоступеневі вибори до органів влади замінювалися прямими при таємному голосуванні. Було скасовано категорію “позбавленців”, тобто осіб, які усувалися з політичного життя через належність до “експлуататорських верств”. Селяни одержували рівні з робітниками права обирати й бути обраними в усі органи влади. У Конституції 1936 р. було закріплено, що Комуністична партія є керівним ядром усіх громадських і державних організацій. Це цілком відповідало дійсності. Партійний апарат був основою тоталітарної держави, а в руках генерального секретаря, тобто Й. Сталіна, зосередилася небачена в історії повнота політичної та економічної влади.

І все ж формально, за буквою Конституції, владою залишалися Ради — найвищий орган влади одержав назву Верховна Рада замість з'їзду Рад СРСР.

Конституція СРСР 1936 р. містила статті, які гарантували права особи і громадянські свободи. Зокрема, проголошувалися свободи друку і зборів, недоторканність особи, житла й листування, принципи відкритості суспільних процесів, підтверджувалося право обвинувачуваного на захист. Зафіксовані в Конституції демократичні норми аж ніяк не узгоджувалися з практикою терору.

Конституції союзних республік було розроблено за зразком союзної. Проект нової Конституції України було опубліковано 1 січня 1937 р., а 30 січня 1937 р. надзвичайний XIV з'їзд Рад України її затвердив. Конституція 1937 р. встановлювала інший порядок означень: спочатку “радянська”, а потім “соціалістична”, тобто замість УСРР — УРСР. Почали діяти Верховна Рада і місцеві ради.

Перші вибори у Верховну Раду УРСР відбулися 26 червня 1938 р. Було обрано 304 депутатів, серед них 153 робітників, 76 селян, 75 службовців; за партійним складом — 222 комуністи, 36 комсомольців, 46 безпартійних; за національним складом — 186 українців, 111 росіян і 7 представників інших національностей.

Такими були основні події складних і суперечливих 20–30-х років в Україні. Вони наклали свій відбиток на життя українського народу, на становище у сфері культури.

13.3. УКРАЇНЬСКА КУЛЬТУРА 20–30-Х РОКІВ

Культура — історично виважений рівень розвитку суспільства, творчих сил і здібностей людини, що виражається у способах організації життя і діяльності людей, а також створюваних ними матеріальних і духовних цінностях. Відповідно до двох основних видів суспільного виробництва культура поділяється на матеріальну і духовну.

У доктрині більшовиків про побудову комуністичного суспільства важливе місце посідала культурна революція. Основний наголос у культурно-просвітницькій діяльності робився на ідеології, вихованні мас у дусі комуністичних ідей.

Метою “культурної революції” було формування в суспільній свідомості певних стереотипів, які зробили б поведінку широких мас населення прогнозованою.

У 20-ті роки важливим напрямком культурного будівництва була ліквідація неписьменності населення. У 1923 р. в Україні було створено товариство “Геть неписьменність”, яке очолював голова ВУЦВК Г. Петровський. Активістів лікнепу, більшість яких були вчителі, назвали по-воєнному — культармійцями. Держава не лише забезпечувала безкоштовне навчання в гуртках лікнепу, а й надавала певні пільги тим, хто навчався.

У 1924 р. розпочалась підготовка до запровадження чотирирічного обов’язкового навчання дітей. У містах це завдання було виконано за кілька років. Проте в цілому в Україні в 1927/28 навчальному році поза школою ще залишалось 35 % дітей шкільного віку.

Найголовнішим завданням у сфері культури партія вважала підготовку фахівців робітничого походження, їм були надані великі пільги. З цією метою при вузах почали створюватись робітничі факультети. Робітфаківці забезпечувались гуртожитком, їм виплачувались державні стипендії.

Інтенсивно розвивалася мережа освітянських закладів. У 1925 р. в УСРР діяло близько 18 тис. шкіл, 145 технікумів, 35 інститутів, 30 робітфаків. Важливою передумовою успішного розвитку освіти стала українізація, що відкривала для українців доступ до знань за допомогою рідної мови. Цей фактор, а також стабілізація суспільно-еконо-

мічного життя за часів непу позначилися на досягненнях у сфері культури. Так, наприкінці 20-х років частка неписьменних серед дорослого населення скоротилася з 76 до 43 %.

Головним центром науки в республіці стала Всеукраїнська академія наук (ВУАН). Президентом її в 1922–1928 рр. був В. Липський. У 20-х роках у ВУАН існували три відділи: історико-філологічний, фізико-математичний і соціально-економічний. Найбільш плідно працював перший відділ, де провідну роль відігравав М. Грушевський, який у 1924 р. повернувся з-за кордону і був обраний академіком ВУАН (з 1929 р. — академік АН СРСР). Він продовжував працювати над справою всього життя — фундаментальною «Історією України-Руси». Колегами його були видатні історики Д. Багалій, М. Слабченко, О. Оглоблин, Д. Яворницький.

У ВУАН плідно працювали також математики Д. Граве та М. Крилов, хіміки В. Кістяковський та Л. Писаржевський, географ К. Воблій, статистик і демограф М. Птуха. Яскравий і нестримний розвиток української літератури й мистецтва у 20-ті роки під впливом революційних подій, а згодом — українізації, дав підстави дослідникам порівнювати його з добою Відродження. Головними особливостями цього часу стали розмаїття літературних напрямків, течій, виникнення й розпад багатьох письменницьких груп. Деякі з них перебували під впливом Пролеткульту — радянської літературно-художньої та просвітницької організації, для якої було характерне нігілістичне ставлення до культури минулого, «культури експлуататорів». Пролеткультівські ідеї сповідували літературні організації «Плуг» та «Гарт», які були створені у столиці УСРР — Харкові. Модерністські концепції обстоювали групи «пролетарських письменників»: неокласики (М. Зеров, М. Рильський), символісти (П. Тичина, Ю. Меженко), футуристи (М. Семенко).

У 1925 р. виникла найвідоміша літературно-мистецька організація республіки — Вільна академія пролетарської літератури (ВАПЛІТЕ), яка об'єднала 22 письменників і поетів. Серед них — П. Тичина, В. Сосюра, Ю. Смолич, М. Бажан, Ю. Яновський, О. Довженко, Л. Курбас та ін. Ідейним керівником ВАПЛІТЕ був М. Хвильовий (справжнє прізвище — Фітильов), а першим її президентом — М. Яловий. Це була доба відносної лібералізації літературного та мистецького процесу, коли популярними стали твори прозаїків І. Микитенка, М. Хвильового, А. Шияна, Ю. Яновського, поетів М. Бажана, В. Сосюри, драматургів І. Кочерги, М. Куліша. У сфері

образотворчого мистецтва плідно працювали М. Бойчук, Ф. Кричевський, М. Нарбут, А. Петрицький, В. Касіян, в музичному мистецтві — І. Верьовка, П. Козицький, М. Вериківський, В. Косенко, Б. Лятошинський, А. Ревуцький та ін. Здобули визнання театральні колективи “Березіль” на чолі з Л. Курбасом (Харків) та імені І. Франка під керівництвом Г. Юри (Київ). У 1927 р. почалося будівництво найбільшої в Європі Київської кіностудії, а в 1928 р. з’явився перший фільм О. Довженка “Звенигора”.

Творчість українських митців мала велике значення для піднесення національної свідомості українського народу. Завдяки політиці українізації істотно підвищилась питома вага українців у складі керівного персоналу, особливо в сільській місцевості. Перевага українців серед представників культури й освіти пояснювалася великим їх відсотком у наймасовішій категорії фахівців цієї галузі — учителів, особливо сільських.

У добу “великого перелому”, тобто наприкінці 20 — на початку 30-х років, гасло культурної революції стало одним з основних для радянської влади. У розвитку масової культури наголошувалося на подоланні неписьменності дорослого населення. Ця робота набула розмаху в роки другої п’ятирічки. Вже в 1933 р. було зареєстровано лише 15 % неписьменних віком до 50 років. Щоб не породжувати нове покоління неписьменних, загальноосвітня школа повинна була охопити всіх без винятку дітей. На це було спрямовано постанови ЦК ВКП(б) у липні 1930 р. Школи ставали найвагомим ідеологічним інститутом. Тому влада прагнула не залишити поза впливом комуністичної ідеології жодної дитини. Звісно, принцип обов’язковості навчання вніс справді революційні зміни у шкільну освіту. У 1934 р. запроваджувалась єдина структура загальноосвітньої школи трьох типів: початкова (чотирирічне навчання), неповна середня (семирічне) і середня (десятирічне). У другій п’ятирічці в Україні було побудовано 1864 школи. Більшість початкових шкіл було перетворено на семирічки. Кількість середніх шкіл за п’ятирічку збільшилась майже в 10 разів і в 1937/38 навчальному році становила близько 2,5 тис. У них навчалось близько третини учнів. На початку другої п’ятирічки в україномовних школах навчалось понад 80 % учнів. Це відповідало питомій вазі українців у складі населення республіки. Національні меншини мали свої школи — російські, польські, німецькі, болгарські, молдавські, татарські та ін.

Незважаючи на певні позитивні зрушення в масовій культурі, у сфері середньої і вищої освіти, науки та мистецтва, сталінський режим поступово бере курс на ліквідацію політики українізації, яка була оголошена поступкою “націоналістичній контрреволюції”. У 1937 р. слово “українізація” раптово зникло з офіційної лексики. У 1938 р., коли першим секретарем ЦК КП(б)У став М. Хрущов, у неросійських школах було запроваджено обов’язкове вивчення російської мови починаючи з 2-го до 10-го класу, а український алфавіт, грамастика і словник були максимально наближені до неї.

Знову панівною мовою державних установ і закладів стала російська, зменшилася кількість шкіл, україномовних газет і журналів, закривалися українські театри, зменшився відсоток українських учителів і науковців. Після скасування політики корінізації у школах національних меншин почали викладати російською або українською мовами.

Нормальне функціонування народного господарства і управління було неможливе без спеціалістів. Тому з початку 30-х років збільшилися масштаби підготовки фахівців робітничо-селянського походження через робітфаки і вищі навчальні заклади. У 1938 р. Україна за чисельністю студентів (124 тис.) випередила, зокрема, Великобританію (50 тис.), Німеччину (70 тис.) та Францію (72 тис.). У роки другої п’ятирічки вищі навчальні заклади і технікуми України підготували 196 тис. спеціалістів.

Головним осередком наукової діяльності продовжувала залишатися ВУАН. У 1936 р. при затвердженні нового статуту її було перейменовано на Академію наук УСРР. Президентом ВУАН у 1928–1929 рр. був Д. Заболотний, а з 1930 р. — О. Богомолець. З 1930 р. у ВУАН основним осередком наукової роботи стали інститути. Академія почала працювати за планом. Держава повністю фінансувала Академію і контролювала виконання планових робіт. У науководослідних інститутах та інших осередках ВУАН було досягнуто вагомих результатів. Зокрема, М. Крилов та його учень М. Боголюбов створили нову наукову галузь — нелінійну механіку. Світове визнання дістали фундаментальні праці математиків Н. Ахієзера, С. Бернштейна, М. Кравчука, М. Крейна, Г. Пфейфера.

Праці Л. Ландау, Є. Ліфшиця та інших науковців фізико-технічного інституту в Харкові свідчили про народження в Україні центру теоретичної фізики світового класу. Під керівництвом О. Бродського і Л. Писаржевського розвивалися важливі напрямки хімії. Вчені

О. Богомолець, І. Шмальгаузен, М. Холодний та В. Юр'єв зробили визначні відкриття в біології.

Починаючи із середини 30-х років у ВУАН прискорився розвиток досліджень у техніці. Працями Є. Патона та його учнів на наукову основу було поставлено теорію зварювання і вивчення міцності зварних конструкцій. У 1934 р. створено інститут електрозварювання та гірничої механіки.

Значний внесок у теорію освоєння космосу зробив Ю. Кондратюк (О. Шаргей).

Вагомих здобутків у боротьбі з епідеміями досягли М. Гамалія і Д. Заболотний. Плідно працювали у сфері медицини та біології О. Палладін, Ф. Яновський, М. Стражеско.

Активно працювали на терені суспільних наук історики Д. Багалій, Д. Яворницький, М. Яворський, М. Грушевський, літературознавці С. Єфремов, О. Білецький, економіст К. Воблий.

У 1930 р. у науково-дослідних установах працювали близько 40 тис. науковців. Але наприкінці 20-х років почалося переслідування вчених. У 1930 р. відбувся вже згаданий процес над міфічною “Спілкою визволення України” на чолі з С. Єфремовим. Наступним було “викриття” ще однієї нібито діючої контрреволюційної організації — “Українського національного центру” (УНЦ). Керівництво нею приписали М. Грушевському. У 1931 р. вченого заарештували, однак через деякий час ця сфабрикована ДПУ “справа” УНЦ зазнала краху. М. Грушевському дозволили жити в Москві, тобто фактично у вигнанні. У 1934 р. під час відпочинку в Кисловодську (він був хворий на діабет) після нескладної операції він помер.

Репресіям піддавалися вчені-історики М. Слабченко, Ф. Гавриленко і М. Горбань, філософи П. Демчук, І. Агол, геолог Н. Світальський та ін.

У листопаді 1937 р. розстріляли М. Яворського.

У 1931 р. поза межами ВУАН було утворено Всеукраїнську асоціацію марксистсько-ленінських інститутів (ВУАМЛІН), президентом якої став О. Шліхтер. Цю установу було створено з метою успішнішої розробки проблем суспільних наук, ніж “буржуазна” ВУАН. Однак установа проіснувала недовго. У другій половині 1936 р. було організовано академічні інститути гуманітарного профілю, історії України, українського фольклору, української літератури, а також економіки.

Література та мистецтво вважались однією з ділянок “культурного фронту”. Партійно-радянське керівництво вирішило докорінно оновити склад митців поповненням з робітників і селян. Психологія “великого перелому” вплинула навіть на цю сферу культури. У 1930 р. профспілки проголосили всесоюзний призів робітників-ударників у літературу.

Через рік виявилось, що в Україні до літературних гуртків було “призвано” близько 2 тис. робітників. Для них утворювалася система консультативних бюро при редакціях літературних журналів, видавалися посібники.

Під керівництвом ЦК КП(б)У відбулася організаційна підготовка I з'їзду письменників України. З'їзд розпочався в червні 1934 р. у Харкові, а після перенесення столиці продовжив роботу в Києві. На ньому було сформовано Спілку письменників України. У творчі спілки об'єдналися також працівники мистецтва.

За допомогою спілок письменників, художників, композиторів ідеологічні відділи партійних комітетів придушували в зародку будь-які відхилення від регламентованого мислення і лінії поведінки. Зовнішньо поважаючи національні форми культури, власті посилено прагнули уніфікувати зміст культурного процесу за ідеологічними стандартами так званого соціалістичного реалізму.

Популярними у читачів України стають вірші П. Тичини, М. Рильського, М. Бажана, А. Малишка, В. Сосюри, М. Семенка, твори прозаїків А. Головка, І. Ле, П. Панча, Ю. Смолича, Ю. Яновського, драматургів І. Кочерги, М. Куліша, І. Микитенка, О. Корнійчука.

Читачі з інтересом сприймали дотепні й гострі гуморески Остапа Вишні (П. Губенка). У 1933 р. його звинуватили у причетності до “Української військової організації” (УВО) і засудили на 10 років концтаборів. Тоді ж за сфабриковану чекістами належність до УВО був засланий на Соловки письменник М. Ірчан.

У 1934 р., незабаром після вбивства С. Кірова, були заарештовані і розстріляні драматург К. Буревій, поети О. Влизько, Д. Фальківський, новеліст Г. Косинка. У 1935 р. було заарештовано і розстріляно на засланні М. Зерова. Протягом 1937–1938 рр. обірвалося життя І. Микитенка, М. Семенка і багатьох інших талановитих майстрів слова. У 1934–1938 рр. через безпідставні звинувачення було репресовано 97 членів і кандидатів у члени Спілки письменників України (із загальної кількості 193).

У передвоєнному десятиріччі розквітнув талант багатьох українських майстрів мистецтв. Зокрема, у розвитку музичної культури великий внесок зробили композитори М. Вериківський, К. Данькевич, П. Козицький, В. Косенко, Б. Лятошинський, Л. Ревуцький.

Продовжували плідно працювати корифеї української сцени М. Садовський і П. Саксаганський. Їхні традиції розвивали молодші за віком А. Бучма, О. Ватуля, В. Добровольський, Н. Ужвій, Ю. Шумський, Г. Юра. Всесвітню славу завоювали оперні співаки Б. Гмиря, М. Гришко, М. Литвиненко-Вольгемут, І. Паторжинський, О. Петрусенко.

В історію українського театру золотими літерами вписано ім'я Л. Курбаса — автора-новатора, обдарованого режисера і талановитого організатора, керівника знаменитого театрального колективу “Березіль”. У 1933 р. він був звинувачений у націоналізмі й загинув у концтаборах.

Плідно працювали художники старшого покоління — М. Бойчук, І. Їжакевич, Ф. Кричевський, М. Самокиш, К. Трохименко, О. Шовкуненко та ін. У 1936 р. за сфабрикованими звинуваченнями чекісти заарештували М. Бойчука і кількох його учнів, а через рік усіх їх розстріляли.

У кіномистецтві яскраво проявилися таланти О. Довженка, І. Кавалерідзе, І. Савченка. Фільми О. Довженка “Арсенал”, “Земля” увійшли до скарбниці світового кіномистецтва.

Творчість українських майстрів літератури і мистецтва мала яскраво виражений національний характер. Саме через це багатьох з них звинуватили в націоналізмі й репресували.

Досягнення української культури могли б бути набагато вагомішими, якби не втрати, яких вона зазнала не тільки від репресій і утисків командно-адміністративної системи, а й від тотального наступу на духовну спадщину українського народу, насамперед на релігію і пов'язані з нею історичні пам'ятки. Так, весною 1936 р. по-варварському було зруйновано Михайлівський Золотоверхий собор XII ст. Загалом до 1939 р. понад 70 % церков в Україні були закриті або зруйновані.

Такими були досягнення і трагічні сторінки української культури 20–30-х років. Письменники української діаспори назвали 30-ті роки добою “розстріляного відродження”.

Розділ 14

ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ У 20–30-х РОКАХ

Перша світова війна, іноземна інтервенція та війна громадянська виявилися вкрай несприятливими для українського народу. Українські землі поза межами Радянського Союзу було поділено між трьома державами. До Польщі відійшла Східна Галичина, яка раніше належала Австро-Угорщині. У результаті радянсько-польської війни 1920–1921 рр. у складі Польщі залишилася частина українських земель, які раніше перебували в межах російських кордонів. Ці землі разом зі Східною Галичиною утворили новий район — Західну Україну. Румунія окупувала австро-угорську провінцію Буковину з центром у Чернівцях і українські землі у складі Бессарабії — Хотинщину і Придунайський край. До Чехословаччини відійшла Закарпатська Україна.

За переписом 1931 р. на західноукраїнських землях, що перебували у складі Польщі, проживало 8,9 млн осіб, серед яких було 5,6 млн українців, 2,2 млн поляків, 1,1 млн представників інших національностей — євреїв, білорусів, німців та ін.

Українці в Польщі становили дві громади: греко-католиків (понад 3 млн), які проживали на землях Східної Галичини, і православних, які населяли Західну Волинь, Полісся і Холмщину (близько 2 млн).

У 1923 р. Рада послів великих держав визнала Східну Галичину частиною Польської Республіки. З цього часу правлячі кола Польщі починають відкритий наступ на національні права українців, всіляко обстоюючи ідею утворення однопонаціональної держави шляхом примусової асиміляції національних меншин. Українські землі розмежувалися штучно шляхом територіально-адміністративних реформ. Так званий сокальський коридор (старий кордон між Австро-Угорщиною і Росією) мав на меті відокремити Східну Галичину від Волині й тим самим заперечити існування єдиного українського народу, штучно поділити його на лемків, бойків та поліщуків. Важливим знаряддям колонізації стали дискримінаційні заходи польського уря-

ду в царині мови й освіти. У 1924 р. вживання української мови було заборонене в усіх державних установах та органах самоврядування. Кількість українських початкових (народних) шкіл у Галичині зменшилася з 2426 у 1912 р. до 352 у 1937 р. На Волині з 443 українських шкіл наприкінці 30-х років залишилося тільки вісім. У Львівському університеті було ліквідовано всі українські кафедри. У відповідь завдяки мужності вчених, об'єднаних у Наукове товариство ім. Т. Шевченка, у столиці Галичини було засновано таємний Український університет (1921–1925 рр.).

Західна Україна у складі Польської держави залишалась економічно нерозвинутою окраїною, яка постачала центральним регіонам Польщі дешеву сировину і сільськогосподарську продукцію. Близько 80 % населення Західної України становили селяни і лише 8 % припадало на промислових робітників, які працювали в основному в лісовій і нафтодобувній галузях промисловості.

Незважаючи на те що Західна Україна була одним з найбільш перенаселених аграрних регіонів у Європі, польський уряд широко запроваджував так зване осадництво, тобто роздавав польським переселенцям найкращі землі у краї і щедро фінансував їх. До 1939 р. у сільській місцевості оселилися близько 200 тис. поляків, у містах — близько 100 тис. Багато українських селян емігрували за океан, бо не могли прогледуватися з клаптиків землі, що їм належали. До Канади і США виїхали близько 200 тис. осіб.

Польща була конституційною державою і, незважаючи на всі її дискримінаційні акції щодо українства, останнє мало реальні можливості для організації суспільно-політичного і громадського життя. Діяльність політичних партій не заборонялася, якщо вони не суперечили законам. Однак діяльність комуністів виходила за межі конституції і була нелегальною. Створена в 1919 р. Комуністична партія Східної Галичини (КПСТ) у 1923 р. перетворилася на Комуністичну партію Західної України (КПЗУ). Комуністи працювали на всій території, населеній українцями. Найбільшого впливу на маси комуністи досягли на зламі 20–30-х років, коли Польща переживала економічну кризу. Щоб використовувати легальні форми боротьби, керівництво КПЗУ утворило в 1926 р. ширшу й аморфнішу організацію — Українське селянсько-робітниче соціалістичне об'єднання (Сельроб).

У 20–30-ті роки західноукраїнські землі, що перебували під владою Польщі, стали епіцентром національно-визвольної боротьби всього позбавленого державності українського народу. У ній брали

участь представники різних кіл населення та політичних течій. Головним осередком легальних поміркованих політичних сил стало Українське національно-демократичне об'єднання (УНДО). Воно виникло у 1925 р. внаслідок злиття Української народно-трудової партії (УНТП) та дрібних організацій центристського спрямування Галичини і Волині. На чолі міжпартійного об'єднання стояли Д. Левицький, В. Мудрий, С. Баран та ін. Українське національно-демократичне об'єднання проголошувало боротьбу за самостійну і соборну Українську державу легальними засобами, на демократичних засадах, широко використовуючи парламент, заперечуючи терористські, насильницькі засоби боротьби. На початку 30-х років УНДО висунуло вимогу автономії українських земель у межах Польщі. Пізніше воно виступило ініціатором “нормалізації” польсько-українських відносин. Одного з лідерів партії В. Мудрого було обрано віце-маршалком сейму Польської Республіки.

Легальний демократичний рух було представлено також Українською соціалістичною радикальною партією (УСРП) і Українською соціал-демократичною партією (УСДП), що в боротьбі за незалежну Україну перебувала під впливом соціалістичних ідей, при цьому різко заперечуючи більшовицький тоталітарний режим.

Велика економічна криза 1929–1933 рр., яка супроводжувалася масовим зубожінням насамперед українського селянства, соціальними проблемами, ще більшою мірою загострила польсько-український конфлікт. Влітку 1930 р. Галичиною прокотилася хвиля підпалів майна польських “осадників”, нападів і погромів. Загалом було зареєстровано близько 2200 актів “саботажу”. Під приводом боротьби з “українськими терористами” уряд переходить до каральних репресивних акцій щодо українського населення, проголошуючи так звану політику пацифікації (заспокоєння). У середині вересня 1930 р. підрозділи польської поліції та кавалерії вдерлися в галицькі села, де з нечуваною жорстокістю руйнували житла, просвітницькі заклади, конфісковували майно, фізично знущалися із селян, інколи закатовували їх до смерті.

Понад 2 тис. українців, переважно молоді, було заарештовано, близько третини з них засуджено до різних строків позбавлення волі.

Скориставшись труднощами внутрішньополітичного становища, режим Ю. Пілсудського в 30-ті роки набув ознак військової диктатури. Польський сейм був розпущений, опозиційні парламентські сили, у тому числі й 30 українських депутатів, потрапили до в'язниці.

Посилювалися репресії проти національних меншин. У 1934 р. було створено концтабір у Березі Картузькій, де більшість політв'язнів становили українці, учасники національно-визвольного руху.

Організаційним центром прорадянських сил на окупованій Польщі українській території стає КПЗУ. За рішенням Комінтерну КПЗУ оголошено складовою Компартії Польщі з наданням їй широкої автономії. Основним гаслом комуністів Західної України було возз'єднання всіх етнічних українських земель у межах Радянської України. Проте популярність і авторитет КПЗУ стали невпинно спадати на початку 30-х років внаслідок інформації про події в Радянській країні — примусову насильницьку колективізацію, голодомор 1932–1933 рр., припинення українізації, масштабні репресії серед усіх верств населення, встановлення сталінського тоталітарного режиму. Символічною стала доля й КПЗУ, яку було ліквідовано в 1938 р. за рішенням Виконкому Комінтерну під приводом, нібито керівництво в ній захопила фашистська агентура.

Поступово найпомітнішим чинником у політичному житті Західної України став український націоналізм. Ще в 1920 р. головним осередком націоналістичного підпілля стала Українська військова організація (УВО), що об'єднала колишніх вояків УНР. Очолив УВО колишній командир Січевих стрільців, полковник Є. Коновалець. Із середини 20-х років керівники УВО напружено працюють в напрямку консолідації всіх націоналістичних сил. Внаслідок цього у Відні 27 січня — 3 лютого 1929 р. відбувся I Конгрес (Великий збір) українських націоналістів. На основі злиття різних угруповань було проголошено створення Організації українських націоналістів (ОУН). Ставши найвпливовішою в українському політичному житті, вона розгорнула згодом боротьбу за самостійність і соборність України. Головою Проводу українських націоналістів (ПУН) було обрано Є. Коновальця. Напередодні Другої світової війни, в умовах постійного тиску з боку польської влади ОУН налічувала майже 20 тис. свідомих бійців і багато співчуваючих.

Ідеологією ОУН тривалий час був український інтегральний, або чинний, як його називав Д. Донцов (український публіцист, політичний діяч, один з його авторів), націоналізм. Інтегральний націоналізм проголошував першість волі перед розумом, перевагу національних інтересів над індивідуальними, стверджував, що вищою метою боротьби є досягнення державної незалежності будь-яким способом. Подібні принципи дещо нагадували тоталітарну ідеологію, що в 30-х

роках утверджується в багатьох європейських державах (Італії, Німеччині та ін.). Однак ототожнювати український інтегральний націоналізм з італійським чи німецьким фашизмом не можна; він виник у середовищі пригнобленої нації, не маючи власних державницьких структур.

Своїєї стратегічної мети — звільнення від окупаційної влади та розбудови Української незалежної держави — оунівці досягали, застосовуючи різноманітні засоби боротьби. Збройна відсіч окупантам, організація терористичних актів особливо посилились після так званої пацифікації з боку поляків на початку 30-х років, коли крайовим провідником ОУН на західноукраїнських землях став С. Бандера. Найвідомішою акцією ОУН стало вбивство 15 червня 1934 р. польського міністра внутрішніх справ Б. Перацького. Наслідком цього терористичного акту став арешт діячів ОУН, серед яких були С. Бандера та М. Лебідь. Проте репресії поляків виявилися неспроможними здолати національно-визвольну боротьбу українського народу. Вона посилювалася. Підступно, внаслідок вибуху міни, підкладеної радянським агентом, у Роттердамі 23 травня 1938 р. був убитий Є. Коновалець. Загибель лідера ОУН залишила організацію без керівництва напередодні вирішальних в історії Європи подій.

Загальна кількість українського населення на підвладних Румунії територіях становила 790 тис. осіб. Становище української меншини тут було ще нестерпнішим, аніж у Польщі. З перших днів загарбання українських земель румунська влада щодо місцевого населення здійснювала політику жорстокого тиску, тотальної румунізації, вдаючись до відкритих насильницьких дій. Так, з 1919 до 1928 р. на території Буковини зберігався воєнний стан. Місцевих українців тут не визнавали окремою нацією, проголосивши їх “українізованими румунами”.

До 1927 р. усі українські школи були закриті або румунізовані, українську пресу було заборонено. Було зроблено спробу піддати румунізації православну церкву. Окупаційна влада втручалась навіть в особисті справи людини, віддаючи накази змінювати українські прізвища на взірць румунських. На спроби українського населення чинити опір королівський уряд відповідав жорстокими каральними акціями. Так, були придушені Хотинське (1919 р.) і Татарбунарське (1924 р.) повстання. Останнє мало й позитивний наслідок. Бухарест був змушений піти на певну лібералізацію режиму щодо українців.

Румунія була однією з найвідсталіших країн Європи. Промислові підприємства Північної Буковини і Бессарабії залишилися, як і раніше, дрібними і напівкустарними. Економічна криза настала в Румунії ще в 1928 р. Вона переросла в депресію, яка тривала майже до кінця 30-х років. В умовах кризи кількість промислових підприємств Північної Буковини скоротилися майже наполовину.

Робітники, яким вдалося зберегти роботу, одержували заробітну плату в половинному розмірі. Ще гіршим виявилось становище безробітних. У Бессарабії, як і загалом у Росії, поміщицька земля була поділена між селянами. Румунські власті після анексії краю поступово відібрали у селян близько половини поміщицької землі, яку повернули колишнім власникам. Світова економічна криза 1929–1933 рр. тяжко вплинула на селянське господарство. Ціни на зернові культури істотно знизились, на кукурудзу — майже в шість разів. У результаті посівні площі основних сільськогосподарських культур значно зменшилися. Високі податки і несприятлива ринкова кон'юнктура призводили до розорення селянських господарств. Так, у Бессарабії були закладені майже всі господарства селян.

Короткочасна лібералізація румунських владних структур у 1928–1938 рр. призвела до легалізації політичних партій, що поживило українське суспільно-політичне життя. У 1927 р. було створено Українську національну партію (УНП) під проводом В. Залозецького, яка намагалася захищати права українців, зберігаючи лояльність до Румунії. У 1929 р. на Буковині виникає партія під назвою “Визволення”, яка обстоювала ідею приєднання до Радянської України. На початку 30-х років на Буковині розгорнувся націоналістичний рух на чолі з П. Григоровичем, О. Забачинським та Д. Квітковським. Цей рух застосовував організаційні принципи та методи боротьби оунівців Східної Галичини. У 1938 р. король Кароль II встановив у Румунії військову диктатуру, що призвела до відродження репресивних каральних дій центрального уряду щодо українців.

Становище українського населення Закарпаття, що в листопаді 1918 р. добровільно ввійшло до складу Чехословаччини, було значно кращим, ніж у Польщі та Румунії. Чехословацька республіка залишилась єдиною послідовною демократичною державою Центральної Європи і намагалася здійснювати ліберальну, зважену політику щодо національних меншин. Переважна більшість українського населення (близько 455 тис.) проживала на сході країни (Пряшівщина, Закарпаття). Це були економічно найвідсталіші регіони Чехословач-

чини, стосовно яких празький уряд намагався докласти певних зусиль, аби піднести рівень життя місцевого населення. З цією метою у 20-х роках тут було запроваджено аграрну реформу, наслідком якої став перерозподіл земель великих угорських магнатів серед селян. Понад 32 тис. селянських господарств додатково одержали 29 тис. га землі.

Частка промислової продукції у сукупному суспільному продукті дорівнювала 2 %. Кількість зайнятих у промисловості, за переписом 1930 р., не перевищувала 16 тис. Жодного нового великого підприємства за 20 років у краї не було побудовано.

Певних успіхів було досягнуто у галузі народної освіти. Загальноукраїнське значення мали відкритий у Празі Український вільний університет, Українська сільськогосподарська академія у Подебрадах, Український Високий педагогічний інститут ім. Драгоманова. Але незважаючи на демократизм, чехословацький уряд не погоджувався йти на поступки в головному питанні — надати Закарпаттю автономію.

Політичне життя на Закарпатті, незважаючи на економічну і культурну відсталість, було досить активним. На виборах, що відбувалися регулярно, місце в чехословацькому парламенті виборювало до 30 партій. Найвпливовішою у країні політичною силою були українофіли, які групувались в Українському національному об'єднанні. Авторитетним лідером українофілів був доктор теології і видатний педагог отець А. Волошин, який очолював Християнську народну партію (ХНП). Українофільська течія обстоювала ідею єдності закарпатських українців з усім українським народом.

Впливовою політичною силою на Закарпатті були також русофіли і комуністи. Комуністи входили до складу Комуністичної партії Чехословаччини і обстоювали відверто прокомуністичні, прорадянські позиції, наполягаючи на приєднанні краю до Радянської України.

У 1938 р. політична ситуація на Закарпатті кардинально змінюється. Після підписання Мюнхенської угоди починається процес розпаду Чехословацької республіки. На початку жовтня 1938 р. Німеччина зайняла передану їй за Мюнхенською угодою Судетську область і змусила уряд Чехословаччини надати автономію Словаччині. Скориставшись цим, лідери українофілів та русофілів домовилися між собою і звернулися до Праги зі спільною вимогою надати автономію краю. Празький уряд затвердив першу автономну адміністрацію на чолі з русофілом А. Бродієм. Однак вона проіснувала недовго —

28 жовтня 1938 р. до влади прийшов кабінет міністрів на чолі з А. Волошином. Держава Карпато-Україна (так почали називати Закарпаття) розбудовувалася в дуже тяжких умовах, під тиском зовнішньополітичних обставин. 2 листопада відбувся так званий Віденський арбітраж. Згідно з його рішенням Угорщина одержала південні райони Словаччини і Закарпаття з переважно угорським населенням чисельністю 1100 тис. У Карпато-Україні відібрали міста Ужгород, Мукачеве і Берегове з прилеглою територією. Столицю її довелося перенести в Хуст. Не витрачаючи часу, українофіли почали будувати державність на урізаній території Карпатської України. Адміністрація, система освіти і видавнича справа переводилися на українську мову. Розгорнулась підготовча робота зі створення збройних сил — Карпатської Січі. Незабаром тут налічувалося до 5 тис. бійців. У розбудові держави закарпатцям допомагали співвітчизники із Західної України, Буковини і заокеанська діаспора. Курс А. Волошина на утвердження державності діставав схвалення у населення краю: на виборах у лютому 1939 р. до регіонального парламенту коаліція українських партій отримала переважну більшість голосів. А. Волошин 14 березня 1939 р. проголосив самостійність і сформував тимчасовий уряд. 15 березня сейм обрав таємним голосуванням, але одногосно, А. Волошина президентом і прийняв закон про незалежність Карпатської України, визначив державну мову, прапор і гімн.

За два дні до проголошення незалежності Карпатської України за домовленістю з Угорщиною Гітлер дав згоду на захоплення нею всього Закарпаття. Угорські війська 15 березня рушили на неокуповану частину Закарпаття і після запеклих боїв вдерлися до Хуста. Новостворена держава українського народу припинила своє існування.

Проголошення Карпатської України мало велике історичне значення. Цей факт виявив одвічне непереможне прагнення українського народу до створення власної національної держави, допоміг закарпатцям остаточно усвідомити себе частиною єдиного українського етносу.

Розділ 15

УКРАЇНА В РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ. ВОЗЗ'ЄДНАННЯ УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ (1939–1945 рр.)

Друга світова війна назрівала протягом багатьох років. Причини її були складними й різними. Найважливіша з них — загострення суперечностей між капіталістичними державами, зокрема Німеччиною, Італією та Японією, з одного боку, і США, Англією і Францією — з іншого. Точилася гостра боротьба за світове панування. Тому незважаючи на глибокі суперечності, що розділяли капіталістичні держави і соціалістичну країну СРСР, війна почалася не між ними, а всередині капіталістичного світу.

Вступ СРСР у Другу світову війну змінив її політичний характер, зумовив переростання війни з боку сил, що протистояли гітлерівському блоку, в антифашистську, визвольну. Союз РСР став головним оплотом народів у боротьбі проти фашизму. Велика Вітчизняна війна Радянського Союзу 1941–1945 рр. проти фашистської Німеччини та її союзників — найважливіший, вирішальний фронт Другої світової війни.

Період, що ввійшов в історію людства як Друга світова війна, охоплює шість років — з вересня 1939 р. до вересня 1945 р. Умовно історію війни можна поділити на п'ять етапів, кожен з яких має специфічні особливості: перший — з 1 вересня 1939 р. до 22 червня 1941 р. (з дня нападу на Польщу до дня вступу у війну СРСР); другий — з 22 червня 1941 р. до листопада 1942 р., коли почався корінний перелом у війні; третій — з листопада 1942 р. до кінця 1943 р. (корінний перелом у війні, зумовлений перемогами Червоної Армії на Волзі й Курській дузі та військовими досягненнями США й Англії); четвертий — з кінця 1943 р. до 8 травня 1945 р. (безперервний наступ збройних сил антифашистської коаліції на всіх фронтах); п'ятий — з 9 травня 1945 р. до 2 вересня 1945 р. (від капітуляції Німеччини до капітуляції Японії).

15.1. ПЕРШИЙ ЕТАП ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ І УКРАЇНА

Фашистська Німеччина напала на Польщу 1 вересня 1939 р. Англія і Франція оголосили війну Німеччині 3 вересня. Так почалася Друга світова війна, яка втягла у свою орбіту 61 державу, 80 % населення земної кулі. Вогненний смерч пронісся над величезними просторами Європи, Азії і Африки, захопив океанські простори, досягнувши берегів Нової Землі і Аляски на півночі, Курильських і Гавайських островів на сході, кордонів Єгипту, Індії та Австралії на півдні. У цій війні загинуло понад 50 млн осіб, у тому числі й понад 27 млн радянських громадян. Лихо і страждання, які пережили люди, незмірні.

Німецька армія швидко захоплювала територію Польщі. Німеччина виставила проти неї 58 дивізій і 2 повітряні флоти (2000 літаків), польська ж армія мала 37 піхотних дивізій і близько 400 літаків. Уряд Польщі 6 вересня, коли польська армія ще захищалася, евакуюювався з Варшави, а 17 вересня втік до Румунії. Польська держава перестала існувати.

У зв'язку з нападом фашистської Німеччини на Польщу і швидким просуванням гітлерівських військ на схід радянський уряд провів у перших числах вересня 1939 р. великі військові збори в шести військових округах. Війська Київського та Білоруського округів були приведені у повну бойову готовність і на цих напрямках створювались Український та Білоруський фронти.

Проте ці заходи були брудною політичною грою з боку радянського керівництва, оскільки ще 23 серпня 1939 р. у Москві нацистський і радянський міністри закордонних справ — Й. Ріббентроп і В. Молотов — підписали договір про ненапад між Німеччиною та Радянським Союзом, а також таємні додаткові протоколи, які були такими ж вагомими, як договір, і яким судилося на десятиріччя залишитися “таємними”.

Якщо укладання радянським керівництвом пакту з потенційним агресором ще можна тлумачити як законну спробу хоча б на деякий час відтягнути війну, то по-іншому слід розцінювати таємні протоколи до пакту, де йшлося про задоволення територіальних претензій обох держав за рахунок сусідніх. Так, протокол передбачав розмежування між СРСР та Німеччиною в разі війни по лінії річок Нарев, Вісла, Сян, тобто територією Польщі з розтинанням Варшави.

Через пакт “Ріббентропа—Молотова” СРСР опинився у край сумнівному становищі фактичного союзника воюючої Німеччини. Гітлерівський вермахт, громлячи значно слабшу польську армію, стрімко наближався до західноукраїнських і західнобілоруських земель, які за щойно укладеними таємними протоколами мали бути під радянським контролем. Окремі німецькі частини вдерлися на територію Західної України і перебували на відстані лише 150 км від кордону СРСР. У ніч на 17 вересня заступник наркома закордонних справ СРСР В. Потьомкін вручив польському послу В. Гжибовському ноту, що була підписана В. Молотовим. У ноті стверджувалось, що польська держава перестала існувати, а ця обставина несе загрозу безпеці СРСР. У ноті було сказано, що Червона Армія одержала наказ перейти кордон і взяти під свій захист життя і майно населення Західної України і Західної Білорусії. Польський посол відмовився прийняти ноту і заявив рішучий протест. Тоді В. Потьомкін сказав: “Якщо немає польського уряду, то немає й польських дипломатів і немає пакту про ненапад”, що був підписаний між СРСР і Польщею ще в липні 1932 р. Таким чином, з ранку 17 вересня 1939 р. на території Польщі в бойовій взаємодії з гітлерівським вермахтом почала діяти й Червона Армія.

Вступ Червоної Армії на територію Польщі був зустрінутий у цілому польським суспільством з болем та гіркотою і навіть викликав ворожу реакцію. Польська армія була так деморалізована, що майже не чинила опору, за винятком окремих невеликих зіткнень прикордонних військ та частин, що відходили. У полон було захоплено велику кількість рядового і офіцерського складу. Трудящі ж Західної України зустрічали Червону Армію радісно, тому що збувалася мрія про воз’єднання з Радянською Україною, відверталась загроза поневолення фашистською Німеччиною.

Частини Червоної Армії 22 вересня зайняли Львів. Того самого дня у Брест-Литовську на честь успішного завершення польської кампанії відбувся парад радянських та німецьких військ. Радянсько-німецькі відносини були підтверджені 28 вересня новим договором між цими країнами — договором про дружбу і кордон. Протягом 50 років факт укладення цього договору та його зміст становив одну з найбільших державних таємниць у СРСР.

У новому договорі СРСР з Німеччиною уточнювалась розмежувальна лінія між цими державами по території Польщі. Нова лінія кордону проходила по річках Тиса, Нарев, Буг, Вісла, Сян. Суто польські землі відійшли до Німеччини. За Радянським Союзом залишилися Західна Україна і Західна Білорусія. Договір формально

підтверджував включення західноукраїнських та західнобілоруських земель до складу СРСР.

На Західній Україні 22 жовтня 1939 р. відбулися вибори до Українських Народних зборів. До них було обрано 1484 депутатів, серед яких 415 робітників, 766 селян, 270 представників трудової інтелігенції. Народні збори, які відкрились у Львові 27 жовтня 1939 р., прийняли Декларацію про встановлення Радянської влади в Західній Україні та про возз'єднання її з УРСР.

Позачергова V сесія Верховної Ради СРСР 1 листопада 1939 р. ухвалила Закон про включення Західної України до складу СРСР і возз'єднання її з УРСР. Позачергова III сесія Верховної Ради УРСР 15 листопада 1939 р. прийняла Західну Україну до складу УРСР.

Крім того, виникли сприятливі умови для вирішення проблеми Бессарабії і Буковини, населених переважно українцями. Радянський уряд 26 червня 1940 р. зробив королівському уряду Румунії подання з вимогою повернути Радянському Союзу Бессарабію і Північну Буковину, насильно відторгнуті в 1918 р. Румунія погодилась. Частини Червоної Армії 28 червня 1940 р. перейшли річку Дністер, тобто СРСР тепер належали Північна Буковина і частина Бессарабії (Хотинський, Аккерманський та Ізмаїльський повіти).

Верховна Рада Радянського Союзу 2 серпня 1940 р. прийняла закон про включення до складу УРСР Північної Буковини, а також Хотинського, Аккерманського і Ізмаїльського районів Бессарабії. У надзвичайно складній і суперечливій обстановці, що склалась наприкінці 30 — на початку 40-х років у західному регіоні України, відбулась подія історичної ваги — здійснилась споконвічна мрія українського народу про возз'єднання його земель в єдиному державному утворенні.

У результаті здійснення урядом СРСР згаданих акцій у складі Української РСР було утворено 8 нових областей: Львівську, Волинську, Ровенську, Дрогобицьку, Станіславську, Тернопільську, Ізмаїльську та Чернівецьку.

Населення Української РСР у 1940 р. після приєднання західноукраїнських земель збільшилося на 8,1 млн і на 1 червня 1941 р. у республіці проживало 41657 тис. осіб, а територія України становила 560 тис. км².

З приходом Червоної Армії в житті населення Західної України сталися докорінні зміни. Це було пов'язано із запровадженням нових, радянських порядків. Спочатку процес радянзації відбувався за певної підтримки місцевого українського населення, що настраждало-

ся від польської і румунської колонізації. Уже в перший рік радянської влади тут було реконструйовано і заново збудовано багато промислових підприємств. Покладено край безробіттю. Широкомасштабна радянська відбудова відбувалася й на селі. Селянство одержало у безплатне користування понад 1 млн га поміщицької, монастирської та казенної землі. Але отримавши землю, західноукраїнське селянство стало побоюватися колективізації. І підстави для цього були. Без належних умов і підготовки, з надзвичайними перегинами колективізація таки почалася. На 1 червня 1941 р. уже було 2,6 тис. колгоспів і в них об'єднано 140 тис. селянських господарств, створено 38 МТС.

Розгорнулось національно-культурне будівництво. Широкого розмаху дістала ліквідація неписьменності й малописьменності для дорослих (а таких було понад чверть населення). І все це стосувалося передусім українства, яке “за Польщі” перебувало на найнижчому суспільному щаблі. Повсюдно запроваджувалась українська мова, різко збільшувалась кількість українських шкіл (до 5,6 тис.) з одночасним скороченням польських. Тільки протягом жовтня–грудня 1939 р. було відкрито 7 вищих навчальних закладів з викладанням рідною мовою. Серед абітурієнтів, прийнятих у 1940 р. на перші курси перейменовано на честь І. Франка університету, який став українським, і політехнічного інституту у Львові, українці становили 50 %, тобто їх збільшилось у 4 рази. Отже, у західному регіоні відбувалась своєрідна українська культурна революція, яка здійснювалась радянською командно-адміністративною системою в лічені тижні притаманними їй безцеремонно-натисковими методами. Впадало в око, наприклад, що багато вулиць у містах було перейменовано, але для західноукраїнського обивателя це були малознайомі імена. Галичан та буковинців збентежили й навіть образили дедалі виразніші русифікаторські дії нових властей. А непримиренно вороже їх ставлення до Української греко-католицької церкви, яка користувалася в народі довірою і авторитетом, просто налякало.

Нова влада, утверджуючи українсько-радянські цінності, нещадно руйнувала й без того слабкі культурницькі осередки і громадські центри, місцеві традиції українців, навіть ті, з якими колись рахувались польські та румунські колонізатори. Так, власті ліквідували Наукове товариство ім. Т. Шевченка (НТШ), заснувавши на його базі філіал Академії наук УРСР, а окремих діячів НТШ репресували. Провідне становище у львівському філіалі АН УРСР фактично посіли направлені з Києва “надійні кадри”. Це зумовило справедливе невдоволення місцевої інтелігенції.

Соціалістичні перетворення в західному регіоні супроводжувалися необґрунтованими репресіями, які охопили майже 20 % населення західних областей. Були репресовані й керівники Народних зборів, що підписали акт про включення Західної України до складу УРСР: академіки К. Струтинський, Т. Франко (син І. Франка) та інші діячі. До Сибіру було депортовано близько 400 тис. українців і 1,2 млн поляків.

Репресивні акції мали на меті максимально швидко здійснити “соціалістичні перетворення” і, зокрема, вирішити питання про суспільний лад і державну владу в Західній Україні.

Однак ці “соціалістичні перетворення” — насильницька колективізація, яка розпочалася без всякої підготовки, недовір’я до західноукраїнської інтелігенції, масові репресії — різко змінили ставлення населення до радянського режиму. У краї була сила, яка за будь-яких обставин залишалася непримиренною щодо комуністів (як прийшлих, так і місцевих) і радянзації, — ОУН, яку активно підтримувала Українська греко-католицька церква. Зі вступом на західноукраїнські землі Червоної Армії ОУН пішла у глибоке підпілля. Мережа підпільних осередків розповсюджувала листівки, гуртувала молодь, іноді здійснювала збройні акції проти радянських органів, військових. Дедалі впливовішу роль в ОУН відігравав С. Бандера.

У січні 1940 р. в Італії відбулася зустріч С. Бандери з А. Мельником. Між ними виникли гострі суперечки, зокрема щодо ставлення до Німеччини. Однак за всіх тактичних розбіжностей провідники ОУН, маючи на меті створення незалежної соборної Української держави, вирішили шукати підтримку в нацистській Німеччині, яка, як було їм відомо, готувалася до війни з Радянським Союзом. За цих умов С. Бандера вжив заходів для таємного переходу найпотрібніших людей з Галичини на Захід. Німецькі спецслужби допомагали радикальній частині ОУН приготуватися до більш рішучих дій у боротьбі за українську незалежність.

Це спричинило поглиблення розколу в ОУН. Мельниківці, втрачаючи вплив на подальший розвиток подій, намагалися перешкодити бандерівцям.

У квітні 1941 р. у Кракові було проведено II Великий збір ОУН. На ньому С. Бандеру було проголошено провідником, А. Мельника — виключено з ОУН. Після цього з’явилося дві організації — ОУН(Б) і ОУН(М). Бандерівський збір було присвячено підготовці до здобуття влади в Україні у зв’язку з наближенням німецького нападу на Радянський Союз.

Навесні 1941 р. з українських емігрантів (понад 20 тис. з яких перейшло на територію Польщі у вересні 1939 р.) німецькими спецслужбами було утворено “Український легіон”, що складався з батальйонів “Нахтігаль” і “Роланд”, які під час нападу Німеччини на СРСР мали виконувати особливі завдання. Цими батальйонами, особовий склад яких був одягнений в уніформу вермахту, командували українці, що перебували на службі в СС, — гауптштурмфюрер СС Р. Шухевич (батальйон “Нахтігаль”) і гауптштурмфюрер СС Є. Побігуший (батальйон “Роланд”). Водночас на терені Західної України під егідою авбера розширювалися розвідувальна мережа і диверсійні підрозділи.

Нацистські вожді вважали і бандерівців, і мельниківців підручними в уярмленні та колонізації України.

Органи державної безпеки радянської влади в західному регіоні обрушили на оунівців репресії. У січні 1941 р. у Львові відбувся закритий процес над 59 членами ОУН, серед них були уніатський священник Р. Берест, студенти, учні шкіл. Частина підсудних було покарано на смерть, інших засуджено до тривалих строків ув'язнення.

Тим часом на території Західної України чекісти “знешкоджували польські контрреволюційні та підозрілі елементи”. Було заарештовано близько 26 тис. польських урядовців, представників інтелігенції. У 1940 р. за рішенням спеціального позасудового органу (так званої трійки) 22 тис. громадян були розстріляні в Катині (Смоленська область), Старобільську (Харківська область) та інших місцях.

Утвердження сталінського режиму відбувалося в умовах, з одного боку, роздмухування культу особи Й. Сталіна, а з іншого — нагнітання страху та підозрливості в широких верствах населення.

Масові репресії, пік яких припав на 1937 р., не припинялися. В Україні з прибуттям у січні 1938 р. нового першого секретаря ЦК КП(б)У М. Хрущова вони вибухнули з новою силою. Ці дії органів держбезпеки очолив новий нарком НКВС України І. Серов. Якщо в 1939 р. органами внутрішніх справ було заарештовано близько 2,5 тис. громадян, то в 1940 р. — 44,3 тис. На початок 1941 р. до ГУЛАГу із в'язниць було відправлено майже 30 тис. в'язнів, які поповнили 182-тисячний контингент репресованих українців. Масові репресії, кривди, переслідування невинних людей відіграли згодом, під час війни проти Німеччини, вкрай негативну роль.

На першому етапі Другої світової війни, тобто з 1 вересня 1939 р. до 22 червня 1941 р., у Західній Європі події розгорталися сприятливо

для Німеччини. Головні її супротивники — Англія та Франція — воювали за збереження своїх позицій. Але навесні 1940 р. вони не застосували активних дій і, таким чином, сприяли Німеччині підготувати сильний удар. Події перших чотирьох-п'яти місяців 1940 р. дістали в історії назву “дивовижної війни”, коли формальний стан війни не підкріплювався діями. “Дивовижна війна” закінчилася наступом німецьких військ у травні 1940 р. і капітуляцією Франції. Французький уряд 10 червня утік зі столиці, а 14 червня 1940 р. німецькі війська без бою ввійшли в Париж, що катастрофічно загрожувало Англії.

У першій половині 1940 р. гітлерівська Німеччина володіла значною частиною Європейського континенту. У квітні капітулювали уряди Данії та Норвегії. Невдовзі Німеччина разом із союзною Італією захопила Балкани. Протягом усього 1940 р. і на початку 1941 р. європейські держави, що входили до гітлерівського табору, перебували у zenіті військової могутності.

Такою була міжнародна обстановка напередодні нападу гітлерівської Німеччини на Радянський Союз.

15.2. Початок Великої Вітчизняної війни і Україна

Після розгрому французької та англійської армій влітку 1940 р. і невдалої для СРСР фінської кампанії (листопад 1939 р. — березень 1940 р.) Гітлер вирішив, що настав час усунути найбільшу перешкоду на шляху до світового панування і створення “великої світової німецької імперії” — повалити Радянський Союз. За його наказом у грудні 1940 р. був розроблений план нападу на СРСР, що дістав кодову назву “Барбаросса” (за ім'ям войовничого пруського короля). Основу його становила ідея “блискавичної війни”. За термін від трьох тижнів до п'яти місяців німецькі частини збиралися знищити радянські війська і вийти на лінію “двох А”: Архангельськ — Астрахань.

Важливе місце у планах нацистів відводилося Україні. Нацисти розробили план колонізації України. Суть його полягала в тому, що Україна з її багатими ресурсами повинна була “оплатити” війну Гітлера за світове панування, постачати “третій рейх” та його армію продуктами харчування, а промисловість — сировиною.

Згідно з генеральним планом “Ост” фашисти мали намір знищити або виселити з України десятки мільйонів людей, переселивши сюди колоністів — німців. Така сама доля чекала й мільйони людей єв-

ропейської частини Росії, Білорусії та Прибалтійських республік. Німецькі війська мали досвід ведення сучасної війни, відзначалися високою професійною виучкою та бойовим духом і були, безсумнівно, найкращою воєнною машиною того часу. Війська поділялися на три групи — “Північ”, “Центр” і “Південь”. Причому на напрямах головних ударів вони мали п’яти-шестиразову перевагу перед радянськими військами. На Україну було націлено угруповання “Південь” із 36 дивізій.

На відміну від Німеччини та її союзників, які на початок червня 1941 р. перебували у стані цілковитої бойової готовності, угруповання радянських військ (58 дивізій), що протистояло німецькій групі армій “Південь”, до бойових дій було не готове. Як, утім, і на інших ділянках розташування військ прикриття кордону.

Багато чим своїми здобутками у промисловому розвитку СРСР завдячував Українській республіці. Наприкінці 1940 р. Україна виробляла 50,5 % загальносоюзного видобутку вугілля, 64,7 % — чавуну, 48,8 % — сталі, 67,6 % — залізної руди, 25,7 % — електроенергії. На рубежі 30–40-х років Україна була житницею всієї країни. Це був значний внесок України у зміцнення обороноздатності СРСР.

Напередодні Другої світової війни мілітаризація суспільства і держави піднялась на безпрецедентний рівень, значно збільшились асигнування в Радянському Союзі на військові потреби: у 1939 р. вони становили 25,6 % державного бюджету, у 1940 р. збільшились до 32,6 %, а в 1941 р. — до 43 %. При цьому приріст продукції оборонної галузі промисловості за передвоєнні роки втричі перевищив запланований приріст промислової продукції у країні.

Проте навіть тим, що вона мала на початок війни, армія на змогла скористатися через традиційні безгосподарність і безтурботність керівництва. Так, окремі найдосконаліші зразки бойової техніки, зброї були безпідставно зняті з виробництва. У результаті кількість літаків і танків новітніх конструкцій не перевищувала 18 %.

Формально виходило, що за кількісними показниками Червоній Армії не було рівних. І хоч у своєму арсеналі вона мала в основному застаріле озброєння, шанси зберегти боєздатність армії, принаймні в обороні, були. Для цього потрібно було одне: кваліфіковане керівництво. Найбільша трагедія Червоної Армії полягала у його відсутності. Сталінські “чистки” 30 — початку 40-х років завдали Збройним силам СРСР непоправних втрат. За 17 місяців (з травня 1937 р.) з армії було усунуто не менш як 44 тис. представників командирського складу: було обезглавлено не лише військові округи та їхні штаби,

не лише корпуси і дивізії, а й 70 % полків і 80 % батальйонів. І тоді влада вдалася до випробуваного методу вирішення кадрових питань — “висуванства”, що призвело до сумних наслідків. На початок 1941 р. лише 7 % командного складу мали вищу освіту. Багато хто взагалі не мав відповідної військової освіти та кваліфікації. Зниження професійного рівня командного складу зумовило погіршення бойової підготовки. Типовим явищем в армії стали прояви недисциплінованості, дезертирства.

На воєнній доктрині СРСР позначився сталінський волюнтаризм. Усіляко заохочувалися хвалькуваті заяви наркома оборони СРСР К. Ворошилова про те, що майбутня війна вестиметься на ворожій території, а противника буде розбито “могутнім потрійним ударом” і “малою нашою кров’ю”. Про можливі оборонні дії навіть не згадувалося. Громадянська війна в Росії подавалась як еталон війни майбутнього. Водночас замовчувався досвід німецької та інших армій під час Другої світової війни, що вже тривала.

Радянське керівництво не зважало на титанічні зусилля та інформацію розвідки, резиденти якої доповідали про серйозні наміри нацистського уряду порушити радянсько-німецький договір про ненапад. Одним із перших про це повідомив український художник і водночас радянський розвідник М. Глушенко (агентурний псевдонім — Ярема). А з квітня 1941 р. така інформація надходила майже із 40 точок земної кулі. Будь-які дані про підготовку війни Німеччиною відкидалися як дезінформація. Вирішальну роль у такому злочинному безглузді відіграла настанова Й. Сталіна, який виключав можливість того, що Гітлер наважиться вступити у війну проти СРСР до розгрому Англії, щоб не вести бої на два фронти, як у Першу світову війну.

Для СРСР необхідно було виграти час, не допустивши передчасного зіткнення, завершити підготовку країни і Збройних сил до війни. Й. Сталіна, який найбільше побоювався свідомих провокаційних дій “третьої сторони” (малася на увазі Англія, заінтересована у втягненні СРСР у війну проти Німеччини) і до того ж знав про низький стан боєздатності Червоної Армії, можна було зрозуміти. Однак така позиція була доречною тільки до певної межі — до того, як остаточно з’ясувалося, що впритул до кордону зосереджене величезне угруповання військ Німеччини, наміри якої залишалися нез’ясованими.

Смертельний ризик, якому Й. Сталін цілком свідомо піддав країну та армію, коштував надто дорого: і країна, і армія не були своєчасно переведені на режим посиленого забезпечення обороноздатності. Згідно з розпорядженнями Й. Сталіна радянським командирам було

наказано не займати бойових рубежів, щоб “не спровокувати агресора”. Досить незграбною спробою зняти напруженість у суспільстві та водночас з’ясувати наміри Гітлера було повідомлення ТАРС від 14 червня 1941 р., де йшлося про те, що відносини між СРСР і Німеччиною складаються якнайкраще, а про війну навіть не може бути й мови. І армія, і народ повірили в це, адже війни ніхто не хотів. Повірили і заспокоїлися. У п’ятницю 20 і в суботу 21 червня особовому складу військ були дозволені звільнення, командирам — навіть до ранку понеділка. З 19 і до 23 червня в авіаційних, артилерійський і танкових частинах було дозволено виконати ремонтно-профілактичні роботи.

Директиву про приведення в бойову готовність сухопутних і військово-повітряних сил було передано військовим радам західних прикордонних військових округів Червоної армії тільки о пів на першу ночі 22 червня, після того як надійшли неспростовні дані про можливість 22–23 червня нападу німецької армії на Радянський Союз.

Те, що трапилося саме в ці години, захопило радянські війська і народ зненацька.

Вранці 22 червня без оголошення війни німецько-фашистські війська вдерлися на територію СРСР. Армія вторгнення налічувала 190 добре озброєних дивізій — 5,5 млн солдатів і офіцерів були озброєні найновішою технікою: 4,3 тис. танків, 4,9 тис. літаків, 47,2 тис. гармат і важких мінометів. Союзниками були Італія, Угорщина, Румунія, Фінляндія та Словаччина. Допомогу Німеччині надавали царська Болгарія і франкістська Іспанія.

Війська вторгнення мали завдання нищівним ударом розгромити головні сили Червоної Армії. Зосереджені в західних округах радянські війська налічували 170 дивізій і 2 бригади (2,9 млн осіб). Вони були озброєні великою кількістю бойової техніки, але переважно застарілих конструкцій, до того ж багато бойової техніки виявилось несправною, не забезпеченою запасними частинами.

Німецьке командування плекало надію швидко просунутися до найважливіших політичних та економічних центрів. Група армій “Північ” мала діяти в напрямі Ленінграда, група армій “Центр” — на Московському напрямі, група армій “Південь” під командуванням фельдмаршала Карла фон Рундшtedта мала захопити Україну. Хоча у смузі Київського особливого військового округу радянські війська переважали противника в живій силі в 1,3 раза, за кількістю танків — у 6 разів, літаків — у 2,5 раза, вони через невідготовленість до бойових дій і некваліфіковане керівництво не змогли відбити ворожого удару.

Червона Армія відступала, але не панічно, а з боями.

Героїчно билися з ворогом прикордонники. Одинадцять діб вела бої в оточенні 13-та застава Володимир-Волинського прикордонного загону на чолі з лейтенантом О. Лопатіним. Із 73 прикордонників живими залишилося троє. Особливий героїзм виявив командир застави, якому посмертно було присвоєно звання Героя Радянського Союзу. Та прикордонники не могли затримати стрімкого просування німецьких мотомеханізованих частин.

З 23 по 29 червня в районі Луцьк — Броди — Рівне — Дубно відбулася найбільша танкова битва початкового періоду війни, в якій взяло участь з обох боків близько 2 тис. танків. Радянські війська завдали значних втрат групі “Південь” і затримали її просування до Києва на цілий тиждень. Наступу групи “Південь” протистояли Південно-Західний фронт (командувач — генерал М. Кирпонос) і Південний (командувач — генерал І. Тюленев).

Ворог 30 червня 1941 р. захопив Львів. Того ж дня в залі колишньої львівської “Просвіти” зібралось близько 200 прихильників ОУН (бандерівців), які прийняли “Акт проголошення Української держави”. Проголошувалося, що вони будуть “тісно співпрацювати з націонал-соціалістською Велико-Німеччиною”. Але ця акція не отримала схвалення рейхканцелярії. Через кілька днів “Акт” був ліквідований, а міністри на чолі з Я. Стецьком і головою ОУН(Б) С. Бандерою та його прихильниками заарештовані гестапо й кинуті до в’язниці.

Події на фронті продовжували розвиватися трагічно для Червоної Армії. За три тижні вона втратила 850 тис. військових, близько 3,5 тис. літаків, понад 6 тис. танків, 9,5 тис. гармат. Використовуючи стратегічну перевагу, фашисти за три тижні просунулися вглиб радянської території на 360–600 км, захопили Латвію, Литву, Білорусь, західні території України та Молдавії.

Керівництво Радянського Союзу, Радянської України, Комуністичної партії Радянського Союзу та України вживали рішучих заходів, спрямованих на майбутню перемогу. 30 червня 1941 р. було створено надзвичайний орган влади і управління — Державний комітет оборони. Очолив його Й. -Сталін. У 60 містах країни були також створені комітети оборони. Під час війни всебічно зміцнювались і перебудовувались Збройні сили. Було створено Ставку Верховного Головнокомандування (Верховний Головнокомандувач — Й. Сталін). Наголошуючи на безперечних провинах Й. Сталі-

на, було б неправильно — якщо ми хочемо залишатись на позиціях історичної правди — перекреслювати всю його діяльність як Верховного Головнокомандуючого, голови Державного комітету оборони. Маючи необмежену владу, він спрямовував своєю волею адміністративно-командну систему управління, яка в тих екстремальних умовах відіграла певну роль.

Гасло “Усе для фронту, усе для перемоги!” , що народилось у перші дні війни, визначало тоді сенс життя і діяльність суспільства величезної країни. Вибух патріотичних почуттів багатьох людей, занепокоєних долею Вітчизни, був такий сильний, що навіть відійшли на другий план тяжкі травми, завдані населенню сталінським терором. Повсюдно розгорнулись патріотичні рухи і кампанії, армія поповнювалась людськими резервами і бойовою технікою.

Водночас із мобілізацією до Червоної Армії понад 2 млн жителів України (серед них 240 тис. комуністів) за прикладом Москви і Ленінграда формувались загони народного ополчення та винищувальні батальйони для охорони тилових районів від шпигунів і диверсантів.

Оборонні бої, що їх, стікаючи кров'ю, вела Червона Армія, дали змогу протягом короткого часу перевести економіку, як і все життя народу, на “воєнні рейки”. Складовою перебудови народного господарства на воєнний лад була евакуація в тиллові райони країни найціннішого обладнання та іншого майна, а також кваліфікованих фахівців, діячів культури і науки.

Загалом з України в міста і села Російської Федерації, Казахстану, республік Середньої Азії було евакуйовано понад 550 великих підприємств, майже 3,5 млн населення. Із МТС і радгоспів УРСР було відправлено понад 34 тис. тракторів, 2 млн т зерна і зернопродуктів, а також понад 6280 тис. голів худоби. У тил країни були перебазовані Академія наук УРСР, 19 її інститутів, понад 70 вищих навчальних закладів, у тому числі Київський, Харківський та Одеський державні університети.

Усе, що неможливо було вивезти, руйнувалося й знищувалося.

Було досягнуто головної мети евакуації — створено умови для швидкого налагодження випуску озброєння для війни з таким грізним противником, як Німеччина.

Із середини липня 1941 р. почався виключно важкий стан збройної боротьби. Незважаючи на опір радянських військ, що відступали, ворог продовжував, хоча й дещо уповільненими темпами, просуватися вглиб країни.

Вирішальні бої на території України точилися на житомирсько-київському, уманському та одеському напрямках. Німецьке командування планувало швидко розгромити дислоковані тут великі угруповання Червоної Армії, захопити територію України, а потім здійснити прорив на Кавказ і в Закавказзя. Німецько-фашистське командування, скориставшись розривами, що утворилися між частинами Червоної Армії при вимушеному відступі, посилило натиск у напрямі Києва.

Оборона міста почалась 10 липня, коли війська київського укріпленого району зупинили передові частини ворога на р. Ірпінь. Захисники Києва опинились перед загрозою оточення. Ще раніше штаб Південно-Західного фронту, командуючий фронтом М. Кирпонос і Перший секретар ЦК КП(б)У М. Хрущов запевнили Й. Сталіна, що в жодному разі не дадуть противнику перейти на лівий берег Дніпра і взяти Київ. Обіцянки М. Кирпоноса і М. Хрущова важили небагато. Однак вони діяли за бажанням Й. Сталіна, який, виходячи з принципу “тримайся до кінця”, категорично заборонив залишати Київ. Лише 17 вересня, коли кільце оточення з півночі та півдня замкнулося, Ставка Верховного Головнокомандування дала згоду на виведення військ із міста. Та було вже пізно — в оточенні багато радянських бійців загинули в перших боях, потрапили у ворожий полон. Лише рештки військ змогли пробитися крізь лінію фронту. У цих боях загинули М. Кирпонос, М. Бурмистренко, В. Тупіков, багато офіцерів і бійців штабу Південно-Західного фронту.

Героїчна оборона Києва тривала 73 дні — з 10 липня по 20 вересня. Оборона столиці України відволікла до 70 дивізій противника. Вона мала велике значення для наслідків битви під Москвою, а також для зриву німецько-фашистських планів блискавичної війни проти Радянського Союзу. Затримка під Києвом не дала можливості ворогові влітку 1941 р. захопити Лівобережну Україну та Донбас. Було виграно час для евакуації на схід сотень тисяч людей, устаткування промислових підприємств, матеріальних і культурних цінностей.

Водночас із наступом на Київ угруповання армії “Південь” своїм правим крилом з 5 серпня рушило на південний схід і південь України з метою захоплення Одеси. Захисники Одеси — частини Приморської армії — зуміли зупинити ворога на рубежі Олександрівка — Стара Ванталінка — Кароліна Бугаз. 15 вересня 4-та румунська армія почала вирішальний наступ і оточила Одесу, яку було здано 16 жовтня після 73 днів оборони і яка коштувала ворогові десятків ти-

сяч вояків. Скувавши тут понад 18 дивізій противника, захисники Одеси полеглили цим відхід частин Південного фронту за Дніпро й організацію там оборони.

До кінця жовтня 1941 р. після затяжних боїв гітлерівці захопили майже всю Лівобережну Україну, Харківський промисловий район, більшу частину Донбасу і Крим, де радянські війська стійко утримували лише Севастополь. Протягом перших півроку війни країна втратила багато частин кадрової армії. Проте на кінець 1941 р. у тилових районах вдалося сформувати та озброїти понад 400 нових дивізій. Покладались надії, що вони вплинуть на хід подій на фронтах.

Окупувавши значну частину території України, фашисти, як і в інших захоплених ними районах СРСР, запровадили тут режим терору і насильства. Програму геноциду щодо населення України фашисти почали реалізовувати з перших днів окупації. Перший удар було обрешено на партійно-радянський актив. Найхарактернішою за жорстокістю, розмахом і наслідками була кампанія винищення єврейського населення. Невдовзі після загарбання Києва на околиці міста, у Бабиному Яру, протягом кількох днів було страчено 52 тис. жінок, дітей та стариків єврейської національності. Бабин Яр став місцем постійних розстрілів (щовівторка та щоп'ятниці), де знищувались євреї, українці, росіяни, представники інших національностей.

Жертвами терору, розв'язаного передусім з расистських та політичних міркувань, стали 1,4 млн радянських військовополонених у 180 таборах смерті, розташованих на території України. Відомо понад 250 місць масових розстрілів українського населення.

Тим часом уже перші ознаки опору загарбники відчували, щойно ступивши на українську землю. Воїни розгромлених прикордонних частин Червоної Армії з власної ініціативи розпочинали партизанську боротьбу. У лісах Чернігівщини, Сумщини, Житомирщини та в інших місцевостях формувалися партизанські загони, до яких входили робітники, селяни, військовослужбовці, які пробивалися з оточення. За важких умов у ворожому тилу розпочали боротьбу партизанські загони (на чолі з С. Ковпаком, С. Рудневим, М. Попудренком, О. Федоровим та ін.) і підпільні партійні осередки в містах України.

Восени 1941 р. обстановка на радянсько-німецькому фронті була вкрай напруженою. За п'ять місяців війни гітлерівцям вдалося значно просунути на вирішальних його ділянках, зокрема на південно-західній — на 900–1200 км.

Наприкінці вересня 1941 р. німецько-фашистські полчища перейшли в наступ на столицю Радянського Союзу — Москву. Оборонну

битву виграла Червона Армія, яка на початку грудня перейшла в контрнаступ і проринулась на захід на 350–400 км. Під час зимового наступу було розгромлено 50 ворожих дивізій. Поразка німецько-фашистських військ під Москвою і зимовий наступ Червоної Армії мали величезне воєнно-політичне значення. Було остаточно поховано гітлерівський план “бліскавичної” війни й розвінчано міф про непереможність німецько-фашистської армії. Битва під Москвою 1941–1942 рр. поклала початок корінному повороту у війні.

Проте нові прорахунки в оцінці головного удару німецько-фашистської армії у 1942 р. призвели до трагічних наслідків. Наступальна операція радянських військ Південно-Західного фронту на чолі з С. Тимошенком і М. Хрущовим під Харковом у травні 1942 р. завершилася поразкою: в оточення потрапило три армії й у полон — близько 150 тис. бійців та командирів. Влітку 1942 р. ще однієї поразки Червона Армія зазнала у Криму. На початку липня після 250-денної героїчної оборони радянські війська залишили Севастополь. Німецько-фашистським військам вдалося захопити Північний Кавказ і вийти до Волги. Воєнна ситуація стала критичною.

На 22 липня 1942 р. уся Українська РСР була окупована німецько-фашистськими військами.

15.3. КОРІННИЙ ПЕРЕЛОМ У ХОДІ ВІЙНИ (ЛИСТОПАД 1942 — 1943 РР.). ПОЧАТОК ВИЗВОЛЕННЯ УКРАЇНИ

З виходом німецько-фашистської армії у межиріччя Дону і Волги почалася велика битва на Волзі (17 липня 1942 р. — 2 лютого 1943 р.) і битва за Кавказ (25 липня 1942 р. — 9 жовтня 1943 р.). У запеклих чотиримісячних оборонних боях радянським військам вдалося знесилити противника, підірвати його моральний дух, зрештою, зупинити наступ. Під Сталінградом 19 листопада Червона Армія почала навальний контрнаступ, який завершився 2 лютого 1943 р. оточенням 330-тисячного угруповання ворожих військ. У полон потрапили 91 тис. вояків, з них 2500 офіцерів, 24 генерали, у тому числі командуючий генерал-фельдмаршал фон Паулюс. Успішно розгорталася також наступальна операція Червоної Армії з вигнання німецько-фашистських військ з Північного Кавказу. Перемога радянських військ на Волзі відіграла вирішальну роль у корінному переломі на радянсько-німецькому фронті й

загалом у Другій світовій війні. Створились умови для вигнання загарбників з України.

Як зазначалось, у липні 1942 р. уся територія України була окупована німецько-фашистськими військами і тут було встановлено “новий порядок”. Увесь час окупації в містах і селах діяла комендантська година. За її порушення мирне населення розстрілювали на місці. За Україною нацисти не визнавали права на будь-яке державне існування, а її територію вважали “німецьким простором”, яким можна правити на власний розсуд.

Території Чернівецької та Ізмаїльської областей, а також уся Одеська область, південні райони Вінниччини і західні райони Миколаївської області були включені до складу Румунії. Цю територію називали “Трансністрія”. Чотири західні області УРСР — Львівська, Дрогобицька, Станіславська і Тернопільська — були приєднані до створеного гітлерівцями на польській території “Генерального губернатрства” із центром у Кракові (дистрикт “Галичина”). Для управління іншими областями був створений рейхкомісаріат “Україна” зі столицею в місті Рівне. Очолив його кривавий кат Еріх Кох. Було також утворено “прифронтову зону”, що перебувала під владою армійського командування. До її складу ввійшли Чернігівська, Сумська, Харківська та Луганська області.

Так було розчленовано суверенну територію Української РСР, порушено її споконвічні етнічні кордони.

Незмірних фізичних і духовних мук завдала українському народові примусова праця на німецьких поневолювачів, особливо масове насильницьке вивезення молоді на каторжні роботи до Німеччини. За 1942–1944 рр. у німецьке рабство було забрано 2,4 млн українських хлопців і дівчат. Їх відправляли працювати на бауерів і на промислові підприємства.

Саме з метою пограбування України було створено різноманітні акціонерні товариства, головне управління вугільної промисловості Сходу, металургійне об’єднання “Схід”. З перших місяців окупації тисячі ешелонів з нагробаним відправлялися до Німеччини. У лютому 1942 р. було видано “закон” про запровадження “нового аграрного ладу”, який фактично зберігав колгоспну систему як оптимальну форму експлуатації селянства.

Жорстокість нацистської влади виявлялася також у ставленні до українців як представників неповноцінної раси, принижувалася гідність і зневажалися цінності українського народу. Німецько-фашистський режим в Україні сіяв смерть, розруху, голод, руйнував україн-

ську культуру. Робилося все для того, щоб перетворити людей на покірних рабів. Гітлер намагався залякати населення, зламати його волю до опору. Проте ніщо не могло зупинити боротьби українського народу проти ненависного ворога. Український народ не став на коліна перед загарбниками. Збільшувались лави партизанів, або, як їх ще називали, народних месників. Вони насамперед руйнували фронтові комунікації противника. Ведучи активну “рейкову війну”, у 1943 р. українські партизани висаджували в повітря в середньому 10 ворожих ешелонів за добу. З метою централізації керівництва діяльністю партизанів було утворено Центральний штаб партизанського руху, а також Український штаб партизанського руху, який очолив генерал українського походження Т. Строкач.

Наприкінці 1942 р. в Україні майже повсюдно діяли підпільні організації, партизанські загони. Ворожий тил розхитували великі, добре озброєні й керовані з центру рейдові з'єднання партизанів. Гітлерівські окупаційні чиновники мали всі підстави називати партизанську боротьбу “регулярним другим фронтом”.

В історії війни назавжди залишаться подвиги молодих підпільників. Зокрема, безстрашно діяли учасники підпільної організації “Партизанська іскра” у селі Кримки на Миколаївщині, комсомольська організація “Молода гвардія” у Краснодоні на Луганщині.

Активну роль за умов окупаційного режиму прагнули відігравати члени ОУН. Наприкінці 1942 р. бандерівці створили національні збройні сили — Українську повстанську армію (УПА) на чолі з командуючим Р. Шухевичем. Скрізь виникали нелегальні осередки. Проте представники мельниківського крила ОУН по суті відмовились від боротьби за українську самостійність, стали активними підсобиниками гітлерівців.

Чисельність бійців УПА на початку 1944 р. сягала 40 тис. Політичною метою ОУН була боротьба за незалежну соборну українську державу. Але це суперечило німецькій колонізаторській політиці. На учасників ОУН обрушилися репресії, що тривали до кінця 1944 р. У Києві було заарештовано і після гестапівських тортур страчено в Бабиному Яру понад 40 учасників Київського підпілля ОУН, зокрема представники української національно-визвольної інтелігенції О. Теліга, О. Ольжич, І. Рогащ.

Хоча загальнополітичний курс ОУН-УПА лишався незмінним і відповідав гаслу “Проти імперіалізму Берліна і Москви”, із наближенням лінії фронту до західноукраїнських земель ця організація була змушена змінити тактику. Відносини між бандерівцями і гітлерів-

цями з огляду на загрозу Червоної Армії часто набирали характеру взаємосприяння.

Боротьба УПА на два фронти призвела до трагічної братовбивчої війни між українцями. Так, знаменитий рейд С. Ковпака “Від Путивля до Карпат” влітку 1943 р. супроводжувався кривавими боями між бандерівцями УПА і партизанськими загонами радянської України й великими втратами з обох боків. А весною 1944 р. УПА розбила поблизу Рівного автоколонну штабу командуючого 1-м Українським фронтом Червоної Армії генерала М. Ватутіна. Він був тяжко поранений і помер. Радянське командування для боротьби з УПА розпочало регулярні воєнні операції на західній території Полісся й Волині, а пізніше і на всій території Західної України, і вело цю боротьбу аж до 1953 р.

У той час, коли Червона Армія громила ворога на фронтах, трудівники тилу, зазнаючи великих нестатків воєнного часу, забезпечували армію першокласним озброєнням і боєприпасами, обмундируванням і продовольством. Уже в першій половині 1942 р. воєнна промисловість СРСР не тільки відновила втрачені потужності, а й значно перевищила їх. У грудні 1942 р. порівняно з груднем 1941 р. обсяги виробництва літаків збільшилися в 3,3 раза, авіадвигунів — у 5,4 раза, танків — майже вдвічі.

Високу трудову доблесть і героїзм виявили десятки тисяч евакуйованих з України машинобудівників, гірників, металургів, які працювали на Уралі, у Сибіру та інших регіонах СРСР. Евакуйовані з України колгоспники також самовіддано трудилися. Ось кілька прикладів. Знатна ланкова З. Бідна з Чернігівщини добилася високих врожаїв овочів і тютюну в Казахстані. Бригада трактористки П. Ангеліної зразково працювала в Західно-Казахстанській області.

Свої сили і знання на розгром ворога віддавали вчені України. Так, евакуйований на Урал Інститут електрозварювання під керівництвом академіка АН УРСР Є. Патона розробив і впровадив у танкову промисловість метод автоматичного електрозварювання.

Справі розгрому ворога була підпорядкована діяльність письменників України. На фронті й у тилу знали “Клятву” М. Бажана, “Фронт” О. Корнійчука, повість “Райдуга” В. Василевської, поему “Слово про рідну матір” М. Рильського, оповідання О. Довженка, Ю. Яновського, поетичні твори П. Тичини, В. Сосюри, А. Малишка. Працювало 35 евакуйованих українських театрів, при яких були створені фронтові бригади.

Отже, трудівники тилу, зокрема й евакуйовані з України, своїм трудовим героїзмом наближали перемогу над ворогом, визволення на-

селення тимчасово окупованих районів, у тому числі й багатотраждальної України.

Початок визволення України було покладено взимку 1942–1943 рр. Перші населені пункти Донбасу були визволені вже у грудні 1942 р. війнами 1-ї Гвардійської армії під командуванням генерала В. Кузнецова. Першим з обласних центрів був звільнений Ворошиловград (тепер Луганськ) — 14 лютого 1943 р., а невдовзі — значна частина території Донецької і Харківської областей.

Намагаючись взяти реванш за поразку під Сталінградом, вермахт у липні 1943 р. почав небувалий за силою наступ на Курському напрямі. Курська битва (5 липня — 23 серпня 1943 р.) була однією з вирішальних у Великій Вітчизняній і загалом у Другій світовій війні. У ході оборони, а потім і контрнаступу радянські війська розгромили близько 30 дивізій, зокрема сім танкових і моторизованих. І хоча втрати Червоної Армії значно перевищували втрати гітлерівців, перемога під Курськом закріпила корінний перелом у війні. Після неї вермахт уже неспроможний був успішно наступати.

У результаті контрнаступу під Курськом, який переріс у загальний наступ, радянські війська вигнали ворога з Лівобережної України. Червона Армія 22 вересня завершила очищення від гітлерівців Донбасу. У другій половині вересня того ж року війська Червоної Армії широким фронтом форсували Дніпро. 6 листопада війська 1-го Українського фронту під командуванням М. Ватутіна визволили Київ. За форсування Дніпра звання Героя Радянського Союзу було присвоєно 2438 бійцям і командирам, серед яких було 1185 росіян, 483 українця, 40 білорусів, 25 узбеків та воїнів багатьох інших національностей.

У листопаді 1943 р. Червона Армія визволила Житомир. Проте наприкінці листопада несподівано для радянських військ їх контракували в районі Бердичів—Фастів німецькі танкові частини. Удар, метою якого було нове захоплення Києва, а отже, і стратегічної ініціативи на фронті, був такий сильний, що довелося залишити Житомир, Коростень і Радомишль. Радянські війська зазнали великих втрат. Однак відбивши контрнаступ, вони просунулися далі на захід.

Напружені бої тривали на півдні республіки. За три місяці війська 2-го і 3-го Українських фронтів ліквідували запорізький плацдарм ворога. У жовтні 1943 р. були визволені Запоріжжя і Дніпропетровськ.

Перемоги радянських військ на Лівобережжі України знаменували завершення корінного перелому на фронтах війни. Отже, 1943 р. став для українського народу передднем остаточного визволення від загарбників.

15.4. ЗАВЕРШЕННЯ ВІЙНИ (1944 — ВЕРЕСЕНЬ 1945 р.).

ОСТАТОЧНЕ ВИЗВОЛЕННЯ ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ

Наприкінці грудня 1943 р. на 1400-кілометровій смузі від Полісся до Чорного моря розпочався загальний наступ радянських військ, в якому взяли участь 1-й Білоруський та 1-й, 2-й, 3-й і 4-й Українські фронти. На кінець січня 1944 р. війська 1-го та 2-го Українських фронтів просунулися далеко на захід і оточили 10 дивізій ворога в районі Корсуня-Шевченківського. Червона Армія почала розгром цього угруповання, коли німецьке командування відхилило ультиматум про капітуляцію. 17 лютого 1944 р. воно перестало існувати. Фашисти втратили 55 тис. солдатів та офіцерів, а понад 18 тис. опинилися в полоні. Командуючий німецьким угрупованням загинув у бою.

Перемога під Корсунем-Шевченківським, яку народ назвав “Сталінград на Дніпрі”, відкрила шлях Червоній Армії на Правобережжя. У березні 1944 р. були визволені Проскурів, Чернівці, Тернопіль, Вінниця. На півдні у березні були звільнені Херсон, Миколаїв, а 10 квітня штурмом здобуто Одесу. 9 травня фашистів було вибито із Севастополя.

У середині липня 1944 р. розпочався наступ радянських військ на рава-руському і львівському напрямках проти групи армій “Північна Україна”. Розвиваючи його, радянські війська оточили і розгромили в районі Брод 8 дивізій. Львів був визволений 27 липня.

На кінець серпня 1944 р. загарбників було вигнано майже з усієї Західної України. Із заволодінням 8 жовтня 1944 р. населеним пунктом Лавочне Львівської області Україна стала вільною.

Майже два роки тривала битва за визволення України, що складалася із серії операцій та кампаній. Та успіхів Червоною Армією було досягнуто ціною надзвичайно великих людських втрат. Лише під час визволення України середньодобові безповоротні втрати становили 68 тис. осіб.

27 жовтня 1944 р. було вибито ворога з Ужгорода, наступного дня — з решти населених пунктів Закарпатської України. Як відомо, Закарпаття було відокремлене від радянської України творцями Версальської системи договорів 10 вересня 1919 р. і передане буржуазній Чехословаччині, а в 1939 р. його, як зазначалося, приєднала до себе Угорщина. У Мукачевому 22 листопада 1944 р. зібрався перший з'їзд Народних комітетів Закарпатської України, який прий-

няв рішення про вихід її зі складу Чехословаччини і возз'єднання з радянською Україною. Уряд Чехословаччини, визволеної від фашистського ярма, дав згоду на переговори про передачу Закарпаття Українській РСР. Вони завершилися у Москві 29 червня 1945 р. підписанням договору, згідно з яким Закарпатська Україна включалася до складу Української РСР. Так завершився тривалий процес об'єднання українського народу в єдину державу.

У тісній взаємодії з військовими в битвах за визволення України боролися партизани. У період битви за Дніпро вони захопили 25 переправ через Десну, Дніпро, Прип'ять і утримували їх до приходу частин Червоної Армії (до операції було залучено понад 17 тис. партизанів).

Після вигнання окупантів з території України дії окремих партизанських загонів і з'єднань були перенесені в тил ворога на територію Польщі (з'єднання під командуванням І. Артюхова, Л. Беренштейна, В. Яремчука) та Чехословаччини (з'єднання і загони під командуванням В. Квітинського, В. Карасьова, Д. Резуто та ін.).

Надзвичайно складною була обстановка після визволення Західної України. Збройні формування (зокрема, УПА) намагалися чинити опір Червоній Армії. Водночас підпільні бойовики ОУН згідно з ухвалою III надзвичайного Великого збору цієї організації розгорнули дії проти місцевих державних та партійних органів і тих, хто їх підтримував. У червні 1944 р. з ініціативи ОУН було засновано Українську головну визвольну раду (УГВР) — орган керівництва повстанським рухом та політичними процесами у краї. Під егідою вермахту створювалися українські національні збройні формування. Відповіддю були масові репресії органів державної безпеки та внутрішніх військ проти повстанських формувань, підпілля, а також проти тих, кого підозрювали у співчутті до них. Це спричинилося до того, що в областях Західної України палали села, лилася людська кров.

У міру визволення території України відбудовувалось зруйноване окупантами народне господарство, налагоджувалось виробництво озброєння, боєприпасів і продовольства для Червоної Армії. Так, протягом 1943–1945 рр. металурги республіки виплавили понад 2,2 млн т чавуну, близько 1,9 млн т сталі й понад 1,3 млн т прокату чорних металів. За допомогою інших союзних республік було введено в дію майже 30 % довоєнних виробничих потужностей, відбудовано 88 % залізничних магістралей.

Відступаючи з України, гітлерівці застосовували тактику “спаленої землі”, втрати від якої були жахливими — повністю або частково

знищено понад 16 тис. промислових підприємств. Завдані народному господарству загальні збитки становили 1,2 трлн крб.

Населення України, не очікуючи наказів і директив, заходилося піднімати з руїн міста і села, заводи і фабрики, школи і лікарні, засівати лани, відбудовувати житло. Однак невдовзі партійна командно-адміністративна система відновила свої органи й методи керівництва, і почалися реформи владних структур. Так, у лютому-березні 1944 р. згідно із законом Верховної Ради СРСР та Верховної Ради УРСР в Україні були створені наркомати закордонних справ і оборони. За Конституцією СРСР ці наркомати підпорядковувалися союзним наркоматам НКЗС і НКО, тобто по суті були позбавлені основних функцій. Все робилося задля того, щоб створити враження дотримання суверенності союзних республік, яка насправді залишалася суто символічною. Першим наркомом закордонних справ УРСР був О. Корнійчук, якого потім замінив Д. Мануїльський. Наркомом оборони України з березня 1944 р. по жовтень 1945 р. був генерал-лейтенант В. Герасименко; згодом цю посаду було ліквідовано.

Партійна командно-адміністративна система не тільки здійснювала реформи влади, а й посилила репресивні заходи, скориставшись умовами воєнного часу. У травні 1944 р. було вчинено безпрецедентну акцію у Криму, звідки поголовно виселено понад 200 тис. татар і болгар.

У середині 1944 р. почався великий визвольний похід Радянської Армії. Разом з нею з боями йшли на Захід Військо Польське, чехословацький корпус, румунська дивізія, югославська бригада. У червні 1944 р. союзники у війні — держави — члени антигітлерівської коаліції — відкрили другий фронт: висадили війська у Франції, і незабаром був визволений Париж. У січні 1945 р. Радянська Армія розпочала могутній наступ на фронті уздовж 1200 км. Над рейхстагом 1 травня 1945 р. замайорів прапор Перемоги. У штурмі Берліна взяли участь десятки тисяч воїнів-українців. До речі, саме в повітряному бою над містом збив 62-й ворожий літак тричі Герой Радянського Союзу І. Кожедуб. 9 травня ввійшло в історію як свято Перемоги.

Виконуючи союзницькі зобов'язання, узяті на Кримській (Ялтинській) конференції трьох держав (лютий 1945 р.), Радянський Союз 8 серпня оголосив війну Японії. За короткий час мільйонна Квантунська армія була розгромлена. Японія 2 вересня 1945 р. підписала акт про беззастережну капітуляцію. Велика Вітчизняна, а разом з нею і Друга світова війна завершилися. Настав довгоочікуваний мир для народів світу.

Не применшуючи заслуг таких визначних полководців Великої Вітчизняної війни, як Г. Жуков, О. Василевський, І. Конєв, К. Рокосовський, Л. Говоров, К. Мерецков, Ф. Толбухін і Р. Малиновський, можна з повним на те правом сказати: головним героєм Вітчизняної війни були саме прості, звичайні й водночас великі люди, які витримали і вивнесли на собі надзвичайний тягар.

І народ України зробив у цю перемогу великий внесок. Він дав Збройним силам близько 7 млн вояків. Кожен другий з них загинув на фронті, кожен другий з тих, хто залишився живим, став інвалідом. Серед Героїв Радянського Союзу, а їх усього 11633, вагомо представлені українці — 2072. Усій країні відоме ім'я тричі Героя Радянського Союзу І. Кожедуба. Зі 115 двічі Героїв Радянського Союзу 32 були українцями та уродженцями України. Два Герої Радянського Союзу і водночас повні Кавалери орденів Слави — українці: І. Драченко з Черкащини і П. Дубинда з Херсонщини. Немеркнучими символами героїзму і стійкості під час війни стали подвиги захисників 10 міст-героїв радянської країни, і серед них українських міст Києва, Одеси, Севастополя і Керчі.

Український народ дав Збройним силам понад 300 полководців і воєначальників. Вісім фронтів, що діяли в період війни, очолювали маршали та генерали — українці за походженням: Й. Апанасенко, М. Кирпонос, С. Тимошенко, А. Єременко, І. Черняхівський, Р. Малиновський, Ф. Костенко, Я. Черевиченко. Особливо великим є внесок України у створення матеріально-технічної бази перемоги над Німеччиною.

На вирішальному етапі війни Україна, яка разом із Російською Федерацією та Білоруською РСР вивнесла на собі основний тягар боротьби проти нацистської агресії, здобула всесвітній авторитет. І в такий спосіб формувались обриси державницького суверенітету Української Республіки.

Розділ 16

УКРАЇНА В ПОВОЄННІ РОКИ. КРИЗА ТОТАЛІТАРИЗМУ

Після Другої світової війни в результаті розгрому гітлерівського фашизму та японського милітаризму на міжнародній арені відбулися зміни у співвідношенні сил. Було створено світову систему соціалізму, під тиском національно-визвольної боротьби зазнала краху колоніальна система імперіалізму, внаслідок чого на політичній карті світу з'явилися нові незалежні держави.

Поряд із цим почався тривалий період загострення відносин між двома світовими системами — капіталістичною і соціалістичною, виникла “холодна війна”, було створено військово-політичні блоки: НАТО (1949 р.) та Організацію Варшавського Договору (1955 р.).

Наприкінці ХХ ст. міжнародна обстановка набула нових рис під впливом особливостей розвитку головних чинників, які визначають систему міжнародних відносин: завершилася “холодна війна”; нова могутня хвиля революційних виступів у ряді країн Східної Європи привела до краху світової системи соціалізму; розпалася Організація Варшавського Договору. Для Радянського Союзу повоєнні роки були складні й суперечливі. Радянський Союз, перемігши у Великій Вітчизняній війні, за повоєнні роки пройшов шлях від максимального злету тоталітарної системи до її занепаду і розпаду країни на 15 окремих незалежних держав.

16.1. ВІДБУДОВА НАРОДНОГО ГОСПОДАРСТВА УКРАЇНИ В ПЕРШЕ ПОВОЄННЕ ДЕСЯТИРІЧЧЯ

Унаслідок чотирьох років найбільш руйнівної в історії війни Радянський Союз постав перед колосальним завданням — відбудувати господарство. Безпосередні матеріальні збитки, що їх зазнала радянська країна під час Великої Вітчизняної війни через руйнування та пограбування окупантами державного, кооперативного й особистого майна громадян, становили 679 млрд крб. (у довоєнних державних

цінах), а з урахуванням військових витрат і втрат від припинення виробництва у промисловості та сільському господарстві в районах, окупованих німецько-фашистськими загарбниками, — 2 трлн 569 млрд крб. — цифра, яку навіть важко уявити. Вона більш як у 14 разів перевищила загальні прибутки державного бюджету СРСР за 1940 р. Країна втратила близько 30 % національного доходу.

У надзвичайно важких і несприятливих умовах поверталась Україна до мирного життя.

Протягом 1941–1944 рр. територією України двічі прокотилася смертоносна хвиля війни. Гітлерівці винищили близько 3,9 млн мирних жителів країни, понад 2,4 млн примусово вивезли на каторжні роботи до Німеччини. Багато з них там і загинули... У роки війни пішов із життя кожний шостий мешканець України.

На руїни було перетворено 714 українських міст і селищ міського типу, понад 28 тис. сіл; 250 з них спіткала доля Хатині. Втратили притулок близько 10 млн людей. Зруйновано було понад 16 тис. промислових підприємств, близько 30 тис. колгоспів, МТС та радгоспів, 18 тис. лікувальних установ, майже 33 тис. шкіл, технікумів, вузів та науково-дослідних інститутів, понад 19 тис. бібліотек. Після звільнення України радянськими військами в ній було обліковано лише 19 % довоєнної кількості промислових підприємств. Різко скоротилося поголів'я худоби. Тільки безпосередні збитки, завдані народному господарству України, становили 285 млрд крб. Ця сума в п'ять разів перевищила витрати УРСР на будівництво нових заводів, фабрик, залізниць, електростанцій, шахт, радгоспів, МТС та інших підприємств протягом трьох довоєнних п'ятирічок разом узятих. Загальна ж сума збитків, яких зазнали населення і народне господарство України, становила майже 1 трлн 200 млрд крб.

Найголовнішим завданням у повоєнні роки була відбудова економіки Радянського Союзу, її переорієнтація на мирні цілі. Четвертий п'ятирічний план (1946–1950 рр.), як і попередні, не враховував нагальних потреб радянських людей. Він передбачав передусім збереження прискорених темпів розвитку галузей важкої промисловості.

З метою стабілізації фінансової системи у грудні 1947 р. було здійснено грошову реформу, під час якої вилучено гроші в усіх, хто якось чином зміг їх заощадити. За банківськими вкладами до 3 тис. крб. обмін грошових знаків відбувався у співвідношенні 1:1, вклади від 3 до 10 тис. крб. скорочувалися на 1/3, а вклади понад 10 тис. — на 2/3. Найбільше постраждали ті, хто зберігав гроші на руках: вони

отримали лише один новий карбованець за 10 старих. Водночас зі здійсненням грошової реформи у країні було скасовано карткову систему і підвищено ціни.

Відбудова економіки України розгорнулась одразу з початком визволення території республіки від фашистських загарбників. Програму відбудови економіки визначали постанови центральних керівних органів у серпні 1943 р. Зауважимо, що вже в 1944 р. на відбудову житлового фонду Україна одержала від центру 500 млн крб. Основні напрямки роботи щодо України були визначені в серпні 1946 р. Законом Верховної Ради України “Про п’ятирічний план відбудови і розвитку народного господарства УРСР на 1946–1950 рр.”. Четвертий п’ятирічний план передбачав капіталовкладення в обсязі 65 млрд крб. (у довоєнних цінах), що перевищувало відповідні капіталовкладення за три довоєнні п’ятирічки разом узяті.

План ґрунтувався на можливості централізованої тоталітарної системи зосереджувати матеріальні й людські ресурси без урахування потреб і бажань людей. Звідси його пріоритети: головну увагу було зосереджено на відбудові воєнно-промислового комплексу. Такі критерії й орієнтири у процесі відбудови неминуче призводили до деформацій і диспропорцій. Економіка розвивалась, але потреби народу не задовольнялися.

У процесі відбудови економіки України завдяки самовідданій праці людей у найкоротші історичні терміни стали до ладу 2000 промислових підприємств, було відбудовано Дніпрогес, заводи “Запоріжсталь” та “Азовсталь”, підприємства Харкова, Дніпропетровська, Києва. Завершено будівництво газопроводу Дашава — Київ. Обсяг промислової продукції в Україні (валові показники 1946–1950 рр.) збільшився у 4,4 раза і на 15 % перевищив рівень 1940 р.

Значну допомогу у відбудові економіки України надавали всі республіки Радянського Союзу. Так, в Україну направлялися спеціалісти, техніка, устаткування. Наприклад, металургійний комбінат “Запоріжсталь” допомагали відбудовувати 57 підприємств Радянського Союзу. На роботу сюди прибуло близько 30 тис. осіб з різних куточків країни.

Характерна особливість процесу відбудови в СРСР та Україні полягала, зокрема, у спиранні на внутрішні ресурси й сили, а не у сподіванні на зовнішню допомогу. У пошуках коштів на відбудову ставка робилася на економію і нагромадження фінансів та ресурсів за рахунок сільського господарства, легкої промисловості й соціальної сфери.

Заробітна плата робітників залишалася низькою, нееквівалентним був обмін між містом і селом. З усіх галузей народного господарства в роки війни найбільше постраждало сільське господарство. Незважаючи на стагнацію, ця галузь у повоєнних планах радянського керівництва не посідала належного місця. На потреби сільського господарства планувалося виділити лише 7 % загальносоюзних асигнувань. На колгоспників не поширювалося пенсійне законодавство; вони не мали паспортів; оплата праці залишалася символічною; присадибні ділянки обмежувалися за площею.

Не маючи прибутку з колгоспної праці, селянин жив переважно з власного присадибного господарства, яке забезпечувало йому в повоєнні роки 70 % грошового доходу, понад 80 % м'яса, близько 90 % картоплі. Що ж до роботи в колгоспі, то вона давала лише 5 % грошових доходів, 35 % зернових, 1 % м'яса й сала, 0,5 % молочної продукції. Як наслідок — посилились утиски щодо власників підсобних господарств. Колгоспи жорстко регламентували площі посіву, види культури, строки виконання тощо.

До руйнівних наслідків війни додалися ще й наслідки посухи 1946 р. Становище ускладнювалося також через голод 1946–1947 рр., що охопив 20 областей УРСР (у Західній Україні голоду майже не було). За даними Міністерства охорони здоров'я на 10 травня 1947 р. у республіці було зареєстровано 935,5 тис. хворих на дистрофію, у міських та сільських лікарнях перебувало 125 тис. таких хворих; ще близько 100 тис. надзвичайно кволих людей потребували госпіталізації, але через брак лікарняних ліжок вони не мали змоги скористатися медичною допомогою.

Катастрофічне становище могли виправити лише державні позички зерна. Центральний комітет КП(б)У, особисто його перший секретар М. Хрущов, Рада Міністрів УРСР десятки разів зверталися до Й. Сталіна з проханням надати допомогу, щоб нагодувати населення. Зрештою навесні 1947 р. за розпорядженням центру в Україну надійшло 60 тис. т продовольства із загальносоюзних фондів. Це не зняло всіх проблем, проте дало змогу прогодувати близько 3,4 млн колгоспників, які працювали на виробництві. Загалом протягом 1947 р. колгоспне селянство України одержало 93 тис. т зерна. Для організації безкоштовного харчування українських колгоспників Рада Міністрів СРСР виділила 140 млн крб (як безповоротну державну допомогу), 72 млн крб надійшло безпосередньо до колгоспів, решта — до дитячих будинків. Крім того, колгоспи республіки напередодні вес-

няної сівби 1947 р. одержали як державну позику насіння зернових культур у трав.

Незважаючи на хронічні проблеми колгоспів, радянське керівництво знову відновило політику колективізації. Ускладнювали ситуацію надмірно високі плани щодо обсягу хлібозаготівлі, що мали постійну тенденцію до зростання. У цей час посилилося кримінальне переслідування “розкрадачів хліба”, які згідно зі ст. 131 Конституції СРСР 1936 р. кваліфікувались як “вороги народу”. Згідно з Указом Президії Верховної Ради СРСР від 21 лютого 1948 р. “Про виселення з Української РСР осіб, які злісно ухиляються від трудової діяльності в сільському господарстві й ведуть антигромадський паразитичний спосіб життя” (він був продубльований 20 березня 1948 р. Законом Ради Міністрів УРСР) практикувалося виселення жителів сіл у віддалені райони СРСР. Фактично Указ був спрямований на зведення рахунків з непокірними колгоспниками або до покарання тих, хто більше працював на присадибних ділянках, рятуючи власні родини від недоїдання. Загалом за лютий-червень 1948 р. з українських сіл у віддалені райони СРСР було виселено 11439 осіб.

Політика беззастережної примусової колективізації надто гостро далася взнаки в Західній Україні. Радикальні аграрні реформи тут здійснювались без урахування місцевої специфіки, політичної ситуації в областях. Державні органи широко використовували звичні та перевірені раніше заходи проти тих, хто не бажав ставати членом колгоспів, — здійснювалося так зване розкуркулювання — виселення у віддалені райони СРСР заможних селян із сім’ями, а також тих, хто їх підтримував. Примусову колективізацію було здійснено в основному протягом 1948–1949 рр. До середини 1950 р. 7190 колгоспів об’єднали 98 % селянських господарств. Факти свідчать про те, що протягом 1945–1950 рр. з політичних міркувань було репресовано, здебільшого депортовано без суду і слідства й навіть без письмового звинувачення, 300–500 тис. західних українців. Таким чином, нова влада своїми діями загострювала невдоволення місцевого населення.

Процес відбудови у “возз’єднаних” районах УРСР відбувався набагато складніше, ніж на сході республіки. Характер змін, що відбулись у процесі відбудови в Західній Україні, суперечливий і неоднозначний. Було докорінно модернізовано економічний потенціал регіону, реконструйовано старі заводи і фабрики, відбудовано і споруджено 2,5 тис. великих і середніх промислових підприємств. Упродовж 1945–1946 рр. у Львові стали до ладу заводи — електролампо-

вий, інструментальний, сільськогосподарських машин та ін. До Львова прибуло 14 тис. робітників і майже 2 тис. інженерів для надання допомоги місцевим кадрам. Обсяг валової продукції промисловості за п'ять років (1946–1950 рр.) збільшився в 3,2 раза.

Однак радянська модель індустріалізації переносила на західноукраїнські землі диспропорції в розвитку окремих галузей: легка і харчова відставали, важка і хімічна домінували. Крім того, галузі були не самостійними, замкненими й самодостатніми, а навпаки, існували як частина загальносоюзної системи, з цілковитою залежністю від союзного центру. Під час спорудження нових об'єктів, як і раніше, майже не враховувались екологічні аспекти функціонування підприємств.

Роки післявоєнної відбудови економіки України були дуже важкими, виснажливими, зокрема, і через те, що система концентрації коштів для відбудови промисловості й військово-промислового комплексу ставала на заваді підвищенню життєвого рівня народу. Всупереч голоду, нестачі найнеобхіднішого та репресіям, що їх чинив тоталітарний режим, народ героїчними зусиллями з вірою у краще майбутнє підіймав з руїн міста й села, відроджував промисловість і сільське господарство. Загалом валова продукція сільськогосподарського виробництва в 1950 р. становила 91 % довоєнного рівня. Було досягнуто значних успіхів у розвитку народної освіти, науки й культури. На початку 50-х років республіка в основному залікувала рани лихоліття. Було закладено основи для її виходу на нові рубежі суспільного прогресу.

16.2. СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНЕ ТА КУЛЬТУРНЕ ЖИТТЯ В УКРАЇНІ (ДРУГА ПОЛОВИНА 40-Х — 50-ТІ РОКИ)

Соціально-політичне та культурне життя в Україні в повоєнні роки мало надзвичайно суперечливий характер. Ключові позиції лишалися в Комуністичній партії, яка на січень 1946 р. налічувала 320 тис. членів. Морально-політична ситуація в Україні в повоєнні роки визначалася подальшим посиленням культу особи Й. Сталіна. Розпочинався новий виток репресій: проти військових і військовополонених, проти діячів науки й культури, державних працівників. Становище в Україні особливо загострилося, коли в березні 1947 р. з

ініціативи Й. Сталіна з поста Першого секретаря ЦК КП(б)У було усунуто М. Хрущова, який очолював партійну організацію республіки з 1938 р. (з 1944 р. за сумісництвом обіймав ще й посаду голови Ради народних комісарів УРСР), і на його місце було поставлено Л. Кагановича. На чолі уряду залишався М. Хрущов. Обіймаючи посаду Першого секретаря ЦК КП(б)У, Л. Каганович намагався довести, нібито “боротьба з українським буржуазним націоналізмом” не завершилась і її необхідно продовжувати. При цьому Л. Каганович використовував досвід, набутий ще у 20-ті роки, коли він уперше очолював республіканську парторганізацію. Без жодних підстав він звинувачував у націоналізмі провідних письменників республіки. За його вказівкою у пресі з’являлися розгромні статті, спрямовані проти відомих діячів науки та культури. “Лідерами” серед міфічних носіїв “українського буржуазного націоналізму” було оголошено М. Рильського, Ю. Яновського, І. Сенченка, О. Довженка, а до них приєднано “буржуазних націоналістів” П. Карманського, М. Рудницького, А. Патрус-Карпатського, виключених зі Спілки письменників України. Проте після звільнення Л. Кагановича у грудні 1947 р. з посади Першого секретаря ЦК КП(б)У та відкликання його з України кампанія цькування української радянської інтелігенції припинилася.

Після серпневої (1948 р.) сесії Всесоюзної академії сільськогосподарських наук ім. В. І. Леніна в Україні почались “чистки” серед науковців. Тих, хто не поділяв поглядів академіка Т. Лисенка, було звільнено з кафедр вузів установ АН УРСР. Серед них — академік АН УРСР М. Гришко, завідувач кафедри дарвінізму професор С. Гершензон (Київський університет), завідувач кафедри дарвінізму і генетики професор І. Поляков (Харківський університет), професор Л. Делоне (Харківський сільськогосподарський інститут) та ін. Було нещадно розкритиковано підручник для вузів “Курс генетики” М. Гришка і Л. Делоне.

У 1948 р. розгорнулася кампанія боротьби з “низькопоклонством перед Заходом”, а згодом — з “космополітизмом”. Наприкінці 40 — на початку 50-х років розпочалися репресії проти єврейських літераторів, митців, учених, діяльність яких була пов’язана з Україною. Часто сфабриковані справи, судові процеси закінчувались для звинувачених не лише тривалими ув’язненнями, а й розстрілами.

Вороже ставлення до діячів науки, освіти, літератури, музичного мистецтва було характерною ознакою того часу. Переважну біль-

шість митців було офіційно реабілітовано лише в 1990 р. під час горбачовської “перебудови”.

І все ж у важких умовах, що склалися, культурне життя республіки тривало. Воно було невід’ємною складовою післявоєнного відродження. Так, протягом першої половини 50-х років було зведено 1300 нових шкіл на 400 тис. учнівських місць. У 1953 р. у республіці було здійснено перехід до обов’язкової семирічної освіти. Наприкінці 50-х років в Україні діяло 11 тис. середніх шкіл — у 2,5 раза більше, ніж у 1940 р. Водночас дедалі більшою мірою українська школа віддалялася від проблем національного виховання. Так, “Історія СРСР” у школі починалася по суті історією Російської імперії, яка переходила в історію СРСР. Лише у 30 % шкіл навчання здійснювалось українською мовою.

У цей час знову почали діяти Київський, Харківський, Одеський та інші державні університети, яким надавали допомогу вузи республік СРСР. У вищих навчальних закладах України працювало багато викладачів з Росії. Зокрема, у Львівському політехнічному інституті читали лекції 17 докторів і кандидатів наук, у Дніпропетровському — 11. Після завершення воєнних дій в Україну приїхали також понад 6 тис. фахівців з різних галузей народного господарства.

Уже через три роки було поновлено науково-технічну базу АН УРСР. Почали провадитися розробки і дослідження в таких галузях науки, як атомна й теоретична фізика, металофізика та ін.

Українська література поповнилася низкою творів, які здобули визнання. Це, зокрема, праця “Шевченко і Чернишевський” П. Тичини, збірка поезій “Троянди і виноград” М. Рильського, а також вірш “Любіть Україну” В. Сосюри, за який автора шельмували у пресі, проте не заарештували. Значним досягненням української прози став цикл романів “Велика рідня”, “Кров людська — не водиця”, “Хліб і сіль” М. Стельмаха, “Хазяї” С. Склярєнка, “Лейтенанти” О. Копиленка та ін.

Різноманітністю щодо композиції були позначені твори образотворчого мистецтва О. Шовкуненка, М. Дерєгуса та ін. Тема минулої війни домінувала у творчості художників. Характерні в цьому плані “Бабин Яр” В. Овчинникова, “Ми ще повернемося” Л. Мучника, “Визволителі Києва” С. Бєседіна.

Зростала популярність театрального мистецтва. У 50-х роках в Україні діяло близько 70 професійних театрів. Постійне захоплення викликав талант майстрів сцени Б. Гмирі, Н. Ужвій, Г. Юри та ін.

В Україні працювали три кіностудії художніх фільмів — Київська, Одеська та Ялтинська.

Популярними стали кінокартини “Сільська вчителька”, “Педагогічна поема”, “Весна на Зарічній вулиці” та ін. У 1950 р. на екрани вийшов фільм-шедевр відомого кінорежисера І. Савченка “Тарас Шевченко”, роль поета в якому виконав С. Бондарчук. На початок 1946 р. понад 100 кіножурналів “Радянська Україна” випустила Українська студія кінохроніки.

Активізація культурного життя сприяла поживленню художньої самодіяльності. Маючи незаперечні досягнення, українська культура повоєнного часу зазнала руйнівного впливу сталінщини, що призвело до суб’єктивізму в зображенні життя українського народу важких років відбудови.

Складністю та суперечливістю було позначене суспільно-політичне життя в повоєнний час. Це засвідчили й вибори до Рад, що відбулися в 1946, 1947 й 1948 р. Участь у них взяли 99 % виборців. Вони мали зробити “вибір” за умови, що до бюлетенів було внесено одного кандидата.

Такі вибори наочно показували деформуючий вплив культу особи Й. Сталіна на політичну систему радянського суспільства.

У післявоєнний час авторитарно-командні методи управління тоталітаризму перешкождали вільному волевиявленню радянських людей, гальмували розвиток їхньої політичної ініціативи. Кожному громадянину загрожували репресії, провокації, звинувачення у злісних помилках тощо. Нагнітанню атмосфери страху й підозрливості в суспільстві сприяли зловісні галасливі кампанії, пов’язані з викриттям незліченних “ворогів народу”.

Ускладнювали становище у сфері соціально-політичних відносин і кадрові проблеми, особливо в західних областях України, куди направлялося багато спеціалістів, інтелігенції зі східних областей, і всі ці люди не знали місцевої специфіки, мови. До того ж там тривала братовбивча війна (1945–1950 рр.), в якій загинуло майже півмільйона людей. Постраждало як місцеве українське, так і польське населення. Ускладнював обстановку в регіоні й беріївський репресивний апарат, який жорстоко переслідував місцевих жителів за підтримку ОУН-УПА, всіляко намагався їх залякати. З травня 1947 р. бійці УПА і члени ОУН вважались учасниками єдиної підпільної системи, що означало ідеологічне злиття цих організацій. Після загибелі в березні 1950 р. командуючого УПА Р. Шухевича (генерал Тарас Чуп-

ринка) організація почала швидко втрачати боєздатність. Хоч окремі невеликі загони УПА продовжували діяти до середини 50-х років, УПА та ОУН в Україні перестали існувати як організації.

У квітні 1947 р. політбюро Польської об'єднаної робітничої партії (ПОРП) здійснило операцію під кодовою назвою “Вісла”, що мала як військовий, так і цивільний виміри. Майже всіх лемків (близько 150 тис.) без попередження розселили із землі їхніх предків по всій Польщі, аби запобігти відродженню УПА в цьому регіоні. З цією метою було створено концтабір у Явожно (поблизу Кракова) для “підозрілих українців”. Ця акція ставила за мету також дістати підтримку серед польських націоналістів.

Одним із перших об'єктів атаки радянської влади в Західній Україні стала греко-католицька церква, оскільки вона була найміцнішою ланкою між західними українцями та Заходом і діяла переважно як національна. 8–10 березня 1946 р. Собор у Львові, що був підготовлений радянськими органами державної безпеки, проголосив про скасування Берестейської унії 1569 р., розрив з Римом і возз'єднання греко-католицької церкви з Російською православною церквою. Дещо пізніше аналогічну процедуру, яку супроводжувала начебто випадкова смерть єпископа Теодора Ромжі, було здійснено в Закарпатті, і до 1951 р. греко-католицьку церкву в цьому регіоні також було знищено. Щоб схилити на свій бік симпатії західних українців, радянська влада активізувала українську початкову освіту.

Швидко розвивалася також вища освіта: у 1950 р. у 24 вузах Західної України навчалася вже близько 24 тис. студентів денного й 9 тис. студентів заочного відділень. Однак підвищення освітнього рівня зумовлювало й активнішу русифікацію. У 1953 р. навчання в усіх вузах Західної України велося російською мовою, а це виразно вказувало на те, що радянська модернізація також мала на меті сприяти русифікації.

У 1954 р. у республіці святкувалося 300-річчя возз'єднання України з Росією. Верховна Рада СРСР своїм указом у лютому 1954 р. включила Кримську область до складу України як “свідчення дружби російського народу”. Однак тут залишалися невирішеними складні проблеми. Незважаючи на територіальну й етнічну спорідненість України та Криму, півострів був ще й історичною батьківщиною кримських татар, яких сталінський режим депортував звідси в 1944 р. Крім того, за даними перепису 1959 р. у Криму проживало близько

860 тис. росіян і лише 260 тис. українців. Ця обставина з часом надзвичайно ускладнила політичну ситуацію у Криму, яку використовували різні політичні сили і партії Росії та України.

Ці та інші проблеми робили суспільно-політичне життя тих років суперечливим і складним.

16.3. Діяльність України на міжнародній арені після Другої світової війни

Після завершення воєнних дій з огляду на вагомий внесок українського народу в перемогу значно підвищився міжнародний авторитет України. Україна серед 51 країни світу була однією із засновників Організації Об'єднаних Націй (ООН). Делегація України на чолі із заступником голови Ради народних комісарів, народним комісаром закордонних справ УРСР Д. Мануїльським працювала над розробкою Статуту ООН. Урочиста церемонія його підписання відбулась 26 червня 1945 р. на конференції в Сан-Франциско. Разом з іншими делегаціями Статут підписала й делегація України як країни — засновниці нової міжнародної організації, що мала на меті забезпечити мир і безпеку народів в усьому світі. Статут ООН набрав чинності 24 жовтня 1945 р. Цей день щороку відзначається як день ООН.

На першій сесії Генеральної Асамблеї ООН у 1945 р. Україну було обрано членом економічної та соціальної ради. З 1947 р. Україна — член Економічної комісії ООН для Європи. У 1948–1949 рр. УРСР була непостійним членом головного органу ООН — Ради Безпеки. Беручи активну участь у роботі ООН та інших міжнародних організацій (таких як ЮНРРА — Адміністрація допомоги і відбудови при ООН (1945 р.), Женевська конференція (1949 р.), яка ухвалила Конвенцію про захист жертв війни, Дунайська конференція (1948 р.), що виробила конвенцію про режим судноплавства по Дунаю), Україна послідовно підтримувала ідею надання допомоги країнам, що потерпіли під час Другої світової війни.

У 1946 р. Україна брала участь у роботі Паризької Мирної конференції і підписала мирні договори з Італією, Румунією, Болгарією, Угорщиною та Фінляндією. Українська дипломатія багато зробила для розвитку ООН, зокрема таких її органів, як Комісія з прав людини, Міжнародна організація праці (МОП), Комісія ООН з питань

освіти, науки і культури (ЮНЕСКО), у переговорах щодо обмеження озброєнь. У 50-х роках представники УРСР працювали в 16-ти Міжнародних організаціях, підписали 60 міжнародних угод і конвенцій.

Складним був період затяжної “холодної війни”, період боротьби між капіталізмом і соціалізмом за вплив на країни Центральної та Південно-Східної Європи, що виявилось у створенні так званого соціалістичного табору. Україна поставляла країнам, які належали до Ради Економічної Взаємодопомоги (РЕВ), чавун, вугілля, продукцію машинобудування, важливі види сировини тощо. Отримувала вона звідти промислове обладнання та інші товари. Громадяни України брали участь у будівництві та обладнуванні багатьох підприємств у країнах Східної Європи та в окремих слаборозвинених країнах. Починаючи з 1953 р. УРСР внесла відповідні кошти у фонд ООН для країн, що почали розвиватися.

Понад 20 млн трудящих України в 1950–1951 рр. підписали Стокгольмську відозву до народів світу про заборону атомної зброї. Увійшовши до Всесвітньої Ради Миру, представники УРСР підписали Звернення Ради про укладання Пакту Миру між великими державами.

Активна позиція України на міжнародній арені посилювала інтерес світової громадськості до історії, культури і побуту народу республіки.

Значну роль у розвитку зарубіжних зв'язків відігравали Українське Товариство культурних зв'язків із закордоном, українська комісія Всеслов'янського комітету СРСР та Український радіокомітет.

Розширювалися зв'язки діячів науки і культури України з діячами науки і культури Англії, США, Польщі, Чехословаччини, Югославії та інших країн.

У 1954 р. Україна стала членом ЮНЕСКО.

Проте за авторитарної влади в СРСР зовнішньополітична діяльність в ці роки певною мірою була обмежена. Україна рухалась у фарватері зовнішньополітичних кроків СРСР, що природно для унітарної держави, де панує монополія центру на зовнішню політику. Україна, формально маючи право встановлювати прямі міжнародні відносини, включаючи обмін дипломатичними місіями, за відсутності реального суверенітету, справжньої державності в республіці фактично не могла ним скористатися.

16.4. СУСПІЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ, ПОЛІТИЧНІ ПРОЦЕСИ І РОЗВИТОК КУЛЬТУРИ УКРАЇНИ (СЕРЕДИНА 50 — ПЕРША ПОЛОВИНА 60-Х РОКІВ)

Середина 50-х років характеризувалася, з одного боку, посиленням впливу тоталітаризму, а з іншого — виникненням необхідності принципів змін в усіх сферах життя суспільства.

5 березня 1953 р. помер Й. Сталін. Проте з його смертю не зникли сталінізм і тоталітаризм, які пустили в суспільстві глибоке коріння. У вересні 1953 р. першим секретарем ЦК КПРС став М. Хрущов. У червні 1953 р. перший заступник голови Ради Міністрів СРСР Л. Берія, який готувався до захоплення влади, був заарештований і невдовзі його було засуджено до страти.

Однак бюрократичний авторитаризм “вождя народів” перероджувався в авторитарну бюрократію апарату, тоталітаризм особистості — у тоталітаризм партократії. І все ж у суспільно-політичному житті назрівали суттєві зміни. Винятковою подією на цьому шляху став XX з’їзд КПРС (14–25 лютого 1956 р.). Він увійшов в історію насамперед завдяки знаменній “секретній доповіді” М. Хрущова, в якій визнавався культ особи Й. Сталіна, його прояви і наслідки за минулі два десятиріччя. Завдяки М. Хрущову почався процес десталінізації. З таборів і заслання поверталися реабілітовані жертви репресій. Істотно послабився притаманний сталінському режимові всеохопний страх. За 1953–1956 рр. в Україні було реабілітовано 7679 осіб. Серед них — письменники В. Еллан-Блакитний, В. Чумак, І. Микитенко, окремі військові та державні діячі. Процес десталінізації спричинився до появи на початку 60-х років нового покоління інтелігенції, яке називали “шістдесятниками”, дисидентами. В Україні дисидентський рух розпочався в середині 50-х років. Його учасники піддавали критиці ідеї марксизму-ленінізму, виступали за утвердження історичної правди, за вільний розвиток української культури. Особливо це виявлялося в Західній Україні, де ще свіжими були спогади про недавню братовбивчу війну. У 1959 р. було створено Українську робітничо-селянську спілку (УРСС). Проект її програми написав Л. Лук’яненко. Незабаром його було засуджено до страти, але вирок замінено 15-ма роками ув’язнення.

У дисидентському русі брали участь такі представники інтелігенції, як В. Мороз, М. Осадчий, Д. Івашенко, М. Масютко, М. Озер-

ний, І. Гнатюк, Г. Баран, генерал П. Григоренко та ін. Поступово з'явилися не дозволені цензурою праці “самвидаву”, в яких викривалась існуюча система.

Набирала сили в цей час, за влучним виразом письменника І. Еренбурга, хрущовська “відлига” у культурному житті. У 1957 р. історики України дістали дозвіл заснувати власний журнал під назвою “Український історичний журнал”. Через два роки розпочалася публікація Української радянської енциклопедії. Потім пішли публікації “Історії українського мистецтва”, “Історії міст і сіл України”, яких не мали навіть росіяни. З'явилися численні україномовні журнали з природничих і суспільних наук, у тому числі “Економіка Радянської України”, “Радянське право” та ін. У ці часи були надруковані автобіографічна повість О. Довженка “Зачарована Десна”, романи і повісті Г. Тютюнника, Л. Первомайського. Естафету старшого покоління підхопила талановита літературна молодь. Серед них — “лицар українського відродження” В. Симоненко, Л. Костенко, І. Світличний, І. Драч, М. Вінграновський, В. Шевчук, Є. Гуцало, А. Горська, В. Кушнір. Молода генерація митців дістала назву “шістдесятників”. Кожен з них вирізнявся своєю творчою індивідуальністю. Українське музичне мистецтво в 50-ті роки збагатилося низкою талановитих творів. Серед них — третя симфонія композитора Б. Лятошинського, опери Ю. Мейтуса “Украдене щастя” та Г. Майбороди “Мілана”. Пісенні твори П. Майбороди, А. Філіпенка, А. Штогаренка, І. Шамо набули великої популярності серед населення.

Період “відлиги” тривав недовго. З другої половини 1958 р. починається тиск на всіх письменників, творчість яких припадала на період “відлиги”. В Україні критикували за вільнодумство С. Голованівського, за перші збірки гостро накинулися на Л. Костенку і цим зумовилось її майже трирічне мовчання.

Адміністративно-командна система керівництва всім духовним життям країни продовжувала діяти. Всеохоплюючий диктат номенклатурного апарату зберігався і зміцнювався. Згортались елементи демократії у сфері міжнародних відносин. Усунення від влади М. Хрущова у жовтні 1964 р. посилює тенденцію до більш жорстоких покарань. У серпні-вересні 1965 р. було заарештовано близько двох десятків правозахисників. Серед них — літературний критик І. Світличний, художник П. Заливаха, історик В. Мороз та ін.

Як відомо, спроба замінити М. Хрущова на посаді першого секретаря ЦК КПРС ще в червні 1957 р. групою колишніх сподвижників

Й. Сталіна закінчилася провалом. Але поступово М. Хрущов, очоливши боротьбу з культом особи Й. Сталіна, під впливом свого оточення опинився в полоні власного культу особи. За час його перебування при владі були намагання здійснити реформи в багатьох ланках, домогтися демократизації форм управління, але зміни в суспільно-політичному житті мали суперечливий характер. Реформи не були пов'язані з творчою ініціативою мас і з демократичними процесами. Водночас навіть спроби реформування суспільства адміністративний апарат сприймав як загрозу власному існуванню і почав готувати усунення М. Хрущова, що й було зроблено в жовтні 1964 р. на Пленумі ЦК КПРС. Першим секретарем ЦК був обраний (з 1966 р. знову було введено посаду генерального секретаря) Л. Брежнєв, а уряд очолив О. Косигін. Значні зміни відбулися також за період 50 — першої половини 60-х років у керівництві ЦК КП(б)У. Так, першим секретарем ЦК КП(б)У з 1949 р. по червень 1953 р. був Л. Мельников, а потім, уперше за всю історію української парторганізації, — українець за походженням О. Кириченко. У 1957 р. його змінив М. Підгорний, який перебував на цій посаді до 1963 р. З 1963 по 1972 р. першим секретарем КП(б)У був П. Шелест. Як відомо, активну роль в організації змови проти М. Хрущова відіграли Л. Брежнєв, М. Підгорний, П. Шелест — висуванці М. Хрущова.

На середину 50-х років Україна займала вагоме місце в народно-господарському комплексі СРСР. Особливого розвитку набули машинобудування, металургія та легка промисловість. У 1955–1960 рр. обсяги виробництва тракторів збільшились удвічі, металорізальних верстатів — в 1,7 раза, тепловозів — в 11 разів. Водночас у середині 50-х років виявились серйозні недоліки системи управління народним господарством. Були надмірно роздуті штати в міністерствах і відомствах, давалося взнаки жорстко централізоване планування. У цих умовах М. Хрущов висунув ідею реформи управління. Але ні він, ні його найближче оточення не ставили питання про повний злам командно-адміністративної системи, скасування централізації. У лютому 1957 р. народне господарство СРСР переходило на управління за територіальним принципом через ради народного господарства (раднаргоспи). Було утворено 105 раднаргоспів, з них 11 — на території України, де замість 11 союзно-республіканських і двох республіканських міністерств було створено 11 економічних адміністративних районів (у 1960 р. — ще три), якими керували раднаргоспи.

Були також розширені права республіканських і місцевих органів, зокрема щодо використання бюджетних коштів. У результаті систему галузевого, вертикального централізованого управління було замінено територіальною. Така система створювала умови для впровадження госпрозрахунку, ефективного використання ресурсів і кадрів. При цьому, зокрема, зміцнювалася економічна самостійність України, оскільки всі підприємства на її території підпорядковувались республіканським органам.

Водночас певною мірою порушилося централізоване управління галузями промисловості. Раднаргоспи виявилися неспроможними комплексно вирішувати науково-технічні проблеми розвитку галузей. Не зникли ці суперечності й після укрупнення територіальних і створення в 1962 р. республіканських раднаргоспів та Вищої Ради народного господарства СРСР. У жовтні 1965 р. Верховна Рада СРСР ухвалила рішення про ліквідацію раднаргоспів.

У першій половині 60-х років Україна нарощувала виробничі потужності в промисловості. До ладу ставали металургійні агрегати, освоювалося виробництво нових якісних марок сталі, прокату. Розвивалися хімічна, нафтопереробна, газова, енергетичні галузі промисловості. Але, як і раніше, тривала гонитва за валовими показниками, економіка залишалася на шляху екстенсивного розвитку, що потребувало залучення до виробництва додаткових робочих рук.

Незважаючи на те що Україна залишалася одним з основних виробників сільськогосподарської продукції, на середину 50-х років становище в сільському господарстві було складним. Давалися ознаки наслідки колективізації й війни. До того ж колгоспи фактично не мали жодних прав. Збитки покривались державними кредитами й дотаціями; при цьому державні заготівельні ціни на зерно й інші види сільськогосподарської продукції були надто низькими.

У 50-х роках основною формою постачання міст продовольством стала закупівля. Закупівельні ціни значно підвищилися, податки селян зменшилися. За 1952–1958 рр. державні заготівельно-закупівельні ціни підвищились майже втричі, зокрема на зернові культури — майже всемеро, на продукти тваринництва — у 5,5 раза. Усе це сприяло прискоренню темпів сільськогосподарського виробництва. В 1954–1955 рр. середньорічні темпи виробництва сільськогосподарської продукції перевищували 7%. Таких успіхів було досягнуто за рахунок підвищення врожайності і продуктивності. В Україні

врожайність зернових за 1950–1961 рр. збільшилась з 10,2 до 19,9 ц/га, а валовий збір зерна за 1950–1955 рр. збільшився з 20,5 до 32,5 млн т. Однак уже в 1958 р. у сільськогосподарському виробництві почався спад. Якщо з 1950 по 1958 р. обсяг валової продукції сільського господарства республіки збільшився на 65 %, то з 1958 по 1964 р. — лише на 3 %. Головна причина цього — незмінність командно-адміністративної системи, яка унеможлиблювала спроби реформувати країну. До того ж керівництво України запланувало на 1959–1965 рр. (семирічку) нереальні темпи виробництва сільськогосподарської продукції. На XX з'їзді КПУ (1959 р.) М. Підгорний заявив, що республіка виконає завдання семирічки в галузі сільського господарства за 5 років. При цьому ставка робилася не на економічні важелі, а на перестановку номенклатурних кадрів. Не виправдало себе і перетворення в 1958 р. МТС на ремонтно-технічні станції (РТС). Реорганізація МТС у РТС з обов'язковим викупом колгоспами техніки завдала їм великих фінансових збитків. Високі ціни на нові машини і механізми, запасні частини, ремонт і водночас низькі ціни на сільськогосподарську продукцію призвели до фінансової заборгованості колгоспів перед державою.

Ситуація ускладнювалась і у зв'язку з посухою 1963 р. До того ж П. Шелест був одним з ініціаторів знищення в Україні традиційних сівозмін, здійснював політику, яка призвела до деградації чорноземів. Віками застосовувана трипільна система землеробства, яка підтримувала мінімальну родючість ґрунту, в умовах дефіциту добрив була оголошена шкідливою. Відмова від парів і широке запровадження на полях колгоспів і радгоспів кукурудзи, котра витіснила традиційні культури, надто швидко в умовах адміністрування призвели до порушення в багатьох районах сівозмін, структури ґрунтів, зниження врожайності зернових культур.

У результаті в 1959–1965 рр. обсяг валової продукції сільського господарства збільшився в Україні на 11 % замість 70 % за планом. Виробництво продукції тваринництва навіть знизилося до 92 % порівняно з 1958 р. Зменшилися площі посівів: озимої пшениці — з 7,5 млн га у 1958 р. до 5,2 млн га в 1968 р., ярої — на 31 %. Низькою залишалася культура землеробства.

Відставання сільськогосподарського виробництва негативно позначилося на розвитку харчової та легкої промисловості, на темпах зростання національного продукту та матеріального добробуту трудящих республіки.

Водночас завдяки окремим заходам держави стали помітними певні зрушення в соціально-побутовій сфері. Так, було скасовано фактичне закріплення селян до місць проживання й праці; колгоспники одержали паспорти; було введено пенсійне забезпечення колгоспників. З 1958 р. було припинено випуск державних позик для розміщення серед населення. У 1960–1965 рр. удвічі підвищилась оплата праці колгоспників; для них запроваджувалася гарантована грошова оплата, різко знижувався сільськогосподарський податок. У 1956–1965 рр. було здано в експлуатацію понад 182 млн м² житлової площі, тобто житлові умови поліпшили близько 18 млн людей. Разом з тим недостатньо продумана грошова реформа 1961 р. призвела до збідніння населення. Внаслідок неї ціни на колгоспних ринках підвищились, а вони забезпечували близько 15 % товарообороту. У 1962 р. ціни на окремі продукти харчування підвищила й державна торгівля. Ситуація на споживчому ринку загострилася. Створювалися й штучні труднощі. Наприклад, було заборонено тримати худобу в передмістях, обмежено площі присадибних ділянок колгоспників, збільшувалася кількість ерозованих земель, штучних водосховищ тощо.

Влада ігнорувала також загрозу природних катастроф. Наслідком цього стало, наприклад, виверження сільових потоків з Бабиного Яру 13 березня 1961 р. Через безвідповідальність керівництва Києва і республіки загинули сотні людей. Соціально-економічні процеси того періоду потребували вдосконалення народної освіти. У другій половині 50-х років почалась організація шкіл нового типу — шкіл-інтернатів. На середину 60-х років у республіці було 533 школи-інтернати, де навчалися понад 200 тис. учнів. З 1956 р. було скасовано оплату за навчання у старших класах. У квітні 1959 р. Верховна Рада УРСР прийняла закон про народну освіту. За основу було взято принцип поєднання загальноосвітнього і політичного навчання. Проте реформа на засадах політехнізації йшла повільно, на недостатньому рівні був індивідуальний підхід у вихованні учнів, який обстоював відомий педагог, директор Павлиської школи Кіровоградської області В. Сухомлинський.

Певні позитивні зміни сталися і в розвитку української науки. У 1958–1965 рр. кількість учених збільшилась з 37 до 94 тис. осіб. Як і раніше, головним науковим закладом України була Академія наук УРСР. До її складу на кінець 50-х років входило 36 науково-дослідних інститутів і 19 інших наукових установ. Основна увага вчених зо-

середжувалась на фундаментальних проблемах, які визначали перспективи науки. Багато було зроблено для запуску першого штучного супутника Землі в жовтні 1957 р. і триумфального польоту в космос першої людини — громадянина СРСР Ю. Гагаріна.

Із середини 50-х років розширилися межі міжнародної діяльності України. У 1957 р. було відкрито постійне представництво УРСР при ООН. Але слід зважати на те, що на міжнародній арені Україна значною мірою змушена була йти в руслі зовнішньої політики Москви.

У 1963 р. СРСР, США та Англія уклали угоду про заборону ядерних випробувань. У 1965 р. на засіданні Генеральної Асамблеї ООН було схвалено резолюцію про нерозповсюдження ядерної зброї. У цих досягненнях є заслуга й України.

Миролюбну політику Україна здійснювала і в інших міжнародних організаціях. Різномасштабною була діяльність республіки в ЮНЕСКО. Наслідком було рішення ЮНЕСКО про святкування 150-річчя з дня народження Т. Шевченка.

У 1957 р. Україну було прийнято до Міжнародного агентства з атомної енергії (МАГАТЕ). Співробітничали дипломати України і з МОП. Україна підтримувала національно-визвольний рух народів колоніальних і залежних країн, зокрема виявила свою позицію під час нападу Ізраїлю, Англії та Франції на Єгипет у 1956 р.

Складною була роль України у відносинах з країнами Східної та Центральної Європи, в яких будувалася “демократія по-сталінськи”. (Особлива ситуація склалася в 1956 р. після придушення радянськими військами демократичних виступів в Угорщині. В Угорщину для налагодження мирного життя відправлялися з України фахівці, а також метал, лісоматеріали, продовольство.) У країни цього регіону направлялося 80 % експорту республіки, здебільшого машин та устаткування. Таким чином, трудящі Української РСР, її представники в міжнародних організаціях активно виступали за мир і співробітництво між народами світу, за зміцнення політичних та економічних зв'язків з країнами Східної Європи, всіляко підтримували національно-визвольний рух поневолених народів.

16.5. НАРОСТАННЯ КРИЗОВИХ ЯВИЩ У СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОМУ І ПОЛІТИЧНОМУ ЖИТТІ УКРАЇНИ (ДРУГА ПОЛОВИНА 60 — СЕРЕДИНА 80-Х РОКІВ)

Чергова зміна курсу СРСР у жовтні 1964 р. відбувалась під гаслом подолання волонтаризму і суб'єктивізму, досягнення стабільності у просуванні радянського суспільства шляхом, накресленим ХХІІ з'їздом КПРС.

Ситуація склалась невтішна: виконання семирічного плану було зірвано, темпи приросту промислової продукції постійно знижувалися. Структура виробництва виявилась найгіршою і найвідсталішою серед промислово розвинених країн. Рівень життя населення почав погіршуватися. Дедалі більше коштів за рахунок села та соціальної сфери перекачувалось у важку та оборонну промисловість. Обіцянки партії щораз більшою мірою перетворювались на ілюзії. Аналіз обставин потребував негайних, рішучих економічних і соціальних перетворень.

Після усунення М. Хрущова знову було проголошено принцип колегіального керівництва. Правляча верхівка спочатку складалася з трьох осіб — Генерального секретаря ЦК КПРС Л. Брежнєва, голови Ради Міністрів О. Косигіна і головного ідеолога партії М. Суслова. У 1965 р. до них приєднався М. Підгорний, який став головою Президії Верховної Ради СРСР. Діяльність групи вищого керівництва ґрунтувалася на необхідності зберегти колективну владу і контроль партійних органів за всіма сферами життя суспільства, забезпечити стабільне функціонування державних і політичних структур.

Наприкінці 1965 р. під керівництвом О. Косигіна почалась економічна реформа. Біля її джерел стояли харківський професор Є. Ліберман і група столичних технократів. Реформа спрямовувалася на поліпшення планування й посилення економічних стимулів у діяльності підприємств. Було скасовано раднаргоспи, натомість створено понад 40 загальносоюзних міністерств і відомств. На перших порах реформа дала позитивні результати. В управлінні виробництвом відновився галузевий принцип. Посилювалися стимулюючі механізми та гострозрахунковий принцип, розширювалася самостійність підприємств. Але спроба застосувати економічні методи управління наштовхнулася на традиційні командно-адміністративні. Водночас виникли такі

монополісти, як Державний комітет з цін, Державний комітет з поставання та ін. Міністерства так і залишилися “удільними князівствами”, горизонтальні зв’язки на місцях були відсутні. У цих умовах радянська економіка поступово втрачала чутливість до науково-технічного прогресу. За такими показниками, як упровадження нових технологій, електронної техніки СРСР помітно відставав від світового рівня.

Негативні процеси відбувалися і в сільському господарстві. Здійснення деяких державних заходів сприяло розв’язанню лише окремих проблем: було підвищено закупівельні ціни на сільськогосподарську продукцію, водночас знижувалися ціни на сільгосптехніку; збільшились капіталовкладення в аграрний сектор; у колгоспах оплату за трудоднями було замінено місячною заробітною платою. І все ж нова політика щодо села виявилася неефективною. У 70-ті роки сільське господарство серйозно відставало за рівнем технічного оснащення. Нераціонально використовувався головний засіб виробництва — земля. Як і раніше, діяли старі методи господарювання. Управління колгоспами і радгоспами часто здійснювалося в інтересах чиновників, а не виробництва. Залишалися невирішеними питання соціального розвитку села, його газифікації, теплофікації, водопостачання тощо.

7 жовтня 1977 р. було прийнято нову Конституцію СРСР, а 20 квітня 1978 р. — новий Основний Закон УРСР. Зафіксовані в цих документах декларативні положення значною мірою розбігалися з реальним життям. Так, за Конституцією УРСР 1978 р., останньою Конституцією, що діяла до прийняття Конституції незалежної України 1996 р., Українська РСР формально визнавалася суверенною радянською соціалістичною державою (ст. 68), але об’єднаною у єдину союзню багатонаціональну державу. Зазначалось також, що Українська РСР зберігає за собою право вільного виходу з СРСР (ст. 69), але не було передбачено механізму такого виходу, що також свідчило про формальний характер проголошеного суверенітету.

На початку 80-х років сільське господарство опинилося в критичному стані. Це потребувало вжиття невідкладних заходів. У травні 1982 р. пленум ЦК КПРС схвалив спеціальну продовольчу програму, розраховану на період до 1990 р. Проте й ця програма перетворень не могла зупинити наростаючої кризи в сільському господарстві, насамперед тому, що не вирішувала головної проблеми — відчуження селянина від землі. Державні та партійні органи України в дусі кращих традицій часів сталінізму почали звітувати про активне здійс-

нення реформи в республіці. Насправді ж промислові підприємства зробили тільки перші спроби переходу на нові методи господарювання. Хоча завдання восьмої п'ятирічки було виконано з кращими, ніж у попередні роки показниками, загалом реформа особливо не поліпшила матеріального добробуту трудівників. Без відповідного наукового обґрунтування швидкими темпами почала розвиватися атомна енергетика. Потужні АЕС будувались у густонаселених та маловодних Південно-Західному й Південному економічних районах України, а в межиріччі Дніпра, Десни та Прип'яті ударними темпами, з порушенням технології будувалася сумнозвісна Чорнобильська АЕС. Створювались штучні моря на Дніпрі, зводилися найбільші в Європі Придніпровська, Зміївська, Бурштинська теплові електростанції та інші величезні новобудови, шкідливі для здоров'я людей.

Та навіть за цих умов промисловість України певною мірою нарощувала свій економічний потенціал. У 1985 р. порівняно з 1970 р. було значно більше виплавлено металу, вироблено електроенергії, виготовлено побутових товарів. Але технічний і технологічний рівень, якість виробленої продукції, як і раніше, залишалися низькими. Отже, в економіці України в ці роки залишалися застарілі інфраструктури, переважали паливні й сировинні галузі. А перетворення всіх найважливіших республіканських міністерств на союзно-республіканські урізало і без того невелику автономію України.

Надзвичайно складним було в цей період і становище в сільсько-му господарстві. В Україні, населення якої становило 19 % населення СРСР, вироблялось 23 % загальносоюзного обсягу сільськогосподарської продукції. При цьому в Україні відчувалися перебої з продовольством, оскільки значна його частка вивозилася за межі УРСР.

Вкрай безгосподарно використовувалися земельні багатства України. За 1965–1985 рр. посівні площі республіки зменшилися більш як на мільйон гектарів. Внаслідок використання земельних масивів під індустріальне виробництво, а також через необґрунтоване здійснення хімізації тощо 2 млн га земель виявилися такими захімізованими, що Держагропром не брався їх рекультивувати.

Величезної шкоди землям України і всій її економіці завдав авантюристський курс державних і партійних органів на екстенсивний шлях землекористування, або на так звану меліорацію. Лише за 1971–1985 рр. найбільші вкладення в меліорацію в Україні становили 12 млрд крб., а середньорічна віддача не перевищувала 3–4 млн крб. Багато років влада приховувала і той факт, що меліорація принесла

підвищену смертність у села на півдні України. Отруйність води, наприклад, Інгульської зрошувальної системи перевищувала гранично допустимі норми у 27 разів, а Дунайсько-Дністровської — у 50 разів. У занедбаному стані залишалися в ті роки соціальна й духовна сфери на селі. На середину 80-х років половина українських сіл не мали шкіл; у 34 % сіл не було амбулаторій; 30 % сіл не мали навіть клубів. За роки застою, тобто за 1965–1985 рр., з української землі зникли як непродуктивні близько 1500 сіл. Це стало однією з причин великої міграції сільського населення України. У середньому за рік у місто йшло 200–300 тис. осіб. Протягом 1966–1978 рр. з українського села виїхало 4,6 млн людей, в основному молоді.

Незважаючи на все це в сільському господарстві України сталися певні позитивні зміни. На кінець 1985 р. у республіці налічувалося 7363 колгоспи і 2273 радгоспи. Парк сільськогосподарських машин у 1985 р. складався з 445,8 тис. тракторів і 111,7 тис. збиральних комбайнів. Посівна площа в 1985 р. становила 32656 тис. га, у тому числі під зерновими — 16077 тис. га, технічними — 3669 тис. га, картоплею і овоче-баштанними — 2208 тис. га. У 70-ті роки посилювалися міжгосподарська кооперація та агропромислова інтеграція, які охопили колгоспні й державні сектори. На селі було створено багато підприємств і об'єднань Укрміжколгоспбуду з виробництва та переробки кормів, виробництва яловичини, свинини, м'яса, птиці та ін. Вищий ступінь міжгосподарської кооперації та інтеграції сільського господарства з промисловістю становили агропромислові підприємства й об'єднання.

Однак ігнорування інтересів селянина, екстенсивний підхід до ведення землеробства призвели в середині 80-х років до погіршення становища в сільському господарстві республіки. Хоча навіть за таких умов вона виробляла чверть усієї сільськогосподарської продукції СРСР.

В Україні розроблялися соціальні заходи щодо підвищення рівня життя трудящих. Протягом 1965–1985 рр. середньомісячна заробітна плата робітників і службовців республіки збільшилась майже вдвічі, мінімальна — до 70 крб., підвищилась оплата праці й колгоспників. Підвищенню рівня життя людей сприяли також виплати із суспільних фондів споживання.

Однак за 1966–1985 рр. темпи зростання виробництва та поліпшення добробуту людей різко знизилися. За цей період на 22,5 % знизилися темпи зростання національного доходу, у тому числі на 19 % — за фондами споживання.

Вихід з цього становища центр вбачав у бездумному продажу за кордон дефіцитних природних ресурсів з наступною закупівлею продовольчих та промислових товарів. Причому більшу частину валюти, яку отримували за продаж природних ресурсів України, центр залишав собі.

Підвищувались індекси державних роздрібних цін на окремі товари народного споживання. Загальна вартість товарів порівняно із середньорічними цінами 1970 р. збільшилась у 1980 р. на 3 %, у 1985 р. — на 8 %. Органи влади всіх рівнів не вдавались до глибокого аналізу питання соціального становища людей. Склався залишковий принцип виділення ресурсів на соціальні потреби.

Водночас у роки застою широкого розмаху набули приписки на виробництві, хабарництво, казнокрадство, формування мафіозних структур і зрощування їх з державним апаратом. Особливо це торкнулося торгівлі та правоохоронних органів.

Помилки у сфері економічної політики, провал господарської реформи, нерозв'язані проблеми матеріального добробуту людей призвели до занедбання соціальної сфери життя України і наростання кризових явищ.

У другій половині 60-х років з наведених причин почалися зміни в соціальній структурі України. Чисельність населення України в 1960 р. становила 42,5 млн осіб, в 1985 р. — 50,8 млн осіб. А от чисельність міських жителів збільшилась з 19,9 млн осіб у 1960 р. до 33,2 млн осіб у 1985 р., відповідно за цей період сільське населення зменшилося з 22,6 млн до 17,6 млн осіб. Це, звичайно, негативно позначилося на стані сільського господарства і призвело до загострення побутових і продовольчих проблем міста.

У соціальній структурі українського суспільства відбувались і якісні зміни. У 1985 р. чисельність робітників становила 60 % усіх зайнятих у народному господарстві. Кількість колгоспників в УРСР зменшилась з 6,4 млн осіб в 1960 р. до 3,9 млн осіб у 1985 р. Протягом зазначених років кількість фахівців з вищою і середньою освітою збільшилась більш як у 3,5 рази й досягла чверті всіх зайнятих у народному господарстві. Збільшився й номенклатурно-бюрократичний апарат.

Л. Брежнев, обійнявши посаду Генерального секретаря ЦК КПРС, поступово перестав глибоко вникати у стан справ у державі й сприяв реанімації сталінізму у зміненому, пом'якшеному вигляді, а також створенню культу своєї особи. В Україні вихваляння Л. Брежнева почалося з П. Шелеста, а продовжилося В. Щербицьким, який змінив

П. Шелеста в 1972 р. на посаді Першого секретаря ЦК КП України. Саме на період перебування при владі В. Щербицького, який у вересні 1989 р. у зв'язку з виходом на пенсію залишив цю посаду, припадає посилення боротьби з українським націоналізмом, який нібито розцвів у роки правління П. Шелеста. У квітні 1973 р. розгромній, але слабо аргументованій критиці було піддано працю П. Шелеста “Україно наша Радянська”, видану в 1970 р. Автора звинуватили в тому, що він “ідеалізує українське козацтво і Запорозьку Січ”, ігнорує роль Росії в нашій історії та ін. Водночас різкій критиці були піддані праці Р. Іваничука, С. Плачинди, І. Білика та ін. Із 37 членів створеної в листопаді 1976 р. Української Гельсінської Спілки (УГС), яка виступила на захист прав людини, 23 було засуджено, 6 позбавлено радянського громадянства, а троє — В. Стус, О. Тихий, Ю. Литвин — загинули в засланні, у концтаборах.

Посилювався ідеологічний наступ на весь народ. У національних відносинах пропагувалося злиття націй. Здійснювалась політика русифікації.

Таким чином, у 60 — першій половині 80-х років суспільно-політичне життя України розвивалося вкрай суперечливо. З одного боку, посилювався наступ партійного апарату, його ідеології, з іншого — зростала національна самосвідомість. Цей суперечливий процес позначився на розвитку культурного життя в Україні. В українській літературі тих років провідними були теми Жовтневої революції і Великої Вітчизняної війни. Водночас з'явилися й неординарні твори. Серед них — романи “Собор” і “Циклон” О. Гончара, “Дума про тебе” М. Стельмаха, проза Ю. Мушкетика, Л. Дмитерка, Є. Гуцала, поезії І. Драча, Б. Олійника та ін. Знайшла своїх читачів й поезія В. Стуса, Л. Костенко, критичні праці І. Дзюби, І. Світличного, Є. Сверстюка. Звичайно, слово правди стало причиною обструкції письменників з боку офіційної влади. Однією з перших жертв став О. Гончар зі своїм романом “Собор”, в якому він передбачив період застою. Така сама доля спіткала роман І. Білика “Меч Арея” та ін.

Виникли проблеми і в розвитку мистецтва. Кількість театрів в УРСР у 1965–1985 рр. збільшилася з 61 до 89. У ті часи популярними були твори класиків у виконанні Н. Ужвій, О. Кусенко, В. Дальського, В. Добровольського, співаків Д. Гнатюка, А. Солов'яненка та ін. Проте на сцені були суворо заборонені п'єси, які викривали недоліки існуючого ладу. Український театр дедалі більше втрачав національну особливість. З нього за роки застою майже зовсім було витіснено

українську мову. Наприклад, із семи театрів юного глядача лише Львівський був українським.

У музичному мистецтві в ті роки плідно працювали Г. Майборода, В. Чубаренко, П. Майборода, І. Шамо, С. Сабодаш та ін. Втім, стало помітним зникнення інтересу до національної музики. Та все ж її традиції намагалися зберегти Державний заслужений академічний український народний хор ім. Г. Верьовки, Державна заслужена академічна капела “Думка” та інші музичні колективи.

В образотворчому мистецтві того часу надто багато місця займали образ В. Леніна, теми народу-творця. Відомими стали твори М. Божія, М. Дерегуса, В. Касіяна та ін. Твори художників-новаторів просто знищувались. Така доля спіткала композицію рельєфів “Стіна пам’яті” художників А. Рибачука і В. Мельниченка на Байковій горі в Києві.

У 70-х роках схвалення глядачів дістали такі визначні твори вітчизняної кінематографії, як «У бій ідуть тільки “старики”», «Атибати, йшли солдати...» режисера Л. Бикова, “Тривожний місяць вересень” Л. Осики та “Вавилон–ХХ” І. Миколайчука. На реальних подіях побудовані сюжети кінотворів “Женці”, “Високий перевал” В. Денисенка та ін. Водночас С. Параджанов, Ю. Іллєнко, І. Миколайчук зазнали гонінь. Вкрай негативно партійна номенклатура сприйняла фільм “Білий птах з чорною ознакою” Ю. Іллєнка.

У період 60 — на початку 80-х років складним було також міжнародне становище, що характеризувалося протистоянням двох протилежних світових систем.

Цей період охоплює такі міжнародні події, як радянська інтервенція в Чехословаччину в 1968 р. і втручання у польські події 1980–1981 рр., підписання радянсько-американських угод про обмеження стратегічних озброєнь (1972 р. — ОСО-І і 1979 р. — ОСО-ІІ). І хоча ці угоди не зупинили гонки озброєнь, проте давали надію на позитивні зрушення в майбутньому. Однак на початку 80-х років процес розрядки напруженості зупинився передусім через недовіру між СРСР і Заходом (Радянський Союз розмістив у Східній Європі нові ракети середньої дальності СС-20, а США у Західній Європі — крилаті ракети “Круїз” і ракети “Першинг”). Неоднозначною подією у міжнародних відносинах стало вторгнення радянських військ в Афганістан у грудні 1979 р.

У таких умовах розвивалися міжнародні зв’язки України. Передусім розширювались економічні та культурні зв’язки з країнами — чле-

нами РЕВ. З так званих соціалістичних країн Україна отримувала готову продукцію, а їм відправляла паливо і сировину за цінами, нижчими від світових.

Активнішими були відносини з країнами Східної і Центральної Європи в галузі культури. У вузах України навчалися тисячі студентів з Болгарії, Румунії, Угорщини, НДР та інших країн. На жаль, принципи інтернаціоналізму, які широко пропагувались у відносинах з цими країнами, на практиці іноді призводили до протилежних результатів. Так, при прийнятті рішення Організації Варшавського Договору про введення військ у Чехословаччину в 1968 р. серед вищого керівництва КПРС був член політбюро ЦК КПРС, Перший секретар ЦК КПУ П. Шелест. До подій, що відбувались у Польщі на початку 80-х років і призвели країну до економічної та політичної кризи, політичне керівництво України (зокрема, Перший секретар ЦК КПУ В. Щербицький), поставилось з підвищеною відповідальністю. Представники України в ООН рішуче вимагали виведення ізраїльських військ з окупованих арабських земель у 1967 р., коли Ізраїль за підтримки США і Англії вчинив агресію проти Об'єднаної Арабської Республіки.

Велика допомога подавалась країнам, що визволялися з-під колоніальної залежності. Підприємства України поставляли свою продукцію в 70 країн світу. Прикро, що українську дипломатію з вини центру було втягнуто і в кампанію підтримки кривавої війни в Афганістані.

Водночас Україна активно і послідовно здійснювала політику мирного співіснування. У 1971 р. Україна підписала Угоду про заборону розміщення зброї масового знищення на дні морів і океанів, у 1974 р. — документ “Визначення агресії” та ін. Делегація України брала участь у нараді з безпеки і співробітництва в Європі, у підготовці та підписанні в 1975 р. у Гельсінкі Заключного акта наради. У 1984–1985 рр. Україну було вдруге обрано непостійним членом Ради Безпеки ООН. Представники України були учасниками Всесвітнього руху прихильників миру. Український республіканський комітет із захисту миру підтримував широкі міжнародні зв'язки з багатьма країнами. Однак, як і раніше, у сфері міжнародних відносин Україна залишалась залежною від волі центру.

НОВЕ НАЦІОНАЛЬНЕ ВІДРОДЖЕННЯ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ

Із середини 80-х років розпочався незворотний процес оновлення радянського суспільства.

12 листопада 1982 р. через два дні після смерті Л. Брежнєва державу очолив колишній голова Комітету державної безпеки Ю. Андропов. Пробувши при владі півтора року, у лютому 1984 р. він помер і його місце посів старий і хворий К. Черненко, який також через рік помер. Протягом 1982–1985 рр. не було вирішено жодної вагомої суспільної проблеми, хоча в перші місяці після приходу до влади Ю. Андропова, здавалося, що він прагне навести порядок у країні й почати реформи.

Значно ускладнилася в ці роки ситуація на міжнародній арені, особливо після знищення радянським винищувачем південнокорейського пасажирського літака “Боїнг-747”. Негативні явища в економіці СРСР і в його зовнішній політиці протягом 20 років (1965–1985 рр.) політичного консерватизму свідчили про неспроможність існуючого режиму оновити форми соціального життя, які дали б змогу сформувати новий тип соціально-економічних відносин.

У березні 1985 р., коли криза радянського суспільства сягнула апогею, до влади прийшов М. Горбачов. Поштовх до виходу з глибокої кризи дала перебудова, курс на яку М. Горбачов проголосив у виступі на квітневому пленумі ЦК КПРС (1985 р.). Невелика група діячів КПРС, які об'єдналися навколо нового Генерального секретаря ЦК КПРС, від самого початку не ставили за мету знищення тоталітарної системи. Задумані реформи були не чіткі. Вони починалися під гаслами “Гласність!”, “Прискорення!”, “Перебудова!”. Завдання гласності полягало передусім у тому, щоб відкрити людям усе, що раніше від них приховувалося, і визнати кризу всієї системи. Гасло “Прискорення!” закликала до підвищення темпів економічного і сус-

пільного розвитку. Гасло “Перебудова!” означало курс на реформування радянського суспільства в цілому.

Шість років перебудови в Радянському Союзі практично не дали позитивних результатів в економіці. Ситуація в народному господарстві продовжувала погіршуватися. За 1988–1989 рр. істотно зменшились обсяги сільськогосподарського виробництва. У 1989 р. приріст промислового виробництва дорівнював нулю. Напрямки і суть господарської політики розробляли і затверджували вищі керівні органи. Сконструйована в центрі модель реформ об’єктивно призводила до розладнання економічних відносин. Згодом ця обставина набрала ще більшого значення, оскільки реформи не могли здійснюватися в межах усього Радянського Союзу без взаємозв’язку із законодавством республік, які проголосили державний суверенітет. Зауважимо, що радянське керівництво намагалося змінити економіку, де протягом десятиліть не було ринкових механізмів. Тому, скажімо, переведення підприємств на самофінансування в умовах диктату стало руйнівним для економіки. І державний, і приватний сектори економіки прагнули отримувати максимальний прибуток не завдяки ефективності та якості, а за рахунок підвищення цін. Усе це врешті-решт призвело до цілковитого ігнорування інтересів споживача, до стрімкого падіння життєвого рівня радянських людей.

Щодо внутрішньої політики “перебудова” вважала пріоритетною не економічну, а політичну реформу. Суть її полягала у поступовому переході влади від партійного апарату до державних органів, які мали обиратися парламентським шляхом. Окремі політичні й організаційні заходи були прийняті на пленумі ЦК КПРС у січні 1987 р. Проте до весни 1989 р. реалізація цих заходів дала незначні результати передусім через пасивне ставлення до нововведень місцевої влади.

Другий етап політичних перетворень почався після XIX Всесоюзної партійної конференції (28 червня — 1 липня 1988 р.), на якій було прийнято проект конституційної реформи. Внаслідок цієї реформи у країні запроваджувалася двоступенева представницька система — з’їзд народних депутатів СРСР і Верховна Рада СРСР, яка обиралася з депутатів з’їзду. З’їзд народних депутатів складався з 2250 депутатів, 1500 з них обиралися в округах країни і 750 — партією, профспілками і громадськими організаціями. Новий виборчий закон мав багато недоліків і давав підстави для різних маніпуляцій. Перші вільні вибори народних депутатів СРСР у березні 1989 р. виявили багато нових політичних лідерів, сприяли прискоренню політизації радян-

ських людей. Виникають так звані неформальні групи та об'єднання. Політично активне населення об'єднується у народні фронти та рухи. У більшості радянських республік починається процес відновлення незалежності. Стало очевидним, що центральна влада не в змозі стримати процес розпаду Радянського Союзу.

Найпомітніші зміни відбулись у зовнішній політиці. Радянське керівництво припинило інтервенцію в Афганістані: виведення радянських військ почалося 15 травня 1988 р. і завершилося 15 лютого 1989 р. За офіційними даними у цій війні загинуло понад 13 тис. солдатів і офіцерів, 87 тис. було поранено.

Завдяки новому зовнішньополітичному курсу СРСР відбулися значні зміни в Європі. У 1989 р. почався розпад комуністичного блоку у Східній Європі. У липні 1990 р. радянське керівництво погодилося на об'єднання ФРН і НДР в єдину державу. Це стало свідченням реалістичного і цивілізованого підходу СРСР до вирішення міжнародних проблем.

Якщо на міжнародній арені Радянський Союз досяг значних успіхів, то всередині країни жодна з ключових проблем не була вирішена. Поняття “перебудова” поступово втратило зміст через притаманні цьому процесу утопічні риси. Восени 1990 р. почався останній етап кризи тоталітаризму, адміністративно-командної системи. Розпочавшись ще за часів “перебудови”, попри використання демократичних гасел на кшталт “нове політичне мислення”, “демократизація”, “гласність”, криза поглибилася і через рік закінчилася розпадом Радянського Союзу. Радянська система зазнала краху.

Перед Україною виникла реальна надія на національне відродження. З перших днів перебудови в республіці активізувалося соціально-політичне життя. Підвищився рівень громадянської свідомості людей, які відкрито висловили недовіру керівникам командно-адміністративної системи країни. У вересні 1989 р. був змушений піти у відставку В. Щербицький. Першим секретарем ЦК КПУ став В. Івашко, який після обрання його головою Верховної Ради України в липні 1990 р. несподівано змінив цю посаду на місце заступника Генерального секретаря ЦК КПРС. Головою Верховної Ради був обраний колишній секретар ЦК КПУ з питань ідеології Л. Кравчук. Першим секретарем ЦК КПУ став С. Гуренко.

Протягом 1989 р. повільний, але дедалі зростаючий потік змін в Україні перейшов критичну межу: зі сфери словесних вправлянь —

у царину політичної діяльності. Почали вноситись зміни до Конституції УРСР, законодавства про вибори в органи влади. Президія Верховної Ради УРСР 27 жовтня 1989 р. видала закони про вибори народних депутатів Української РСР і про вибори депутатів місцевих Рад народних депутатів Української РСР. Важливе значення для українського народу мало прийняття Верховною Радою УРСР у жовтні 1989 р. Закону УРСР “Про мову в Українській РСР”, введеного в дію з 1 січня 1990 р. На його виконання Рада Міністрів республіки розробила програму розвитку української мови на період до 2000 р.

Невдовзі розпочалися спроби розібратися з “білими плямами” в історії України. Найбільш вражаючим було розкриття правди про голодомор 1932–1933 рр., яку радянська історіографія намагалася стерти з людської пам’яті. Водночас з’явилися сенсаційні повідомлення про відкриття масових поховань українців, розстріляних НКВС у 30–40-х роках. Особливе обурення, невдоволення радянською системою в Україні викликали маніпуляції уряду щодо правди про катастрофу на Чорнобильській АЕС, що сталася 26 квітня 1986 р. За масштабами вона завдала шкоди не лише республіці, а й усьому світові. Чорнобильська техногенна катастрофа має справді глобальний характер. Під час аварії на четвертому блоці ЧАЕС викид радіації досяг 500 тис. кюрі, що дорівнює вибуху 500 атомних бомб. Радіаційне забруднення охопило 12 областей республіки, велику територію Білорусі, Росії і багато країн Європи: Польщу, Швецію, Австрію, Данію, Німеччину та ін.

Широку підтримку дістали національні символи минулого України. Офіційно заборонений жовто-блакитний прапор (спочатку в Західній Україні, а потім й у Києві) дедалі частіше майорів над майданами.

Важливою подією 1988 р. стало святкування 1000-ліття запровадження християнства на Русі. Почався новий, позитивний етап відносин держави не тільки з Православною церквою, а й із представниками інших конфесій: католиками, мусульманами, буддистами та ін. Багато храмів, церков, інших культових приміщень було повернуто віруючим, почалася їх реставрація, підвищився інтерес до моральних основ та історії релігії.

Перебудовчі процеси сприяли виникненню численних громадських (неформальних) організацій та об’єднань. У вересні 1989 р. було утворено суспільно-політичну організацію “Народний рух України за перебудову” на чолі з поетом І. Драчем. У своїй програмі Рух об-

стоював суверенітет української республіки, відродження української мови і літератури, порушував екологічні проблеми, висловлювався за демократизацію політичної, економічної та соціальної системи. Особливий наголос робився на необхідності зміцнення єдності всіх етнічних груп в Україні. Наймасштабнішою акцією, організованою в той час Рухом, а саме 21 січня 1990 р., став людський ланцюг на честь річниці проголошення Акта злуки ЗУНР і УНР у 1919 р. Ланцюг простягнувся майже на 500 км від Львова до Києва і зібрав близько 300 тис. людей.

Наприкінці жовтня 1989 р. почала діяти екологічна організація “Зелений світ”. На хвилі демократичних перетворень виникли десятки нових громадських об’єднань та студентських організацій. Серед них — Спілка незалежної української молоді (СНУМ).

Рух не був єдиним організатором демократичних виступів, які відбулися в Україні. Влітку 1989 р. країна вперше за багато десятиліть була поставлена перед фактом масового шахтарського страйку. Уряд визнав справедливість економічних вимог: розробив систему заходів для їх задоволення. Після відновлення роботи на шахтах страйкові комітети не були розпущені, а стали однією з нових форм суспільно-політичної організації робітничого класу. Чи не вперше за роки радянської влади робітники відкрито продемонстрували, що їхні погляди на життя не збігаються з баченням перспектив розвитку компартійною верхівкою.

У 1990 р. почався новий етап демократизації й розмежування політичних сил — почали виникати політичні партії. Серед них особливо впливовими виявились Українська республіканська партія (УРП), створена в 1990 р.; Українська селянська демократична партія (УСДП), створена в 1991 р.; Українська християнсько-демократична партія (УХДП), створена в 1991 р.; Партія демократичного відродження України (ПДВУ), створена в 1991 р.; Партія зелених України (ПЗУ), створена в 1991 р.; Соціалістична партія України (СПУ), створена в 1991 р. Одні з цих партій ставили за мету досягнення державної незалежності України та побудову в ній демократичного гуманного суспільства, інші — припинення грабування українського села й України союзними міністерствами, відомствами, досягнення політичної та економічної самостійності.

Зрозумівши, що нечисленність і роздробленість багатьох партій не підуть на користь справі, у січні 1991 р. у Харкові був утворений Демократичний конгрес, що оформив коаліцію демократичних сил.

Піднесення політичної активності населення відбулося під час виборів до Верховної Ради УРСР і місцевих рад народних депутатів у березні 1990 р. У голосуванні взяло участь 84,5 % загальної кількості виборців. Передвиборна кампанія відбувалась в умовах гострої боротьби. Депутатський корпус було значно оновлено. У цілому переважну більшість депутатських місць у парламенті здобули представники державного і партійного апарату, господарські керівники. Верховна Рада України, у складі якої було 450 депутатів, почала функціонувати за парламентським принципом. У новоствореному українському парламенті утворилась більшість — “група 239”; Народна Рада складалась із 125 депутатів. Робота сесії транслювалась по телебаченню. Пристрасті вирували не тільки в залі засідань, а й навколо будинку Верховної Ради, на вулицях і площах міста.

Внутрішня ситуація в республіці дедалі більше ускладнювалась й політизувалась. Опозиційні партії і угруповання діставали підтримку населення, з лав КП України в 1990 р. вийшло понад 200 тис. осіб, а вступило лише 38 тис.

Економічне становище у країні швидко погіршувалось, підвищувалися темпи інфляції, збільшувався дефіцит державного бюджету. Планові поставки підприємств зривалися. Одне за одним почали зупинятися підприємства союзного підпорядкування. В економічному фундаменті імперії з'явилися численні тріщини, які стали провісниками наближення розпаду Радянського Союзу.

Економічна ситуація дедалі більше виходила з-під контролю центральних відомств, партійних верхів. У 1990 р. в СРСР вперше за багато років зменшився обсяг суспільного виробництва. Вперше за повоєнні роки національний дохід України знизився на 1,5 %.

Таким чином, економічний застій попередніх десятиліть не змінився очікуваним прискоренням. Замість нього почався відкат назад. Безсистемна структурна перебудова призводила до незворотного розвалу народного господарства.

Ослабленням старої політичної системи народи Радянського Союзу скористалися для боротьби за свої національні права, за докорінні зміни існуючої системи національно-державних відносин, досягнення реального суверенітету.

Головним завданням національної політики КПРС проголошувалося зміцнення СРСР на засадах оновлення федеративної держави. Віра у всемогутність центру залишалася непохитною.

На позачерговому третьому з'їзді народних депутатів СРСР у березні 1990 р. було прийнято закон про запровадження посади Прези-

дента СРСР. Першим Президентом СРСР з'їзд обрав Генерального секретаря ЦК КПРС М. Горбачова, який залишив за собою і найвищий пост у партії.

До середини 1990 р. економічна політика в Україні майже повністю визначалася центром. Однак у середині 1990 р. з'явився новий фактор — політика Верховної Ради УРСР. Після певних вагань, спираючись на настрої народних мас, партійно-державне керівництво наважилось на самостійний крок — 16 липня 1990 р. Верховна Рада Української РСР ухвалила документ історичної ваги — Декларацію про державний суверенітет України. Цей політико-правовий документ проголошував державний суверенітет України, самостійність, повноту і неподільність влади в межах її території та незалежність і рівноправність у зовнішніх відносинах.

За Декларацію проголосувала не тільки Народна Рада, а й прокомуністична більшість — “група 239”. Жовтневі дні 1990 р. принесли початок роботи чергової сесії Верховної Ради, нову хвилю мітингів і маніфестацій і небачене до цього голодування студентів України на майдані в центрі Києва. Вони вимагали, зокрема, прийняття Конституції України й відставки голови Ради міністрів УРСР В. Масола. Деякий час Верховна Рада ігнорувала вимоги студентів, але через напруження в суспільстві, яке швидко наростало, 17 жовтня 1990 р. вона змушена була прийняти компромісне рішення. До кінця року виконано було лише одне — відставка голови Ради міністрів. Через тиждень після рішення від 17 жовтня Верховна Рада України скасувала шосту статтю Конституції УРСР про “керівну роль” Компартії.

17 березня 1991 р. відбувся Всесоюзний референдум, у бюлетені якого було запитання: “Чи вважаєте ви за потрібне зберегти Союз Радянських Соціалістичних Республік як оновлену федерацію рівноправних суверенних республік, в якій повною мірою гарантуватимуться права і свободи будь-якої національності?” Водночас проводився республіканський референдум. Жителям республіки було запропоновано відповісти на додаткове запитання: “Чи згодні ви з тим, що Україна має бути у складі Союзу Радянських суверенних держав на засадах Декларації про державний суверенітет України?”

За Україну у складі Союзу Радянських суверенних держав на засадах Декларації про державний суверенітет України проголосувало 80,2 % громадян, які брали участь в опитуванні. За СРСР як оновлену федерацію суверенних республік висловилося 70,5 % виборців. Верховна Рада України оцінила підсумки Всесоюзного референдуму

і республіканського опитування як мандат на творення суверенної України.

Здавалося, наближались останні дні існування СРСР. У союзному референдумі вже не брали участі республіки Прибалтики, Грузія, Вірменія, Молдавія, Татарстан, Тамбовська область, Північна Осетія, Чечено-Інгушетія й Тува.

Під впливом подій дедалі більше депутатів-комуністів поступово почали відходити від односторонньої орієнтації на ЦК КП України.

За нових умов у народному господарстві продовжували наростати негативні процеси. За перше півріччя 1991 р. національний дохід і продуктивність праці в Україні знизились на 8 %, промислове виробництво — більш як на 4 %. Дефіцит державного бюджету на той час був величезний — 40 млрд крб замість очікуваних 4 млрд крб. У результаті обігова цінність грошей девальвувалася. Рівень життя населення швидко падав.

З метою подолання кризових явищ у липні 1991 р. Верховна Рада України прийняла Програму надзвичайних заходів щодо стабілізації економіки України й виходу її з кризового стану. Поступово скасовувався контроль над економікою республіки з боку центральних відомств; загальносоюзна власність на території України стала республіканською; почала формуватися власна грошова система. Головну увагу було зосереджено на адміністративно-апаратних методах керівництва економікою. У кризових умовах з метою забезпечення сильної виконавчої влади, яка б стала гарантом послідовності перебудовчих процесів, єдності в політиці та на місцях, Верховна Рада України прийняла Закон УРСР “Про заснування поста Президента Української РСР” від 05.07.91. Згідно із цим Законом Президент є главою держави і главою виконавчої влади. Він пропонує для затвердження Верховною Радою персональний склад Кабінету Міністрів та прем’єр-міністра. В межах своїх повноважень Кабінет Міністрів вживає заходів щодо забезпечення національної безпеки та обороноздатності, розробляє і вирішує практичні питання соціально-економічного розвитку, піклується про охорону природи та ін.

Значне посилення політичної активності населення спостерігалось також в інших республіках, особливо в Росії. Усе це спричинилося до того, що партійне керівництво СРСР спробувало силоміць повернути країну до старих порядків. Державний переворот 19–21 серпня 1991 р. очолили віце-президент СРСР Г. Янаєв, прем’єр-міністр В. Пав-

лов, голова КДБ В. Крючков, міністри оборони і внутрішніх справ Д. Язов, Б. Пуго та ін. Державний комітет з надзвичайного стану (ДКНС), до складу якого ввійшло 8 осіб, у тому числі й названі змовники, заявив про намір відновити в СРСР порядок і не допустити розпаду Радянського Союзу. Призупинялася діяльність політичних партій, громадських організацій і масових рухів. Заборонялися мітинги, демонстрації, страйки. Встановлювався контроль над засобами масової інформації. В окремих районах Радянського Союзу на 6 місяців було запроваджено надзвичайний стан. Проте змовники одразу ж зіткнулися з рішучою протидією керівництва РСФСР на чолі з Президентом Б. Єльциним. Керівництво Верховної Ради України заявило про те, що постанови ДКНС не мають юридичної сили в Україні.

Спроба здійснити державний переворот закінчилася поразкою. Компартія виявилась остаточно дискредитованою. Народна Рада перейшла в рішучий наступ. Верховна Рада України 24 серпня 1991 р. прийняла Акт проголошення незалежності України, що мав бути підтверджений референдумом 1 грудня 1991 р. Підтримали Акт 346 депутатів, “проти” — один: такими були результати голосування. Акт — політико-правовий документ, спрямований на здійснення Декларації про державний суверенітет України — виходив з права на самовизначення народів, передбаченого Статутом ООН та іншими міжнародно-правовими документами. Прийняття його було прискорено небезпекою, яка нависала над Україною у зв’язку зі спробою державного перевороту в СРСР у серпні 1991 р.

30 серпня 1991 р. Президія Верховної Ради України, звинувативши структури Компартії республіки у підтримці ДКНС, заборонила діяльність КП України. Більшість комуністів спокійно сприйняли таке рішення. Так, уже наприкінці жовтня 1991 р. відбувся з’їзд Соціалістичної партії України. Очолив СПУ лідер колишньої “групи 239” О. Мороз. Невдала спроба державного перевороту прискорила розпад СРСР. Одразу ж після провалу путчу вісім республік проголосили свій державний суверенітет. 6 вересня 1991 р. Радянський Союз офіційно визнав незалежність Литви, Латвії та Естонії. М. Горбачов, хоча й втратив після путчу політичні позиції як Президент СРСР, усе ж намагався зберегти центр, запропонувавши новий варіант союзного договору.

Хоча 18 жовтня 1991 р. Б. Єльцин і стверджував, що Росія ніколи не виступить як ініціатор розпаду Союзу, однак незабаром Верховна

Рада РСФСР оголосила про вихід Росії зі складу СРСР. До 1 листопада 1991 р. у Радянському Союзі залишалася тільки Компартія Російської Федерації, а інші 14 компартій було розпущено. Реально з серпня по 26 грудня 1991 р. у роботі Верховної Ради СРСР брали участь лише представники семи республік.

Референдум, проведений 1 грудня 1991 р. в Україні, продемонстрував прагнення 90,3 % її населення жити в незалежній державі, навіть у Криму за незалежність України проголосували 54,1 % виборців.

Водночас в Україні 1 грудня 1991 р. проводились вибори Президента України. Опозиція не спромоглась виставити єдиного кандидата у Президенти України. Серед претендентів були В. Чорновіл, Л. Лук'яненко, І. Юхновський та ін. Однак уже в першому турі, набравши 61,6 % голосів виборців, переміг Голова Верховної Ради УРСР Л. Кравчук. Головою Верховної Ради став І. Плющ — перший заступник Голови Верховної Ради УРСР.

У Біловезькій Пущі, під Брестом, 7–8 грудня 1991 р. відбулась зустріч лідерів України, Білорусі та РСФСР. У заяві глав держав зазначалося, що переговори про підготовку нового Союзного договору зайшли в глухий кут. Об'єктивний процес виходу республік зі складу Союзу РСР і утворення незалежних держав став реальним фактом. С. Шушкевич, Б. Єльцин і Л. Кравчук від імені своїх держав підписали Угоду про створення Співдружності Незалежних Держав (СНД), відкритої для всіх колишніх республік Союзу РСР. Це була офіційна констатація факту розпаду Радянського Союзу. 21 грудня 1991 р. на зустрічі в Алма-Аті керівники Азербайджану, Білорусі, Вірменії, Казахстану, Киргизстану, Молдови, Російської Федерації, Таджикистану, Туркменістану, Узбекистану та України підписали Декларацію про Співдружність Незалежних Держав.

Таким чином, Союз Радянських Соціалістичних Республік як суб'єкт міжнародного права і геополітична реальність перестав існувати.

УКРАЇНА НА ШЛЯХУ НЕЗАЛЕЖНОСТІ (1991–1999 рр.)

Проголошення незалежності України відкрило новий етап української історії, поклато початок перехідному періоду, суть якого — творення власної державності, зміцнення реального суверенітету.

Новий час висунув перед молодою державою нові завдання — перехід до принципово нового політичного і суспільно-економічного стану. В умовах поступового реформування стало реальністю складне і тривале співіснування старого і нового. Вирішальне значення при цьому належить послідовному курсу на докорінні реформи з урахуванням реальних інтересів і потреб громадян, прагнення дотримання соціальної справедливості.

18.1. РОЗГОРТАННЯ ДЕРЖАВОТВОРЧОГО ПРОЦЕСУ І ТВОРЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ЕКОНОМІКИ

Після здобуття незалежності в Україні й навколо неї відбулися помітні зміни. За короткий час країна відновила основні структури держави, її визнав світ. Протягом вересня 1991 р. — лютого 1992 р. Україна набула усі основні атрибути державності, включаючи символіку: 15 січня 1992 р. було затверджено музичну редакцію Державного гімну, 28 січня — Державний прапор, а 19 лютого — тризуб як малий Державний герб.

Після утворення СНД міжнародне співтовариство з розумінням поставилося до появи нової незалежної держави. На другий день після референдуму про визнання нової держави оголосили Канада і Польща, 3 грудня — Угорщина, 4 грудня — Литва і Латвія, 5 грудня до них приєдналися одразу п'ять країн — Аргентина, Болгарія, Болівія, Росія і Хорватія. У грудні 1991 р. незалежність України визнали 68 країн світу, з більшістю яких Україна обмінялась посольствами. Це поклато край ізоляції України від світового співтовариства.

Угода про створення СНД не усувала суперечностей і проблем у відносинах між колишніми республіками. Спочатку загострилися суперечності між Росією і Україною щодо ядерної зброї і долі Чорноморського флоту. Маючи головну базу в Севастополі і налічуючи близько 300 кораблів і 60–70 тис. екіпажу, цей флот був конкретним втіленням вікового прагнення Росії до незамерзаючих портів.

Улітку 1992 р. у розв'язанні деяких з цих суперечностей було досягнуто певного прогресу. У червні і серпні Президенти Л. Кравчук і Б. Єльцин зустрілися в Криму і вирішили встановити подвійний контроль над Чорноморським флотом на п'ять років. На початку 1993 р. Київ і Москва нарешті домовилися про поділ зовнішніх боргів і вкладень, а також про економічне співробітництво. Поступово почали розв'язуватися і деякі інші проблеми між країнами СНД і Україною, яка вважала за краще бачити в СНД засіб “цивілізованого розлучення” з колишнім СРСР та обговорення спільних, переважно економічних, проблем. Президент України Л. Кравчук не бажав, щоб ця організація була наддержавним утворенням зі своєю бюрократичною структурою, яка будь-яким чином обмежувала б незалежність України, загрожувала її суверенітету. З цих причин Україна не підписала Статут СНД, а 24 вересня 1993 р. Л. Кравчук дав згоду на входження України до економічного союзу незалежних держав як “асоційованого члена”.

Неодмінним атрибутом демократичної політичної системи є формування трьох основних гілок влади — законодавчої, виконавчої та судової. Необхідно було забезпечити створення управлінських структур на обласному, районному та місцевому рівнях.

Навесні 1992 р. в усіх обласних містах, Києві та Севастополі, у районах міста Києва було запроваджено посади представників Президента України. Це була спроба реформувати існуючу систему, створити вертикаль виконавчої влади, підпорядковану Президентові. Проте під тиском місцевих рад за підтримки більшості Верховної Ради зазначений інститут в 1994 р. було ліквідовано. Виконавчі функції переходили до виконкомів відповідних рад. Керівників виконкомів обирали всенародним прямим голосуванням.

Судова влада в Україні концентрується в особі Верховного Суду республіки, загальних, арбітражних та військових судів. Контроль за дотриманням законодавства покладено на Генеральну прокуратуру республіки. Ще в 1990 р. в Україні розгорнувся конституційний про-

цес. Проект концепції Основного Закону, що був представлений на розгляд Верховної Ради у травні 1991 р., наштовхнувся на різку критику представників обох крайніх флангів у Верховній Раді. Внесені зміни і доповнення не дали бажаних результатів і чинною залишилася Конституція, прийнята ще в 1978 р. До неї було внесено багато поправок і змін.

Однією з важливих складових державотворчого процесу було створення власних Збройних сил. Першими кроками в цьому напрямку було створення Міністерства оборони, яке очолив генерал-майор авіації К. Морозов (пізніше він став генерал-полковником), та затвердження в жовтні 1991 р. концепції оборони і розбудови Збройних сил України. На цей час Україна мала армію чисельністю 726 тис. осіб, на її озброєнні була стратегічна і тактична ядерна зброя, 9263 танки, 44346 бронетранспортерів і бойових машин піхоти та багато іншої військової техніки. Багато військовослужбовців на території республіки добровільно присягнули на вірність українському народові. Концепцією оборони і розбудови Збройних сил проголошувалося значне скорочення армії, прагнення України стати нейтральною, без'ядерною, позаблоковою державою і забезпечення виконання зазначених чинників шляхом створення власних Збройних сил. У прийнятому 6 грудня 1991 р. Законі про Збройні сили України зазначалося, що Україна як незалежна держава і суб'єкт міжнародного права проголошує утворення власних Збройних сил. У жовтні 1993 р. Верховна Рада України прийняла воєнну доктрину. Вона виходить з того, що Україна не є потенціальним противником жодної держави.

Створювалися також структури підрозділів військ внутрішньої служби, підрозділів Національної гвардії, Служби національної безпеки України (СНБУ, а з 1992 р. — СБУ), частини спеціального призначення. 8 жовтня 1991 р. було прийнято Закон України “Про громадянство України”, згідно з яким впроваджувався так званий нульовий варіант, коли громадянство України набували всі, хто жив на території республіки, не був громадянином іншої держави і не заперечував бути громадянином України. На загальносоюзних паспортах у 1992 р. було проставлено печатки з написом “Україна” і зображенням малого Державного герба. З 1997 р. почався обмін загальносоюзних паспортів на паспорти незалежної України.

Здобуття Україною незалежності в умовах гострої економічної кризи та погіршення соціально-економічного становища населення сприяло створенню нових політичних партій.

У демократичному суспільстві партії є сполучною ланкою, через яку уряд звертається до мас за підтримкою і забезпечує собі соціальну базу для здійснення власного курсу, а народ, у свою чергу, може на найвищому рівні виражати свою думку і в такий спосіб впливати на офіційну лінію. Розвиток багатопартійності в Україні характеризується виникненням і функціонуванням значної кількості політичних партій. Так, якщо до проголошення незалежності в Україні було зареєстровано 4 партії, то в грудні 1993 р. — 27, у березні 1997 р. — близько 40, а наприкінці 1999 р. — понад 90.

Для новостворених партій характерні нечисленність партійних лав та невизначеність соціальної бази. Наприклад, у квітні 1993 р. загальна кількість членів усіх партій не перевищувала 200 тис. осіб, що становило близько 1 % виборців. Більшість партій у своїх програмних документах не зазначають чітко, виразниками інтересів яких груп вони є. Їх програми нерідко дуже схожі і характеризуються загальнодекларативними гаслами та апелюванням до всього народу. Особливістю українських партій є також їх порівняно виразна географічна зорієнтованість. Націонал-демократи домінують у Західній Україні, партії лівої орієнтації — у Східній. Однією з особливостей українського варіанта багатопартійності стала поява на політичній арені незареєстрованої, неструктурованої “партії влади”, яка реально утримує владні важелі й істотно впливає на перебіг подій в Україні.

Керуючись Конституцією України та Законом України “Про об’єднання громадян”, у червні 1993 р. Комуністична партія України на з’їзді проголосила про відновлення своєї діяльності. Першим секретарем ЦК КПУ став донецчанин П. Симоненко. 5 жовтня 1993 р. після реєстрації партії в Мін’юсті України було оголошено, що вона налічує у своїх лавах понад 60 тис. осіб.

Активно обстоює збереження моделі колгоспно-радянської системи, рішуче виступає проти приватизації землі перереєстрована 28 січня 1993 р. Селянська партія, очолювана С. Довганем.

Проголошення незалежності сприяло активізації правих сил суспільства. У березні 1992 р. вперше після Другої світової війни в Україні відбулася конференція Організації українських націоналістів, на якій було вирішено трансформувати її в Конгрес українських націоналістів (КУН), зареєстрований у Мін’юсті України 26 січня 1993 р. Українські націоналісти та їхній лідер С. Стецько виступають

за створення “національної, унітарної та правової держави” і водночас обстоюють беззаперечно забезпечення прав етнічних меншин.

Став політичною партією зареєстрований у Мін'юсті України 1 лютого 1993 р. Народний рух України (НРУ). Незабаром його очолив В. Чорновіл, який звинуватив владу в гальмуванні реформ і став в опозицію до неї.

В умовах гострих міжпартійних баталій серед населення формувався негативний образ партій як об'єднань, що прагнуть влади, не дбають про повсякденні потреби людей.

Громадські організації не порушували загальнополітичних питань, обмежуючись професійними, виробничими, науковими чи якимись іншими питаннями. Наймасовішими серед них стали профспілки, що до проголошення незалежності були об'єднані Українською радою професійних спілок. За нових умов організація трансформувалась у Федерацію профспілок України (ФПУ), що об'єднувала понад 95 % всіх організованих у профспілки жителів України. До ФПУ входили профспілки 30 галузей.

Не погоджуючись у багатьох питаннях з нерішучою позицією офіційних профспілок, трудові колективи створили водночас власні профспілкові об'єднання: Всеукраїнське об'єднання солідарності трудівників, Незалежну профспілку гірників, Профспілку залізничників і транспортних будівельників, Федерацію профспілок кооперації та інших форм вільного підприємництва України, Профспілку працівників Збройних сил України.

Життя спонукало до об'єднання і директорський корпус української промисловості. У лютому 1992 р. було засновано Українську спілку промисловців та підприємців (УСПП), до якої входило понад 14 тис. колективних та індивідуальних членів. Головою УСПП у грудні 1993 р. було обрано экс-прем'єра Л. Кучму, який після відставки уряду В. Фокіна був на посаді прем'єр-міністра з листопада 1992 р. Посаду голови УСПП Л. Кучма обіймав аж до обрання його Президентом України. Спілка ставила за мету відновлення розірваних економічних зв'язків, здійснення економічних реформ, підтримку виробників.

У середовищі молоді стають впливовими СНУМ, Всеукраїнське студентське братство, відроджений у нових умовах комсомол. У 1993 р. в Україні діяло 26 молодіжних об'єднань, що претендували на статус всеукраїнських і охоплювали понад 600 тис. юнаків і дівчат.

Політична незалежність України стала передумовою здобуття республікою економічного суверенітету. Першочерговим завданням було визначено перехід від командно-адміністративної до ринкової економіки, який дав би змогу вивільнити творчу енергію народу та повніше реалізувати можливості вітчизняного економічного потенціалу. Політична палітра суспільства у перехідний період, період формування основ ринкової економіки, постійно змінюється. Перехід від тоталітаризму з його командно-адміністративною системою управління до ринкової економіки, для якої властива демократична форма розвитку та управління народним господарством, зумовлений докорінною зміною форм власності та класової структури суспільства, формуванням нової політичної системи.

Важливим аспектом оцінки стартових можливостей нашої держави після проголошення незалежності стало визначення її природно-ресурсного потенціалу. Маючи на своїй території понад 7 тис. родовищ корисних копалин, Україна належить до держав із середнім рівнем сировинного потенціалу. Це пояснюється його незбалансованістю. Незважаючи на те, що на території республіки сконцентровано майже 20 % світових ресурсів марганцевих руд і понад 5 % запасів залізних руд, України водночас вкрай недостатньо забезпечена паливно-енергетичними ресурсами, насамперед нафтою та природним газом, фосфоритами, калійними солями. Так, у 1990 р. власний видобуток нафти забезпечував 2,4 %, а природного газу — 8,6 % загальних потреб народного господарства країни. Тільки в 1990 р. Україна отримала з Росії 56 млн т нафти і майже 90 млрд кубометрів природного газу.

Українська економіка за часів СРСР була надто мілітаризована. На військові цілі витрачалось майже 35 % союзного бюджету. Велика частка цих коштів вкладалась у промисловість України. Тому в республіці після розпаду СРСР залишилось майже 40 % союзного військово-промислового комплексу (ВПК), до 80 % підприємств машинобудівних галузей було залучено у виробництво зброї. Ці підприємства незабаром стали непотрібними, що теж негативно позначилося на структурі української економіки.

Україна почала писати свою історію з чистого аркуша, за відсутності власних фінансової та банківської систем, управлінського апарату та економічної науки.

Деформована структура господарського комплексу, що дістався у спадок від колишнього СРСР, у поєднанні з недосконалою органі-

зацією державної влади в Україні, незавершеністю розподілу функцій між законодавчою, виконавчою і судовою гілками влади істотно ускладнили перехід до ринкової економіки. Так, Верховна Рада 12-го скликання за час свого функціонування змінила чотири уряди — В. Масола (травень — жовтень 1990 р.), В. Фокіна (листопад — жовтень 1992 р.), Л. Кучми (жовтень 1992 р. — вересень 1993 р.), Ю. Звягільського (вересень 1993 р. — червень 1994 р.).

Українське керівництво, прагнучи переорієнтуватися на Захід у перші роки незалежності, поспішало вийти з налагодженої системи господарських зв'язків. Така стратегічна лінія дорого обійшлася Україні. Згідно зі світовими стандартами, продукція української промисловості була неконкурентоспроможною. Розірвані зв'язки залишили сотні підприємств України без споживачів, а отже, і без фінансування.

У 1991–1993 рр. національний дохід України зменшився на 39 %, а українська політична еліта тим часом витратила час на дебати щодо того, куди йти — до капіталізму чи соціалізму.

Внаслідок істотного підвищення цін на імпортований природний газ в Україні почала розкручуватися спіраль інфляції. Державні органи в умовах повільного формування виконавчої влади виявилися неспроможними активно впливати на економічну ситуацію.

У середині 1992 р. Україна вийшла з рубльової зони, з'явилися купонокарбованці. У 1993 р. інфляція в Україні становила понад 10200 %. Заборгованість іншим країнам наприкінці 1993 р. досягла 7 млрд дол. Найбільша заборгованість припадала на Росію і Туркменістан за поставку енергоносіїв.

Не завжди продумане, суперечливе реформування призвело до розростання “тіньової” економіки, неймовірного впливу капіталів за кордон, значного посилення корупції в державному апараті, збільшення обсягу бартеру при розрахунках між галузями, підприємствами як усередині країни, так і при розрахунках у зовнішній торгівлі.

За цих обставин невдоволення мас діяльністю Президента та Верховної Ради невпинно наростало і досягло свого піку в червні 1993 р. Під тиском шахтарських страйків було прийнято рішення про проведення 26 вересня 1993 р. референдуму з питань довіри Президентові та Верховній Раді. Таке рішення не могло швидко вгамувати розбурхане, виведене з рівноваги суспільство, навпаки, воно ще більше стимулювало розпал пристрастей. Це виявилось в посиленні протистояння партій, поглибленні розколу між Президентом та Верховною

Радою. Спробою вирватися з цієї кризи стало нове радикальне рішення щодо проведення в першій половині 1994 р. дострокових виборів Верховної Ради і Президента України. Ці дострокові вибори були об'єктивно назрілими й історично зумовленими. Вони поклали початок оновленню вищих органів влади.

Вибори до Верховної Ради проводились за мажоритарною системою, відповідно до якої депутати обиралися не за партійними списками, а за територіальними округами. Водночас відбулися вибори до місцевих рад. Головою Верховної Ради було обрано О. Мороза.

У 1994 р. в Україні відбулися президентські вибори. Із семи кандидатів у Президенти України (В. Бабич, Л. Кравчук, Л. Кучма, В. Лановий, О. Мороз, І. Плющ, П. Таланчук) на виборах переміг Л. Кучма, за кандидатуру якого у другому турі проголосувало понад 52 % виборців.

Після виборів було зроблено спробу перейти до прагматичної стадії перехідного періоду — стадії соціально-економічних реформ, оскільки зволікання з ними й було основною причиною загострення ситуації в країні. Новообраний Президент Л. Кучма перейшов від вирішення питань ідеологічних до економічних, а Верховна Рада України активізувала свою законотворчу діяльність.

Негативні тенденції в економіці дедалі більше посилювалися; за шість місяців 1994 р. темпи спаду виробництва порівняно з відповідним періодом попереднього року становили 36 % і були удвічі вищими, ніж у 1991–1993 рр.

Економічна криза негативно вплинула на рівень життя і на соціальну структуру суспільства. Якщо в 1990 р. частка заробітної плати у валовому національному доході становила майже 60 %, то в 1994 р. — лише 25–30 %. Різко впала купівельна спроможність населення. Протягом 1991–1994 рр. вона фактично знизилась у 5 разів.

Економічні негаразди негативно позначилися на соціальній структурі України. Форсоване розшарування суспільства призвело до соціальної поляризації. Уже в 1992 р. за межею бідності опинилося майже 64 % населення, “середній клас” танув на очах, а кількість багатих становила 10 %. Внаслідок цього різко зросло суспільне напруження між полюсами “багаті” — “бідні”. За цих обставин Президент Л. Кучма у жовтні 1994 р. проголосив нову соціально-економічну стратегію. Принципова новизна трансформації економіки полягала у відмові від концептуальної тези “попередня стабілізація і лише згодом — реформування” та переході до формули “прискорене реформування

як єдина умова й основний засіб виходу з кризи та досягнення економічної стабілізації”. Однак уже в квітні 1995 р. Президент Л. Кучма визнав за необхідне скоригувати реформи, бо реалізація нового соціально-економічного курсу виявила істотні недоліки запропонованої ліберально-монетаристської моделі. Зокрема, передбачалося посилити керованість економікою, подолати кризу державної влади, активізувати соціальну політику та ін.

Із здійсненням програми антикризових дій, радикальних реформ в українській економіці намітилися певні позитивні зрушення. На початку 1996 р. прогресуючу інфляцію вдалося приборкати. А вже у вересні 1996 р. було проведено грошову реформу: відбулася зміна номінальної вартості грошових знаків, а також було запроваджено нову валюту — гривню. В 1996 р. підприємствами недержавного сектора було вироблено 45 % загального обсягу промислової продукції. Протягом 1995–1996 рр. приватизовано 8 тис. великих та середніх підприємств і практично завершено малу приватизацію. Внаслідок роздержавлення землі і майна сільськогосподарських підприємств понад 4 млн громадян отримали земельні ділянки у приватну власність.

На початку 1995 р. відбулися також зміни у податковій системі з метою зменшення податкового тиску і забезпечення рівності юридичних і фізичних осіб усіх форм власності. Відбувся перехід до оподаткування прибутків підприємств та організацій за ставкою 30 %, було скорочено податкові пільги. Ставка податку на додану вартість знизилася з 28 до 20 %. У 1996 р. згідно із Законом України “Про державну податкову службу в Україні” було створено податкову службу.

Однак і на цьому етапі економічну кризу подолати не вдалося. Уряд виявився неспроможним забезпечити ефективне управління економічними процесами. Відчувалися також серйозні суперечності між гілками влади, незбалансованість їхніх повноважень. Особливо помітною була слабка позиція Кабінету Міністрів. Як і в попередній період, цей виконавчий орган лишався найнестабільнішим.

Тривало протистояння Президент — Верховна Рада; воно досягло кульмінації влітку 1995 р. Проте законодавчій та виконавчій гілкам влади вдалося дійти компромісу, що було зафіксовано у Конституційному договорі — угоді між Верховною Радою України та Президентом України “Про основні засади організації та функціонування державної влади і місцевого самоврядування в Україні на період до прийняття нової Конституції України”, укладеній 8 червня 1995 р. По суті цей договір був тимчасовим конституційно-правовим нор-

мативним актом. Конституційний договір створив також умови для активізації конституційного процесу. Однак безкомпромісна позиція прихильників збереження радянської системи, з одного боку, і прихильників парламентської, президентської або президентсько-парламентської — з іншого, у жовтні 1993 р. остаточно загальмувала конституційний процес. Робота Конституційної комісії через протистояння гілок влади та боротьбу політичних сил теж була непродуктивною.

Дискусії щодо Конституції України розгорнулися з новою силою у червні 1996 р. Оскільки подальше просування шляхом реформ без надійної законодавчої бази було практично неможливим, Президент Л. Кучма видав Указ про оголошення Всеукраїнського референдуму з питання затвердження Конституції, який загострив відносини між виконавчою і законодавчою гілками влади.

Знову розпочалися пошуки компромісу. Робота узгоджувальних комісій з найбільш спірних питань (статусу Республіки Крим, державної мови, державної символіки, приватної власності, розподілу владних повноважень) врешті увінчалася успіхом: 28 червня 1996 р. було прийнято Конституцію України.

Прийняттям Конституції України завершився процес становлення політичної системи республіки як єдиного організму з більш-менш чітким визначенням його структурних елементів, їх функціонального призначення та принципів зв'язку. А 16 жовтня 1996 р. було утворено Конституційний Суд України як гарант додержання конституційних норм.

Законодавча база в Україні постійно розвивається. Адже суть конституційного процесу полягає у забезпеченні становлення та розвитку правової системи держави, утвердженні законності та правопорядку в суспільстві, вихованні правової свідомості та формуванні політичної культури населення.

У 1997 р. відбулися певні зрушення у реформуванні економічної сфери, розвитку зовнішньополітичних та економічних відносин із зарубіжними країнами. Стан економіки продовжував залишатися складним, однак намітилася тенденція до сповільнення темпів падіння валового внутрішнього продукту, промислового і сільськогосподарського виробництва, насамперед продукції рослинництва. Вдалося частково приборкати інфляцію.

У жовтні 1997 р. Президент України Л. Кучма видав Указ “Про основні напрями соціальної політики на 1997–2000 роки” з метою

створення конкретних механізмів реалізації принципів соціально орієнтованої економіки. Стратегічною метою соціальної політики на державному рівні було проголошено підвищення матеріального добробуту та поліпшення умов життя людей.

У 1997 р. Україна здійснювала зовнішньоторговельні операції з партнерами із 164 країн світу. Негативне сальдо зовнішньої торгівлі зменшилося майже на третину і становило 1 млрд дол. Успішно розвивалися торговельні зв'язки з Нідерландами, Австрією, Німеччиною. Відбулися радикальні зміни у відносинах між Україною та США.

Наприкінці 1997 р. перший космонавт незалежної України Л. Каденюк здійснив успішний політ у складі багатонаціонального екіпажу на борту американського корабля "Колумбія".

Однак стабілізаційні процеси у реальній економіці, що спостерігалися у першому півріччі 1998 р., виявилися нестійкими. Ситуація залишалася складною. Збитково працювала більша частина (51 %) підприємств, що на 6 % перевищило аналогічні показники попереднього року. За бартерними умовами підприємствами було реалізовано 41,7 % продукції.

Восени 1998 р. внаслідок руйнівних процесів на фінансових ринках Росії та Південно-Східної Азії активізувалися негативні тенденції у вітчизняній економіці, знову розпочався спад промислового виробництва, інтенсифікувалася девальвація гривні. Негаразди посилювались і через значне збільшення заборгованості держави з виплати зарплат і пенсій, поглиблення платіжної кризи, фінансового стану підприємств та організацій, загострилася ситуація в банківській системі. Збитки банківської системи внаслідок девальвації гривні становили у доларовому вираженні 1 млрд дол.

Загострення проблем реформування економіки зумовлювалося недостатнім ступенем обґрунтованості економічних реформ, повільним формуванням правової бази, протистоянням між гілками влади, недосконалим механізмом соціальних компенсацій, зовнішньоекономічними прорахунками тощо. У цих умовах виникла необхідність, як про це наголошується у позачерговому посланні Президента України Л. Кучми до Верховної Ради України (19 листопада 1998 р.), переорієнтувати грошово-кредитну систему та бюджетно-фінансову політику на безпосереднє сприяння відновленню виробництва і розвитку продуктивних сил.

У березні 1998 р. за змішаною мажоритарно-пропорційною системою відбулися чергові вибори до Верховної Ради 14-го скликання. У виборах взяли участь 30 партій та політичних блоків, громадських організацій, але перемогу одержали представники 8 партій, що й визначило політичний спектр нового українського парламенту. Станом на 28 травня 1998 р. у Верховній Раді України з урахуванням обраних в одномандатних округах склалася така розстановка політичних сил: фракція Комуністичної партії України — 121 депутат; фракція Народно-демократичної партії — 92 депутати; фракція Народного Руху — 47 депутатів; фракція “Громада” — 39 депутатів; фракція блоку Соціалістичної та Селянської партій — 35 депутатів; фракція Соціал-демократичної партії України (об’єднаної) — 25 депутатів; фракція Партії зелених України — 24 депутати; фракція Прогресивної соціалістичної партії України — 17 депутатів. Разом обрано 436 депутатів, з них 400 входять до складу депутатських фракцій.

Згідно з правовими актами Президента, Верховної Ради, Кабінету Міністрів України триває реформування структурних підрозділів держави. Так, згідно з постановою Кабінету Міністрів (квітень 1996 р.) про реформування органів внутрішніх справ України, у 1998 р. створено нову структуру органів МВС — внутрішню контррозвідку, зі складу органів внутрішніх справ країни виведено пенітенціарну систему (створено спеціальний комітет), скорочено штат МВС на 20 %. Активно ведеться боротьба проти злочинних угруповань, але рівень нерозкритих злочинів залишається ще досить високим.

Зусилля Міністерства оборони України були зосереджені на виконанні Державної програми будівництва та розвитку Збройних сил на період до 2005 р. У 1998 р. завершився перший етап цього процесу. Збройні сили України налічували 320 тис. військовослужбовців та 100 тис. цивільних осіб, а до кінця 2000 р. — відповідно 310 та 90 тис. Треба визнати, що формування Збройних сил України відбувається у складних умовах: через обмежені бюджетні можливості держави в червні 1998 р. Указом Президента України Л. Кучми тимчасово на рік було зупинено військовий призов до Збройних сил.

Незважаючи на збільшення частки малих підприємств у виробництві внутрішнього валового продукту (ВВП) з 4,1 % у 1996 р. до 7,6 % в 1998 р., їх роль в економіці держави залишається незначною. В Україні в 1999 р. діяло приблизно 160 тис. малих підприємств, де працювало 8 % населення. За 1998–1999 рр. кількість цих підприємств збільшилася в 1,5 раза, але показники підвищення ролі середнього

класу залишилися дуже низькими порівняно з розвиненими країнами, де внесок малого бізнесу до ВВП становить 70–80 %.

У 1998 р. кількість фермерських господарств зменшилася на 0,11 %. На 1 січня 1999 р. їх налічувалося 35,5 тис. У користуванні цих господарств було 1,0292 млн га сільськогосподарських угідь. Вони продали заготівельним організаціям 878 т живого м'яса худоби та птиці, а також 4,4 тис. т молока і молочних продуктів. Однак це дуже малий внесок у постачання продовольства.

Вагомих успіхів домоглися науковці, робітники машинобудівних заводів України у створенні ракети-носія “Зеніт” для участі у Всесвітньому проєкті супутникового зв'язку “Глобал стар”, зокрема підприємства “Південне” та “Південмашзавод” розробляля проєкт запуску “Зеніта” з морської платформи.

Однак загалом соціально-економічне становище країни, політичне життя в 1998 р. характеризується в історії України трагічними подіями, масовими виступами шахтарів, природними катаклізмами.

На шахті ім. Сковчинського державної холдингової компанії “Донвугілля” 6 квітня 1998 р. внаслідок вибуху газу метану загинуло 63 шахтарі.

Шахтарі західного Донбасу в червні того ж року здійснили майже 500-кілометровий піший марш до Києва, вимагаючи від уряду поліпшення стану справ у вугільній галузі, ліквідації заборгованості із заробітної плати.

На початку листопада 1998 р. на Закарпатті внаслідок великої повені загинуло 18 людей, зруйновано 2655 будинків, а 2800 будівель потребують капітального ремонту. Стихія завдала збитків області на суму 584 млн грн, а збитки населення перевищують 57 млн грн.

Як і в 1998 р., Державний бюджет 1999 р. був прийнятий Верховною Радою в останній день року після досягнення консенсусу зі спірних положень. Доходи бюджету встановлено в розмірі 23,895 млрд грн, витрати визначено в розмірі 25,135 млрд грн. Дефіцит Державного бюджету становив 1 % ВВП (1,24 млрд грн). Порівняно з 1998 р. доходи і витрати збільшились (у 1998 р. доходи становили 21,1 млрд грн, витрати — 24,5 млрд грн), набагато зменшився дефіцит (у 1998 р. він дорівнював 3,5 млрд грн). У Державному бюджеті 1999 р. було заплановано істотне збільшення витрат на охорону здоров'я (530 млн грн) й освіту (1,8 млрд грн), соціальний захист і соціальне забезпечення (2,2 млрд грн), потреби національної оборони (1,7 млрд грн), забезпечення безпеки держави (1,65 млрд грн).

Перша половина 1999 р. була багата на різноманітні події, що дають уявлення про економічне становище України, особливості її соціально-політичного розвитку напередодні президентських виборів, а також характеризують систему міжнародних відносин, яка домінуватиме на початку третього тисячоліття.

На початку 1999 р. було оприлюднено стратегічний документ, підготовлений Кабінетом Міністрів України — програму “Україна-2010”. Мета цієї програми — максимально підвищити рівень життя населення республіки. Так, програмою заплановано підвищити середній рівень заробітної плати до 60 %, збільшити загальний обсяг інвестицій в економіку України до 2005 р. до 60 млрд дол., а у 2010 р. — до 140 млрд дол. Причому частка іноземного капіталу не повинна перевищувати 25 млрд дол. Програма “Україна-2010” має три основні напрямки: оздоровлення підприємств, досягнення економічної стабільності, структурні зміни в економіці. Програмою також передбачено збільшення середньої тривалості життя громадян України з 67 до 70 років. Як відомо, останніми роками спостерігається зменшення чисельності населення України. На 1 жовтня 1999 р. населення України 49,8 млн осіб, міське — 33,8 млн, сільське — близько 16 млн осіб (у 1998 р. — відповідно 50,3 млн, 34,11 млн і 16,16 млн осіб).

У перші місяці 1999 р. в Україні тривало падіння промислового виробництва. За січень — березень 1999 р. промисловими підприємствами вироблено продукції на 15,2 млрд грн, що на 2 % менше порівняно з аналогічним періодом 1998 р. Обсяги промислового виробництва зменшились у 16 із 25 регіонів України, зокрема в хімічній і нафтохімічній промисловості — на 16,7 %, у промисловості будівельних матеріалів — на 11 %, у машинобудуванні та металообробці — на 8 %. У лютому 1999 р. в Україні не працювало 17,9 % підприємств. Загальні обсяги промислового виробництва за перші 4 місяці 1999 р. порівняно з відповідним періодом 1998 р. зменшились на 2,7 %.

У першому кварталі 1999 р. ВВП зменшився на 4,2 %, що виходить за межі прогнозованого рівня розвитку економіки республіки в 1999 р. Однак уряду і Національному банку України вдалося втримати стабільність гривні й знизити рівень інфляції. На початок 1999 р. рівень інфляції становив 2,5 %, у лютому — 1 % порівняно з 1,5 % у січні. При цьому ціни на продовольчі товари зросли на 1,8 %. Майже на 16 % зменшилась заробітна плата у січні 1999 р. порівняно з груднем 1998 р., причому в сільському господарстві — на третину, а у промисловості — на 13,4 %. У 1999 р. понад 60 % селян мали доходи,

нижчі за офіційну межу бідності: місячний дохід 14 % селян не перевищував 10 грн, лише 8,6 % — понад 100 грн. Своєчасно заробітну плату одержували тільки 30 % працюючих в Україні. На квітень 1999 р. заборгованість із заробітної плати становила 6,6 млрд грн. Причому 60 % заборгованості припадало на позадержавну сферу. Станом на 1 квітня 1999 р. загальна сума заборгованості із заробітної плати, пенсій, стипендій, матеріальної допомоги становила 11 млрд грн.

Станом на 1 квітня 1999 р. кількість безробітних в Україні становила 1,6 млн осіб. За прогнозами Міністерства праці й соціальної політики до кінця 1999 р. кількість безробітних мала перевищити 2 млн осіб.

Бюджет країни має великий дефіцит, що зумовлено відсутністю достатніх валютних джерел для обслуговування зовнішнього і внутрішнього боргів. Зовнішня заборгованість України на 1 березня 1999 р. становила 11,2 млрд дол. Однак попри це Україна продовжувала позичати гроші. У вересні 1998 р. МВФ і Україна уклали трирічну угоду про підтримку економічної програми українського уряду на 1998–2001 рр. на загальну суму 2,25 млрд дол. Згідно з цією угодою у березні 1999 р. Україна одержала черговий транш на суму 153 млн дол. У тому ж році Україна повинна була повернути 2,2 млрд дол. за іноземні кредити. Станом на квітень 1999 р. кожний житель України заборгував МВФ приблизно 70 грн. На виконання умов згаданої угоди з 1 квітня 1999 р. було підвищено тарифи за електроенергію та природний газ відповідно на 20 та 25 %, а з 1 травня у 14 регіонах України було введено 90-відсоткову оплату житлово-комунальних послуг.

У лютому 1999 р. після стабілізації рівня інфляції було встановлено нові параметри валютного коридору: 3,4–4,6 грн за 1 дол., як передбачалося Державним бюджетом. В Україні економічна криза падіння розгорталася на тлі мікрорівня економіки. З її наслідками стикається кожен мешканець України. Неплатежі між підприємствами, не виплата заробітної плати, безробіття, низькі доходи бюджету й розвал соціальної сфери, падіння національної валюти й виробництва стали основними ознаками економічної кризи. Про причини цієї кризи свідчать дані соціологічного опитування, здійсненого наприкінці квітня 1999 р. Українським інститутом соціальних досліджень та Центром “Соціальний моніторинг”. На запитання: “Які ви бачите основні недоліки діяльності влади у сфері економіки?”, респонденти відповіли так: нездатність боротися з безробіттям — 66 %, некомпете-

тентність влади в питаннях економіки — 62 %, відсутність уваги до проблем села та агропромислового комплексу — 52 %, відсутність підтримки вітчизняного виробника — 52 %, не виправдано високий рівень податків будь-якої економічної діяльності — 51 %, недостатня підтримка розвитку великих підприємств — 48 %, недостатня підтримка малого підприємництва — 31 %, недостатні зусилля в розвитку економічних зв'язків з Росією — 31 %.

За розвитком людського потенціалу Україна посідає 102 місце у світі, про що йдеться в доповіді “Про розвиток людини у 1998 р.”, підготовленої на замовлення Програми розвитку ООН. В 1997 р. Україна посідала 95-те місце. У документі зазначається, що в такій ситуації перебуває не тільки Україна, а й інші держави з перехідною економікою.

У першій половині 1999 р. до економічних труднощів додалися природні катаклізми. Так, у селі Костинці Чернівецької області 18 квітня 1999 р. величезний зсув на площі 5 км² знищив 40 житлових будинків і частково зруйнував 65, в окремих районах Закарпатської області значних руйнувань завдала повінь. Багато фінансових витрат потрібно також для ліквідації наслідків катастрофи і закриття Чорнобильської АЕС, фінансування проекту “Укриття”. Останніми роками на Чорнобиль припадало 5–7 % витрат Державного бюджету. За 1992–1998 рр. витрати на ліквідацію наслідків Чорнобильської катастрофи перевищували 5 млрд дол.

У політичному житті України також відбулося багато “потрясінь”. Напередодні слухання у Верховній Раді України подання Генеральної прокуратури України про притягнення до кримінальної відповідальності экс-прем'єра, лідера партії “Громада” П. Лазаренка, який у цей час перебував у Швейцарії нібито на лікуванні, 17 лютого 1999 р. Верховна Рада прийняла рішення про позбавлення його депутатської недоторканності. П. Лазаренко переїхав до США, де звернувся до імміграційної служби з проханням про надання політичного притулку. Ця подія прискорила розкол у партії “Громада”. Її колишні члени Ю. Тимошенко та А. Турчинов заснували нову фракцію — “Батьківщина”. Розкол відбувся також і у Народному Русі. У лютому 1999 р. було створено фракцію НРУ-2 на чолі з Ю. Бозенком. Після трагічної загибелі в автомобільній катастрофі 25 березня В. Чорновола майже через тиждень — 2 квітня — лідером НРУ-1 у парламенті став колишній міністр закордонних справ Г. Удовенко.

У березні 1999 р. на установчих зборах Всеукраїнського об'єднання демократичних сил “Злагода” Л. Кравчука, В. Пустовойтенка та

І. Плюща було обрано його співголовами. В основу практичної діяльності цього об'єднання було покладено розроблену Кабінетом Міністрів України програму “Україна-2010”. 7 квітня Верховна Рада України прийняла постанову про проведення чергових виборів Президента України 31 жовтня 1999 р. Ще раніше (у січні) Верховна Рада України прийняла Закон України “Про столицю України — місто-герой Київ”. На основі цього Закону було ухвалено рішення (у березні) про проведення виборів Київського міського голови 30 травня 1999 р. У цей час, мабуть, не було жодної центристської чи правоцентристської партії, яка б тією чи іншою мірою не переживала розколу у своїх лавах: Народно-демократична партія (НДП), Ліберальна партія України (ЛПУ), Демократична партія України (ДемПУ), Партія зелених України (ПЗУ). При цьому загальним для всіх були не стільки ідеологічні суперечності, скільки, більшою чи меншою мірою, ставлення до діючої влади напередодні президентських виборів. Розколи в партіях призвели до створення нових політичних об'єднань, а також фракцій у Верховній Раді України. Станом на 15 травня 1999 р. у Верховній Раді 14-го скликання замість 8 фракцій стало 13.

На посаду мера Києва (станом на 1 січня 1999 р. у Києві проживало 2 млн 626,5 тис. осіб) претендувало багато кандидатів, серед яких діючий міський голова О. Омельченко, Г. Суркіс (СДПУ(о)), В. Бабич (ВОХ) та ін. Переміг на виборах О. Омельченко.

Початок президентського марафону поклали з'їзди партій та збори виборців, на яких було висунуто багато кандидатів у Президенти України: Л. Кучму (висунутий зборами виборців у м. Києві), П. Симоненка (від КПУ), Г. Удовенка (від НРУ-1), Ю. Костенка (від НРУ-2), О. Мороза (від СПУ), Н. Вітренко (від ППСУ), О. Ткаченка (від СелПУ), Є. Марчука (від СДС), М. Габера (від патріотичної партії України), О. Базилюка (від Слов'янської партії), Ю. Кармазіна (від партії захисників Вітчизни), В. Кононова (від ПЗУ), В. Олійника (висунутий зборами виборців у м. Кіровограді), В. Онопенка (від УСДП), О. Ржавського (від Всеукраїнського політичного об'єднання “Єдина родина”).

У результаті виборів 31 жовтня у другий тур вийшли Л. Кучма і лідер Комуністичної партії України П. Симоненко. За президентськими виборами спостерігали понад 400 експертів ООН, ОБСЄ, Ради Європи та ін.

Другий тур виборів відбувся 14 листопада 1999 р. Перемогу здобув діючий Президент Л. Кучма.

Підсумки президентських виборів в Україні засвідчили поразку правоцентристських партій, а також те, що організованих політичних сил нелівової орієнтації у країні немає й існування легальної могутньої комуністичної опозиції для більшості суспільства апріорно неприйнятне. Отже, проголосувавши за Л. Кучму, народ проголосував за незмінність курсу, обраного Україною в грудні 1991 р.

Виборча кампанія відбувалась у складній економічній та політичній обстановці в країні. Так, індекс інфляції станом на 1 травня 1999 р. підвищився на 5,9 %. Верховна Рада України 20 травня прийняла постанову за підсумками звіту Кабінету Міністрів України про виконання Державного бюджету за перший квартал 1999 р. У ній, зокрема, наголошувалося: урядом не забезпечено виконання 30 із 40 запланованих дохідних джерел, у результаті чого до дохідної частини Державного бюджету недоотримано понад 400 млн грн, тобто борги уряду населенню із соціальних виплат продовжують збільшуватися. Ціни на ліки підвищилися на 150–200 %. Обсяг українського експорту товарів і послуг до країн СНД у першому кварталі 1999 р. порівняно з аналогічним періодом 1998 р. зменшився на 22,4 %, у тому числі до Росії — на 18,9 %.

За прогнозами часопису “Financial Times” за 19 травня 1999 р., на Україну очікував дефолт, тобто неспроможність виконати міжнародні фінансові зобов’язання.

У першій половині 1999 р. Україна активно здійснювала зовнішню політику, спрямовану на забезпечення тісних зв’язків з державами Західної Європи, інтеграцію до європейського економічного простору. У Львові 14–15 травня відбувся VI саміт голів держав Центральної Європи, в якому взяли участь президенти України, Польщі, Болгарії, Чехії, Румунії, Німеччини, Австрії, Італії, Угорщини, Словенії. Учасники саміту розглянули питання європейської безпеки, економічних і політичних контактів між країнами регіону, закликали уряд Белграда виконати всі вимоги міжнародного співтовариства щодо врегулювання косовської проблеми.

У другій половині 1999 р. відбулися помітні зміни в економічному й політичному житті країни. В основному було подолано падіння ВВП. Обсяг промислового виробництва збільшився на 4,3 %. З випереджаючими темпами відбувалося виробництво товарів народного споживання (17,2 %), у тому числі непродовольчих товарів (10,2 %).

Відбувся перелом у реформуванні відносин власності. Понад 70 % загального обсягу промислової продукції вироблялося на недержав-

них підприємствах. В економіці утвердились основи ринкової інфраструктури. На кінець 1999 р. в Україні було зареєстровано 203 комерційні банки, 1330 інвестиційних компаній та фондів, 2250 аудиторських фірм, 290 страхових компаній, 340 бірж, 390 кредитних спілок.

Помітні зрушення в розвитку економіки в цей період частково відбилися на вирішенні окремих питань соціальної політики. Так, з 1 жовтня 1999 р. було підвищено стипендії студентам та учням; мінімальний розмір пенсії за віком встановлено 30 грн. Зменшилась заборгованість з пенсій, майже вдвічі зменшилася заборгованість із заробітної плати працівникам бюджетної сфери. Однак починаючи з жовтня спостерігалось падіння курсу гривні (4,6 грн. за 1 дол.).

Проблеми подальшого розвитку сільського господарства та шляхи їх вирішення розглядаються в Указі Президента України від 3 грудня 1999 р. “Про невідкладні заходи щодо прискорення реформування аграрного сектора економіки”. Згідно з цим Указом уряд, органи виконавчої влади на місцях повинні реформувати колективні сільськогосподарські підприємства на засадах приватної власності на землю та майно. Члени цих підприємств мають право виходити з них із земельними частками (паями) та майновими паями і створювати на їх основі приватні (приватно-орендні) підприємства, селянські (фермерські) господарства, сільськогосподарські кооперативи.

Подальші заходи щодо стратегії перетворень на 2000–2004 рр. були визначені у Посланні Президента України Верховній Раді України.

18.2. Зовнішньополітичний курс незалежної України

Зовнішня політика, як відомо, значною мірою є продовженням і розвитком політики внутрішньої. Її спрямування є невід'ємною складовою формування в цілому незалежної Української держави, створення її відповідних інститутів. Основні засади зовнішньої політики Української держави були закладені ще Декларацією про державний суверенітет України (липень 1990 р.). Для обґрунтування власної чіткої лінії України на міжнародній арені 2 липня 1993 р. Верховна Рада республіки схвалила “Основні напрями зовнішньої політики України”. Цей документ визначив базові національні інтереси України і завдання її зовнішньої політики, засади, на яких реалізовувалася зовнішньо-

політична діяльність України. Важливим моментом у процесі формування концепції зовнішньополітичного курсу стало прийняття нової Конституції України, яка юридично закріпила основні принципи зовнішньополітичної діяльності, спрямовані на забезпечення національних інтересів і безпеки держави.

Отже, протягом 1991–1999 рр. активно тривало вироблення концепції зовнішньополітичного курсу незалежної України. На першому етапі її формування (1991–1994 рр.) в його основу хоча й було покладено принцип “балансу інтересів”, але перевага надавалася швидкій інтеграції до європейських структур. З 1994 р. у зовнішньополітичному курсі відбулись важливі зміни, розставлено нові акценти у пріоритетах. Базовими принципами модифікації було проголошено виваженість, прагматизм, раціональність, професіоналізм. В основу зовнішньополітичної моделі покладено концепцію, про яку Президент України Л. Кучма, виступаючи на святкуванні 80-річчя проголошення ЗУНР у Львові (листопад 1998 р.), сказав: “Курс зовнішньої політики України не пронатовський, не проросійський, він є проукраїнський”.

Після проголошення незалежності набагато збільшилась кількість країн, з якими Україна встановила дипломатичні відносини. Нині дипломатичні відносини встановлено зі 152 країнами світу. Дипломатичні та консульські представництва наша держава має у 78 країнах на всіх континентах. У Києві діють 61 зарубіжне посольство, вісім представництв міжнародних організацій, два почесні консульства. У Харкові, Львові, Одесі, Ужгороді, Маріуполі, Сімферополі працюють 10 консульських установ іноземних держав і два представництва міжнародних організацій.

Свідченням поваги міжнародної спільноти до України, високого авторитету її зовнішньополітичного відомства стало обрання в 1997 р. міністра закордонних справ Г. Удовенка головою 52-ї сесії Генеральної Асамблеї ООН. На 54-й сесії Генеральної Асамблеї ООН, що відбулась 14 жовтня 1999 р., представники 158 країн світу обрали Україну непостійним членом Ради Безпеки ООН на період 2000–2001 рр.

Позицію суверенної України в ООН поважають, її інтереси враховують під час прийняття важливих рішень. Про це переконливо свідчить, зокрема, обрання України до складу таких важливих органів ООН, як ПРООН, ЮНІСЕФ, Комісії з прав людини. Україна є членом 15 міжнародних організацій, бере участь у понад 60 постійних або тимчасових органах цих організацій.

Протягом 1992–1993 рр. Україна налагодила безпосередні дипломатичні зв'язки зі США, Канадою, Польщею, Німеччиною, Францією, Китаєм, Росією, Казахстаном, державами Балтії, Скандинавії та ін. У цей період Україна стала членом Ради безпеки і співробітництва у Європі (РБСЄ, згодом — ОБСЄ), багатьох міжнародних організацій, зокрема Світового банку, Міжнародного валютного фонду (МВФ). У березні 1997 р. Україні вдалося збільшити власний членський внесок до МВФ з 93 до 227 млн дол. з метою одержання більших кредитів.

Виникає, однак, і чимало гострих проблем. Однією з них стало виконання нашою державою своїх зобов'язань щодо практичної реалізації без'ядерного статусу. Після розпаду Радянського Союзу Україна одержала значний ядерний арсенал і була третьою за потужністю ядерної зброї державою після США і Росії. Після проголошення незалежності 24 серпня 1991 р. Україна послідовно дотримувалася наміру добровільно стати без'ядерною державою. Важливою подією стало підписання 14 січня 1994 р. тресторонньої угоди між Україною, США і Росією про виведення стратегічної ядерної зброї з України. У березні 1994 р. Президент України Л. Кравчук відвідав США, де підписав заяву про дружбу та співробітництво між двома країнами. У лютому 1994 р. Україна першою серед країн СНД підписала в Брюсселі угоду “Партнерство заради миру”, яка передбачає тісні контакти з НАТО, насамперед у реформуванні Збройних сил, підготовці офіцерів, проведенні спільних навчань, наприклад, “Сі Бриз-97”, “Сі Бриз-98”, що відбуваються на Чорному морі. У грудні 1999 р. в Одесі відбулись командно-штабні навчання “Сі Бриз-99”, у яких брали участь ВМС України і США, а також представники флотів Болгарії, Великої Британії, Греції, Грузії, Італії, Румунії, Туреччини.

У березні 1994 р. Україні було надано статус асоційованого члена Центральноєвропейської ініціативи (ЦЄІ), утвореної в 1989 р. Італією, Австрією, Угорщиною і Югославією з метою забезпечення необхідної підготовки останніх трьох країн до членства в Європейському Союзі (ЄС). Протягом наступних шести років до цього міжнародного об'єднання приєдналися ще 12 країн.

Підписана 1994 р. Угода про партнерство і співробітництво між Україною та ЄС після завершення процесу ратифікації, в якому взяли участь Верховна Рада України, Європейський парламент і парламенти 15 держав — членів ЄС, набрала чинності 1 березня 1998 р. Ця Угода стала свідченням спільних намірів ЄС та України сприяти розвитку взаємовигідних відносин. Зобов'язання, що містяться

в 109 статтях, кількох додатках, спільних деклараціях і протоколах, охоплюють практично всі сфери відносин, становлять правову основу для економічного, політичного, торговельного і культурного співробітництва.

Як відомо, після проголошення незалежності Україна виявила інтерес і бажання до рівноправного включення до загальноєвропейського інтеграційного процесу. Україна становить також реальний інтерес для країн Західної Європи, що зумовлено її геополітичним розташуванням. Європейські країни зацікавлені в розвитку широких економічних, політичних та культурних відносин з нашою країною. Проте під час саміту країн ЄС у Гельсінкі у грудні 1999 р. наголошувалося: ситуація в Україні поки що не дає підстав для надання їй статусу асоційованого члена ЄС. Таким є висновок керівництва ЄС.

Ще в липні 1992 р. Україна заявила про своє бажання вступити до Ради Європи — міжнародної міжурядової консультативної політичної організації, створеної десятьма країнами Західної Європи в серпні 1949 р. Нині до її складу, після прийняття у квітні 1999 р. Грузії, входить 41 країна. Понад три роки пішло на підготовку, і в листопаді 1995 р. Україна стала 37-м повноправним членом Ради Європи. Активну і конструктивну роботу здійснює Україна в Парламентській Асамблеї Ради Європи, яка є органом колективного мирного співробітництва різних держав, засобом здійснення політики захисту прав людини. Україні тут належить 12 місць.

Важливим кроком на шляху утвердження нового образу України на міжнародній арені стало рішення Верховної Ради України від 16 листопада 1994 р. про приєднання до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї, а також ратифікація Договору про СНО-1, який набрав чинності. У червні 1996 р. Україна відмовилась від стратегічної, а ще раніше — від тактичної ядерної зброї. Таким чином, Україна на першому у світі цілком добровільно здійснила намір стати без'ядерною.

Що ж до вступу України до НАТО, то представники її політично-го істеблїшменту однозначно заявляють: цього не буде. Принаймні найближчим часом. Партнерство з НАТО має бути особливим, спеціальним, як про це свідчить укладена в липні 1997 р. у Мадриді угода — Хартія “Україна — НАТО”.

У листопаді 1998 р. Указом Президента Л. Кучми затверджено державну програму співробітництва України з НАТО до 2001 р. Україна і НАТО співпрацюватимуть не тільки у військовій та політич-

ній сферах, а й у сфері інформаційних технологій, екології та освоєння космосу. Програма передбачає також спільну боротьбу з тероризмом, нелегальним поширенням наркотиків і розповсюдженням ядерних технологій. Новим кроком на шляху тісного співробітництва з НАТО став саміт спільної комісії НАТО — Україна. Це була перша в історії альянсу зустріч на найвищому рівні з державою-партнером. Участь у ній 25 квітня 1999 р. у Вашингтоні взяли Л. Кучма і Б. Клінтон.

Отже, нині Україна є нейтральною, позаблоковою державою. Цей статус означає, зокрема, неможливість її вступу до будь-якого військово-політичного блоку. Згідно з міжнародним правом змінити ситуацію можна лише в разі відмови від такого статусу, але це складний процес. З 1996 р. Україна є спостерігачем Руху неприєднання, який об'єднує 114 позаблокових та нейтральних країн світу. Україна бере активну участь у миротворчих акціях ООН з початку кризи в колишній Югославії, де протягом шести років у Боснії перебував 240-й спеціальний український батальйон. Після виконання завдання він у грудні 1999 р. повернувся на Батьківщину. З листопада 1999 р. у Косово перебуває 37-ма окрема рота забезпечення, що входить до складу міжнародного миротворчого контингенту.

Одним із важливих аспектів зовнішньополітичної діяльності України є розвиток її зв'язків з країнами “великої сімки”. Про це свідчать державні візити Президента України Л. Кучми до США, Канади, Японії, Німеччини, Італії, Франції та Великобританії. В Україні з офіційними візитами перебували Президент США Б. Клінтон (1995 р.), Президент Німеччини Р. Герцог (1998 р.), Президент Франції Ж. Ширак (1998 р.), віце-президент США А. Гор (1998 р.), прем'єр-міністр Канади Ж. Крет'єн (1999 р.), Президент Італії О. Скальфаро (1999 р.). На найвищому рівні контакти встановлені також з лідерами Австрії, Бельгії, Фінляндії, Норвегії, Швеції та Швейцарії. Предметом особливої уваги української зовнішньої політики є розбудова відносин з державами Центральної та Східної Європи, насамперед з Польщею, Угорщиною, Чехією, Словаччиною, Румунією. Як відомо, Польща, Чехія, Угорщина в березні 1999 р. стали повноправними членами НАТО. Перспективними напрямками зовнішньої політики України є Близький Схід і Африка. Багато економічних та політичних інтересів пов'язує Україну з такими державами, як Ізраїль, Туреччина, Єгипет, Лівія, Іран, Кувейт, ПАР. Активізується латиноамериканський напрямок зовнішньої політики України. У цьому регіоні є 33 самостійні держави, з яких Аргентина першою визнала державну незалежність України. Динамізуються відносини України з країнами

цього регіону, про що свідчить перебування з державним візитом міністра закордонних справ України Б. Тарасюка у травні 1999 р. в Аргентині, Перу, Венесуелі, Чилі та Бразилії.

Зовнішня політика України спрямована також на розбудову відносин з державами Азіатсько-Тихоокеанського регіону (АТР), який нині перетворюється на один із провідних економічних та політичних центрів сучасного світового розвитку. Корисним для України є досвід Китаю. Розширенню двосторонніх відносин сприяв державний візит до Китаю Президента України Л. Кучми наприкінці 1995 р., державні візити в 1997 р. прем'єр-міністра В. Пустовойтенка і в грудні 1998 р. міністра закордонних справ України Б. Тарасюка, а також державний візит до України в березні 1999 р. заступника голови Державної ради КНР. За обсягом товарообміну між обома країнами (близько 1 млрд дол.) Китай посідає друге місце (після Росії).

Належне місце в поглибленні відносин України з державами АТР відводиться Японії, Пакистану та Індії.

Важливий пріоритет зовнішньої політики України — розширення відносин з основним стратегічним партнером — Росією. Після президентських виборів 1994 р. в Україні, незважаючи на зусилля української сторони, вони залишалися складними. “Економічна війна” між двома державами не вщухала. Річ у тім, що в 1994 р. Україна отримала з Росії майже 90 % нафти, 60 % ділової деревини, 60 % природного газу, 80 % сировини для легкої промисловості. Однак за ці поставки Україна своєчасно не розрахувалася. Тільки за енергоносії борг досяг 1 млрд дол. Серед російських політиків та в засобах масової інформації Росії практично не зникала тема Криму й Севастополя. З року в рік відкладався візит Б. Єльцина до України. Довго і важко йшли переговори про підписання широкомасштабного договору між двома державами. Зрушення на краще почалися тільки в 1995 р., коли був парафований текст договору між Україною та Росією. Однак, як відомо, президентами обох держав цей документ був підписаний майже через два роки — 31 травня 1997 р. у Києві.

Ще два роки знадобилось для того, щоб у Москві 1 квітня 1999 р. відбувся обмін ратифікаційними грамотами і Договір про дружбу, співробітництво і партнерство між Україною і Російською Федерацією набрав чинності. На цьому шляху були перешкоди: російська сторона вимагала, щоб одночасно з Договором Верховною Радою України були також ратифіковані угоди про поділ Чорноморського флоту. Тільки тоді, коли Верховна Рада України ратифікувала 24 березня 1999 р. ці угоди, шлях до обміну ратифікаційними грамотами

був відкритий. Згідно з угодами Росія орендуватиме в Україні базу та інфраструктуру Чорноморського флоту (ЧФ) колишнього СРСР строком на 20 років з можливим продовженням ще на 5 років при взаємній згоді обох сторін. Вартість щорічної орендної оплати — 97 млн 760 тис. дол., що йдуть у залік загальнодержавного боргу України перед Росією. Чисельний склад флоту не може перевищувати 25 тис. осіб (у квітні 1999 р. ЧФ Росії мав 16 тис. осіб). Безумовно, що для визначення механізму введення в дію цих угод потрібно прийняти ще багато базових документів.

Після набрання чинності Договору про дружбу, співробітництво і партнерство розпочався новий етап в історії українсько-російських відносин. Важливим кроком на шляху їх поглиблення та розвитку став перший державний візит Президента України Л. Кучми до Москви в лютому 1998 р. Основний результат візиту — підписання між двома країнами терміном на 10 років Договору про довгострокове економічне співробітництво. Ця угода є безпрецедентною, оскільки в межах СНД не існує жодного аналогічного документа.

Важливе місце в системі зовнішньополітичних пріоритетів України посідають відносини з країнами СНД. Ставлення України до СНД визначається її економічними та політичними інтересами, а також національним законодавством. Україна виступає проти перетворення СНД на нове державне утворення і заперечує надання СНД статусу суб'єкта міжнародного права. Статут СНД не підписаний Президентом України і не ратифікований Верховною Радою. Отже, Україна не є членом СНД де-юре, а має особливий статус, який впливає з ратифікованої нею Біловезької угоди разом із згаданими застереженнями Верховної Ради. Крім того, Україна є асоційованим членом Економічного Союзу СНД. Водночас Україна не є учасником Ташкентської угоди від 15 травня 1992 р. про колективну безпеку.

Після неодноразових спроб на засіданнях Верховної Ради прийняти рішення про вступ України до Міжпарламентської асамблеї (МПА) СНД 12 березня 1999 р. 230 народних депутатів проголосували за приєднання. На початку квітня делегація України вперше взяла участь у роботі тринадцятої сесії МПА у Санкт-Петербурзі. Час, який минув з моменту створення СНД, переконливо засвідчив, що без радикального реформування цього утворення, без визнання всіма його членами принципу рівноправності й добровільності перспективи СНД видаються проблематичними. Якраз цим проблемам був присвячений саміт голів держав СНД, який відбувся 1–2 квітня 1999 р. у Москві. На саміті підписано принципові документи щодо реформу-

вання СНД, зокрема Декларацію про основні напрямки в розвитку СНД, про зони вільної торгівлі, про скорочення виконавчого комітету СНД та ін. Україна не підписала рішення про надання асигнувань на створення і розвиток об'єднаної системи ППО держав — учасників СНД через те, що не входить до цієї системи.

Загалом Україна виходить з того, що найдоцільнішою формою співпраці в межах СНД є двосторонні відносини та політичне співробітництво. Саме на цій основі розвиваються відносини України з країнами — членами СНД. Особливий інтерес становлять для України взаємини з Азербайджаном, Грузією, Туркменістаном та Узбекистаном насамперед щодо розв'язання гострої для України проблеми енергоносіїв. Три президенти — Л. Кучма, Г. Алієв, Е. Шеварднадзе — 19 квітня 1999 р. (м. Поті) урочисто проголосили про відновлення “шовкового шляху” із Західної Європи до Центральної Азії через Україну й Кавказ і відправили в рейс перший танкер з каспійською нафтою, тим самим відкрили, на їхню думку, західний маршрут експорту каспійської нафти.

Чимало спільних економічних та політичних інтересів пов'язує Україну також із Казахстаном, Киргизією, Таджикистаном, Вірменією, Білоруссю та Молдовою. Укладено угоду з Казахстаном і Росією про спільне використання космодрому Байконур. Діє регіональне економічне об'єднання у складі Грузії, України, Азербайджану, Молдови — ГУАМ, яке після приєднання у квітні 1999 р. Узбекистану перетворилося на ГУУАМ.

Україна в 1998 р. торгувала з 190 країнами світу. Загальний обсяг зовнішньої торгівлі становив 27 млрд 312 млн дол., що майже на 13 % менше, ніж у 1997 р. (31 млрд 360 млн дол.). Причому в 1998 р. експорт становив 12 млрд 637 млн дол., а імпорт — 14 млрд 675 млн дол. Найбільші обсяги (від загального обсягу) експорту були до Росії — 23 %, Китаю — 5,8 %, Туреччини — 5,5 %, Німеччини — 5,1 %, Італії — 4,4 %, Білорусі — 4,3 %, США — 4 %, Польщі — 2,5 %. Найбільші обсяги імпорту були з Росії — 48,1 %, Німеччини — 8,6 %, США — 4 %, Польщі — 3,3 %, Італії — 2,8 %, Білорусі й Казахстану — по 2,4 %, Франції — 2 %.

Україна рішуче виступала проти насильницьких воєнних дій НАТО в Югославії, а також проти будь-яких етнічних чисток. Верховна Рада у своїй заяві від 23 квітня 1999 р. засудила насильницькі бомбардування літаками НАТО території Югославії. Міністри оборони і закордонних справ А. Кузьмук та Б. Тарасюк відвідали з посередницькою миротворчою місією Белград.

Найхарактернішою рисою сучасної зовнішньої політики є її багатовекторність і багатомірність, орієнтація на розбудову відносин з усіма країнами світу. Зокрема, відкинуто хибну тезу про те, що Україні, мовляв, притаманна традиційна орієнтованість виключно на Захід, що Схід є джерелом тільки загроз для України. Взятю курс на прискорення економічних перетворень, визначено за доцільне динамізувати процес входження України в європейські та світові економічні та політичні структури. Причому розбудова зв'язків з державами Заходу не розглядається як альтернатива діяльності України в межах СНД або стосунків з Росією.

Здійснення зовнішньополітичного курсу покликане зробити все для того, щоб Україну сприймали на міжнародній арені як бажаного партнера, як демократичну, цивілізовану державу.

18.3. Розвиток культури в умовах перехідного періоду

Однією з найважливіших проблем розвитку культури України є спрямування її на утвердження національної самосвідомості й національного відродження як українців, так і представників понад 130 інших національностей. В Україні налічується 270 громадських об'єднань національних меншин; проживає 11,4 млн росіян, близько 400 тис. євреїв, понад 400 тис. білорусів, 325 тис. молдаван, 234 тис. болгар, 19 тис. поляків, 163 тис. грузинів, 135 тис. румунів та ін.

У сфері культури переплелися позитивні й негативні риси.

Основою будь-якої культури, втіленням духовності насамперед є мова. Незважаючи на прийняття закону про мови, яким закріплювався державний статус української мови, що потім знайшло також відображення в Конституції України 1996 р., вона повільно вводилася у сферу діловодства й освіти. У 1997/98 навчальному році українською мовою навчалася 70 % учнів денних середніх закладів освіти. У 1998 р. у Києві з 376 шкіл тільки 18 залишилися російськомовними, але й у них вже відкрито україномовні класи. В окремих областях, наприклад у Донецькій, українською мовою навчається дещо більше 5 % учнів, у Луганській — понад 8 %. У формуванні громадянина велику роль відіграє освіта. Концепція розвитку системи освіти ґрунтується на демократизації всіх її ланок. Розширюється мережа шкіл з поглибленим вивченням окремих дисциплін, відкриваються ліцеї, гімназії, коледжі, авторські школи. Але часто зі зміною назви на-

вчального закладу його зміст не змінюється. У місцях компактного проживання відкриваються національні школи: румунські, угорські, молдавські, польські, кримськотатарські та ін. В 1997 р. в Україні налічувалося понад 2,5 тис. кількамовних шкіл. В Україні планується ввести 12-річну загальну середню освіту (нині діє 11-річна), що відповідатиме європейським стандартам, які характеризуються, на думку медиків, зменшенням навантаження на школярів. На початок 1999 р. в Україні було 21,3 тис. загальноосвітніх шкіл, у яких працювало близько 500 тис. учителів і навчалось майже 6,8 млн школярів. Відповідно до потреб життя було реорганізовано систему середньої й вищої освіти. Сформовано нормативно-правову базу підготовки фахівців на основі ступінчастої системи освіти (бакалавр, спеціаліст, магістр). Поряд з державними створюються навчальні заклади, засновані на інших формах власності. За рахунок цього збільшується кількість вищих навчальних закладів: у 1990/91 навчальному році їх налічувалося 149, у 1998/99 — 950. Якщо в 1990/91 навчальному році у вищих навчальних закладах навчалось 1,2 млн студентів, то в 1998/99 — 1,5 млн. Для здійснення контролю з боку держави запроваджено систему державного ліцензування вузів, але й на цьому шляху спостерігаються негативні моменти: формалізм, низька професійність, корупція тощо. Великою проблемою залишається фінансування середньої та вищої освіти. Законом України “Про освіту” встановлено, що на цю сферу щорічно повинно витрачатися щонайменше 10,5 % ВВП. У 1992 р. ці асигнування становили 12,6 %, у 1997 р. — лише 3,8 %. Мало того, загальноосвітні школи фінансувалися з місцевих бюджетів; місцеві органи часто затримували своєчасну виплату заробітної плати педагогам, що призводило до масових страйків освітян.

Нині видатки на підготовку одного спеціаліста у вузах розвинених країн світу у 5–6 разів більші, ніж в Україні. Вищі навчальні заклади поряд з державним замовленням дедалі частіше вдаються до навчання на платній основі (переважна більшість державних вузів мають комерційні відділення), що в умовах зниження життєвого рівня населення сприяє загостренню соціального напруження.

Провідним центром науки залишається Національна академія наук України. Українські вчені домоглися значних успіхів, зокрема в галузі математики, кібернетики, фізіології, матеріалознавства. Разом з розвитком фундаментальних напрямків виконуються дослідження у прикладній сфері. І все ж понад 90 % нових технологічних розробок

не впроваджується у виробництво, тобто віддача наукової роботи низька. Фінансування наукових досліджень за 1990–1998 рр. скоротилося майже вчетверо. Низький рівень фінансування створює труднощі в матеріально-технічному й кадровому забезпеченні науки. Щороку в результаті еміграції Україна втрачає близько 10 тис. дипломованих спеціалістів. На Заході найбільше цінуються українські генетики, фізики, фізіологи та біохіміки. Не менш загрозливим для науки (через низький рівень заробітної плати і систематичне затримання її виплати) є також внутрішній “відплив умів” — понад 20 % науковців перейшли до комерційних структур.

Нині складними й суперечливими є також шляхи розвитку української літератури і мистецтва. Тут утверджується плюралізм, що призводить до зречення традиції єдиного підходу в оцінках дійсності. Зрештою, відмовляються від застосування соцреалізму як єдино правильного художнього методу. Дедалі ширше впроваджується авангардний напрям, що свідчить про розкріпачення творчості. У галузі літератури найбільших успіхів досягла публіцистика, що зумовлено високим рівнем політизації суспільства. Першими лауреатами Шевченківської премії незалежної України стали І. Багрянний, автор широкомасштабного твору про злочини тоталітаризму “Сад Гетсиманський”, П. Мовчан, О. Апанович, Б. Ступка, В. Чорновіл.

Певні здобутки мало й українське мистецтво, зокрема кіно. Режисер Ю. Ілленко зняв фільм “Лебедине озеро. Зона”, присвячений С. Параджанову. Страшні трагічні картини початку 30-х років відтворено у фільмі “Голод-33” режисера О. Янчука. За роки незалежності з’явилася також кінострічка К. Муратової “Три історії”, В. Криштофовича “Приятель небіжчика”, Г. Кохана “Тупик”. Популярними стають фільми кіностудії “Контакт”, її шість кінострічок з проекту “Вибраний часом” присвячені видатним митцям України.

Однак через брак державних асигнувань, наприклад, Київська студія ім. О. Довженка випускає тепер два-три фільми щороку, хоча раніше вона випускала 35 ігрових та 20–30 телевізійних фільмів. Натомість екрани України заповнила низькопробна відеопродукція Заходу.

Незважаючи на економічні негаразди розвивається національний театр. Український театр упевнено завойовує позиції на європейському культурному просторі, що засвідчують гастролі Театру української драми ім. І. Франка в Німеччині, Львівського драматичного театру ім. М. Заньковецької у Великобританії, а також участь наших театрів у фестивалях у Петербурзі, Каїрі, Лахорі, Торуні. Голоси

вітчизняних співаків А. Кочерги, В. Лук'янець лунають у стінах Метрополітен опера, Віденській та Женевській операх.

Традиційними стали пісенні фестивалі “Таврійські ігри”, “Слов'янський базар”, “Мелодія”, “Оберіг”, “Пісня року”. У 1999 р. святкувався 10-річний ювілей фестивалю “Червона рута”; уперше паралельно з конкурсами серед музикантів проводився конкурс серед ведучих і режисерів. Україна перетворилася на загальновідомий центр хореографічного мистецтва та фортепіанної музики. З 1994 р. в Україні проводиться Міжнародний фестиваль С. Лифаря (у жовтні 1999 р. у Києві відбувся III Міжнародний фестиваль С. Лифаря), з 1993 р. — Міжнародний конкурс молодих піаністів пам'яті В. Горюхи. У квітні — травні 1999 р. відбувся Третій конкурс цього фестивалю, в якому взяло участь 79 молодих піаністів із 17 країн світу.

Протягом 1992–1993 рр. понад 109 українських творчих колективів побувало на гастролях за кордоном. Разом з успіхами в галузі культури простежуються й негативні тенденції. Як і раніше, культура фінансується за залишковим принципом. Гостру кризу переживає національний друк. Так, у 1998 р. в Україні було видано втричі менше книг порівняно з 1930 р., тобто за рік на душу населення друкувалася лише одна книга, тоді як у Росії — три, у Великобританії — двадцять, у Німеччині — тридцять.

Відсутність необхідних коштів часто стає причиною перепрофілювання або закриття культурно-освітніх установ, творчих колективів. Зокрема, така доля спіткала Київське об'єднання музичних колективів, Київський театр естради, естрадно-симфонічний оркестр телебачення та радіо.

Небезпечним для культурного розвитку України є неконтрольоване поширення продукції іноземної культури на тлі зменшення вітчизняних робіт. Насамперед це стосується кіномистецтва й телебачення. Домінування плюралізму в духовному розвитку суспільства дає змогу ознайомити широкий загал із цінностями та шедеврами світової культури, які раніше через ідеологічні бар'єри були недоступними. Проте саме плюралізм створює умови для проникнення у духовну сферу антикультури. Загрозою для суспільства стає пропаганда насилля, розбещеності, антигуманності в умовах фактичної відсутності стійкого культурного імунітету.

Відродження духовності значною мірою пов'язане з відродженням релігії й церкви. Значною мірою цьому сприяли Закон України “Про свободу совісті та релігійні організації” та нова Конституція України, яка гарантує свободу світогляду й віросповідань. Нині в Україні

діє 67 конфесій і 16,5 тис. громад різних напрямків, що вдвічі більше, ніж на момент проголошення незалежності України. Традиційно найвпливовішою релігією залишається православне християнство. Православ'я в Україні фактично розкололося на три конфесії. Перша — Українська Православна Церква (УПЦ), що підпорядковується Московському патріархату, на чолі з предстоятелем митрополитом Київським і всієї України Володимиром (Сабоданом) — налічує понад 6 тис. общин, 64 монастирі; друга — Українська Православна Церква, що підпорядковується Київському патріархату (створена в 1992 р.), на чолі з предстоятелем з 1995 р. патріархом Київським і всієї Русі-України Філаретом — майже 2 тис. общин, 15 монастирів; третя — Українська автокефальна Православна Церква на чолі з предстоятелем патріархом Київським і всієї України Дмитрієм — до 600 парафій.

Ця конфесійна роз'єднаність не сприяла консолідації суспільства, викликала розкол і протистояння в українських землях. Так, 30 квітня 1999 р. у Маріуполі члени УПЦ МП Донецької єпархії побили віруючих УПЦ КП на чолі з патріархом Філаретом. Іншою, не менш складною проблемою стала значна політизація релігійної сфери. З одного боку, релігія активно виходить на політичну арену, про що свідчить поява Української християнсько-демократичної партії (1990 р.), з іншого — політика проникає в релігійну сферу. Сучасному розвитку релігії в Україні притаманні також такі риси і особливості, як зростання релігійного фактора в суспільному житті, посилення релігійності населення. Так, за результатами опитування, що було здійснене в жовтні 1998 р. Київським інститутом соціології і політичної психології, 36 % респондентів відповіли, що найбільшою довірою серед усіх органів влади і суспільних інститутів користується церква. Важливою подією у зростанні релігійного фактора в суспільному житті стала підготовка до святкування 2000-ліття Різдва Христового. У багатьох містах, селах зведено нові храми. У Києві відтворено національні святині — Михайлівський Золотоверхий монастир та Свято-Успенський собор Києво-Печерської лаври.

Оновлення соціально-економічного, суспільно-політичного, культурного і духовного життя в Україні відбувалося з великими труднощами. І все ж морально-психологічна атмосфера в Україні помітно змінюється. Триває національне і духовне відродження. Підвищується інтерес наших співвітчизників до історичного минулого українського народу, їхня відповідальність за майбутнє України — незалежної соборної держави, яка поступово утверджує своє гідне місце у світі на межі XXI століття і III тисячоліття.

ГОЛОВНІ ПОДІЇ В ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

1 млн років тому	Поява першої людини на території сучасної України
1 млн — 10 тис. років тому	Палеоліт
IX–VI тис. до н. е.	Мезоліт
VI — поч. IV тис. до н. е.	Неоліт
IV — III тис. до н. е.	Енеоліт, або міднокам'яний вік. Трипільська культура
II — поч. I тис. до н. е.	Епоха бронзи
IX ст., перша половина — VII ст. до н. е.	Розселення кіммерійців у Північне Причорномор'я
VII ст. до н. е.	Вторгнення скіфів у Північне Причорномор'я і витіснення кіммерійців у Передню Азію
VII — III ст. до н. е.	Скіфська держава — Велика Скіфія зі столицею на нижньому Дніпрі
III ст. до н. е.	Вторгнення сарматських племен
III — I ст. до н. е.	Розселення племен латенської культури
III ст. до н. е. — II ст. н. е.	Зарубинецька культура
II — V ст.	Розселення землеробських племен Черняхівської культури
II ст., кінець — III ст., сер.	Вторгнення готів
375	Вторгнення гунів
V — VII ст.	Антський період в історії слов'ян
558	Вторгнення аварів у Північне Причорномор'я
VI ст., сер. — VII ст., сер.	Аварський каганат
602	Похід аварів на антів. Остання згадка про антів
VII ст., сер.	Утворення Хозарського каганату
VII ст.	Утворення Волзької Булгарії

860	“Аскольдове хрещення”
882–912	Князювання Олега в Києві
IX ст., кінець	Утворення Київської Русі
907, 911	Походи Олега на Константинополь. Укладення договорів між Руссю і Візантією
912–945	Князювання Ігоря
941, 944	Походи Ігоря на Візантію. Договори Русі з Візантією
945	Повстання древлян. Загибель Ігоря
945–969	Регентство княгині Ольги при Святославі
965	Розгром князем Святославом Хозарського каганату
964–972	Князювання Святослава Ігоревича
968, 965–972	Походи Святослава на Балкани
978–1015	Князювання Володимира Святославича
988	Офіційне запровадження християнства на Русі
1017–1018,	Князювання Ярослава Володимировича (Мудрого)
1019–1054	
1015	Статут Ярослава Мудрого “Руська правда”
1036	Розгром Ярославом Мудрим печенігів під Києвом
1037	Побудова собору Святої Софії в Києві
1068	Перший напад половців на Русь. Поразка Ярославичів у битві з половцями на р. Альті. Народне повстання в Києві
1072	Укладення нової редакції зводу давньоруських законів — Правди Ярославичів
1097	З’їзд князів у Любечі
1113	Створення інокотом Нестором “Повісті временних літ”
1113–1125	Князювання Володимира Мономаха в Києві
1125–1132	Князювання Мстислава Володимировича
1152–1187	Князювання Ярослава Володимировича (Осмомисла) в Галицькій землі
1154–1157	Князювання в Києві Юрія Долгорукого
1169	Зруйнування Києва володимиро-суздальським князем Андрієм Боголюбським
1185	Похід новгород-сіверського князя Ігоря Святославича на половців
1187	Перша згадка назви “Україна” у Київському літописі
1199	Утворення Галицько-Волинського князівства
1199–1205	Князювання Романа Мстиславича в Галичі
1223, 31 травня	Битва на р. Калці

1234	Утвердження Данила Романовича на галицькому престолі
1239–1241	Похід монголо-татар на Південну Русь
1240, грудень	Зруйнування монголо-татарами Києва
1245	Ярославська битва: перемога Данила Романовича (Галицького) над польсько-угорськими загарбниками
1264–1301	Князювання Льва Даниловича у Галицько-Волинській державі
1303	Створення православної митрополії в Галичині
1301–1308	Князювання Юрія Львовича у Галичі
1308–1323	Князювання Андрія і Льва Юрійовичів у Галицько-Волинській державі
1325–1340	Правління останнього галицько-волинського князя Юрія II Болеслава
1340	Розпад Галицько-Волинського князівства
1340–1385	Князювання Любарта Гедиміновича на Волині
1349	Загарбання польськими феодалами Галичини
1363	Битва при Синіх Водах
1362–1363	Приєднання Київщини, Переяславщини і Поділля до Великого князівства Литовського
1370–1385	Перебування Галичини у складі Угорщини
1377	Загарбання польськими феодалами частини Волині
1385, 14 серпня	Кревська унія
1387	Перехід Галичини під владу Польщі
1410, 15 липня	Грюнвальдська битва
1413	Городельська унія
1430	Включення Західного Поділля до королівства Польського
1452	Остаточна ліквідація Волинського князівства
1471	Остаточна ліквідація Київського князівства
1475	Початок васальної залежності Кримського ханства від Османської імперії
1490–1492	Селянське повстання на Буковині й у Галичині на чолі з Мухом
1492	Перша писемна згадка про українських козаків
1503	Приєднання Чернігово-Сіверської землі до Великого князівства Московського
1508	Виступ української й білоруської знаті на чолі з князем Михайлом Глинським

- 1529, 1566, 1588 Перший, Другий і Третій Литовські статuti. Третій статут і остаточне закріпачення селян
- 1556 Заснування Запорозької Січі на о. Мала Хортиця
- 1557 Здійснення у Великому князівстві Литовському аграрної реформи — “Устава на волоки”
- 1569, 1 липня Люблінська унія
- 1572 Утворення козацького реєстрового війська
- 1573 Заснування І. Федоровим у Львові першої друкарні в Україні
- 1574 Видання І. Федоровим перших книг в Україні “Апостола” і “Букваря”
- 1578 Заснування в Острозі школи (колегії) та друкарні
- 1581 Вихід друком Острозької біблії
- 1591–1593 Козацько-селянське повстання під проводом Криштофа Косинського
- 1594–1596 Козацько-селянське повстання під проводом Северина Наливайка
- 1591, 26 грудня — Роки життя Богдана Хмельницького
- 1657, 27 липня
- 1596 Брестська церковна унія
- 1614–1622 Гетьманство Петра Сагайдачного
- 1615 Заснування Київського братства й школи при ньому
- 1620 Відновлення православної ієрархії в Україні
- 1620, вересень Битва під Цецорою
- 1621 Хотинська війна
- 1625 Козацько-селянське повстання під проводом Марка Жмайла. Куруківська угода
- 1630 Козацько-селянське повстання під проводом Тараса Федоровича (Трясила)
- 1632 Заснування Києво-Могилянської колегії
- 1635 Спорудження польським урядом фортеці Кодак. Захоплення і зруйнування її козаками на чолі з Іваном Сулимою
- 1637 Козацько-селянське повстання під проводом Павла Бута (Павлюка)
- 1638 Козацько-селянське повстання під проводом Я. Острянина, Д. Гуні та К. Скидана
- 1647, грудень Похід козацького загону на чолі з Б. Хмельницьким на Запоріжжя
- 1648–1657 Гетьманство Б. Хмельницького

1648–1676	Визвольна війна українського народу
1648, 19 квітня — 6 травня	Битва під Жовтими Водами
1648, 15–16 травня	Битва під Корсунем
1648, 11–13 вересня	Битва під Пилявцями
1648, 23 грудня	Урочистий в'їзд Б. Хмельницького у Київ
1649, 5–6 серпня	Битва від Зборовом
1649, 8 серпня	Зборівський мирний договір
1651, 18–30 червня	Битва під Берестечком
1651, 18 вересня	Білоцерківський договір
1652, 22–23 травня	Битва під Батогом
1653, вересень–грудень	Бої під Жванцем
1654, 8 січня	Переяславська рада
1657–1659	Гетьманування І. Виговського
1658, 16 вересня	Гадяцький трактат
1659	Переяславські статті — договірні умови між московським урядом і Ю. Хмельницьким
1660, 17 жовтня	Слободищенський трактат
1661	Заснування університету у Львові
1663	“Чорна рада” у Ніжині. Початок політичного поділу України
1663–1668	Гетьманство І. Брюховецького на Лівобережній Україні
1665–1676	Гетьманство П. Дорошенка на Правобережній Україні
1667, 30 січня	Андрусівське перемир'я між Росією та Польщею
1672–1687	Гетьманство І. Самойловича на Лівобережній Україні
1681, 17 жовтня	Бахчисарайський мирний договір Росії з Туреччиною та Кримським ханством
1686	“Трактат про вічний мир” між Росією та Польщею
1687, 25 липня	Коломацькі статті — договірні умови між московським урядом та І. Мазепою
1687–1709	Гетьманство І. Мазепи
1700–1704	Визвольне повстання на Правобережній Україні на чолі з С. Палієм
1700–1721	Північна війна між Росією і Швецією
1701	Перетворення Києво-Могилянської колегії на академію
1708, жовтень	Перехід І. Мазепи на бік Карла XII
1709, 14 травня	Зруйнування Чортомлицької Запорозької Січі

1709, 27 червня	Полтавська битва
1709, 22 серпня	Смерть І. Мазепи в Бендерах
1710–1742	Гетьманство П. Орлика (в еміграції)
1711	Заснування Олешківської Січі
1712, 5 квітня	Константинопольський мирний договір між Росією і Туреччиною
1722–1727	Перша Малоросійська колегія
1722–1794	Роки життя Г. Сковороди
1727–1734	Гетьманство Д. Апостола
1734	Заснування Нової Січі на р. Підпільній
1734–1750	“Правління гетьманського уряду”
1738–1745	Рух опришків на чолі з О. Довбушем
1739, 18 вересня	Белградський мирний договір між Росією й Туреччиною
1750–1764	Гетьманство К. Розумовського
1764	Скасування гетьманства
1764–1786	Друга Малоросійська колегія
1768,	Коліїщина
травень-червень	
1772	Перший поділ Польщі: приєднання Галичини до Австрії
1774	Кючук-Кайнарджийський мирний договір
1775, 7 травня	Константинопольська конвенція між Австрією й Туреччиною і захоплення Австрією Буковини
1775, 4 червня	Зруйнування Запорозької Січі царським військом
1775, 3 серпня	Маніфест Катерини II про ліквідацію Запорозької Січі
1775–1828	Задунайська Січ
1783, 8 квітня	Приєднання Криму до Росії
1783, 3 травня	Указ Катерини II про закріпачення селян на Лівобережжі
1786, 10 квітня	Царський указ про секуляризацію церковних і монастирських маєтків на Лівобережній Україні
1788, 22 січня	Утворення Чорноморського козацького війська
1792	Переселення Чорноморського війська на Кубань
1793	Другий поділ Польщі: включення Правобережної України до складу Росії
1795	Третій поділ Польщі: включення Західної Волині до складу Росії
1805	Відкриття Харківського університету

1814–1861	Роки життя Т. Шевченка
1821	Створення в Тульчині таємного Південного товариства декабристів
1823–1825	Діяльність таємного “Товариства з’єднаних слов’ян” у Новограді-Волинському
1825, грудень — 1826, січень	Повстання Чернігівського полку
1830–1831	Польське визвольне повстання на Правобережній Україні
1833–1837	Діяльність у Львові просвітницького гуртка “Руська трійця”
1834	Відкриття університету в Києві
1846–1847	Діяльність Кирило-Мефодіївського товариства
1848, 16 квітня	Скасування кріпацтва у Східній Галичині
1848, 2 травня	Утворення у Львові української політичної організації — Головної руської ради
1848, серпня	Скасування кріпацтва на Буковині
1848, 15 жовтня	Створення культурно-освітнього товариства “Галицько-руська матиця”
1853	Скасування кріпацтва в Закарпатті
1853–1856	Кримська війна
1861–1862	Видання в Петербурзі українського журналу “Основа”
1861, 19 лютого	Скасування кріпацтва в Росії
1861	Створення Галицького й Буковинського крайових сеймів
1863	Валуєвський циркуляр (указ)
1865	Відкриття в Одесі Новоросійського університету
1868	Заснування у Львові українського культурно-освітнього товариства “Просвіта”
1873	Заснування у Львові літературного товариства ім. Т. Шевченка (1892 — перетворене на Наукове товариство ім. Т. Шевченка)
1875	Заснування університету в Чернівцях
1876	Емський указ про заборону видання та ввезення з-за кордону літератури українською мовою, заборону театральних вистав українською мовою
1877	Чигиринська змова
1890	Створення у Львові Русько-української радикальної партії — першої української політичної партії
1891	Створення студентської таємної організації “Братство тарасівців”

1892	Створення Галицької соціал-демократичної партії
1899	Створення в Галичині Української націонал-демократичної партії
1900	Створення в Харкові Революційної української партії — першої на східноукраїнських землях української політичної організації
1902	Створення Української народної партії
1904	Заснування Української радикальної партії
1906	Початок діяльності культурно-просвітницьких товариств “Просвіта” на Наддніпрянській Україні
1906–1909	Столипінська аграрна реформа
1908	Заснування Товариства українських поступовців
1914–1918	Перша світова війна
1914, 1 серпня	Створення у Львові Головної української ради
1914, 4 серпня	Створення у складі австро-угорські армії українського добровольчого легіону (Українські січові стрільці)
	Створення у Львові Союзу визволення України
1915, 1 травня	Реорганізація Головної української ради в Загальну українську раду
1916, 6 листопада	Указ імператора Австро-Угорщини про автономію Галичини
1917, 23–27 лютого	Лютнева буржуазна революція в Росії
1917, 7 березня	Утворення Української Центральної Ради
1917, 6–8 квітня	Всеукраїнський національний конгрес
1917, 10 червня	I Універсал Центральної Ради
1917, 3 липня	II Універсал Центральної Ради
1917, 25 жовтня	Більшовицький переворот у Петербурзі
1917, 7 листопада	III Універсал Центральної Ради
1917, 4–6 грудня	I Всеукраїнський з’їзд Рад у Києві
1917, 12 грудня	З’їзд Рад у Харкові. Проголошення радянської влади в Україні
1918, 9 січня	IV Універсал Центральної ради
1918, 27 січня	Підписання мирного договору між УНР і державами Четверного союзу
1918, 29 квітня	Ухвалення проекту Конституції УНР, обрання Президентом УНР М. Грушевського. Всеукраїнський хліборобський з’їзд і проголошення П. Скоропадського гетьманом України
1918, 1 листопада	Українське національне повстання у Львові

1918, 13–14 листопада	Проголошення Західноукраїнської Народної Республіки (ЗУНР)
1918, 13 листопада	Утворення Директорії УНР на чолі з В. Винниченком
1918, 27 листопада	Відкриття Української Академії наук (УАН), з 1921 р. — Всеукраїнська Академія наук, з 1936 р. — Академія наук УРСР, з 1994 р. — Національна академія наук України
1918, 19 грудня	Вступ Директорії до Києва
1919, 22 січня	Проголошення в Києві акта злуки УНР і ЗУНР
1919, лютий	Виникнення Комуністичної партії Східної Галичини (КПСГ, згодом — Комуністична партія Західної України (КПЗУ))
1919, березень	Прийняття Конституції УСРР
1920, квітень	Перший “Зимовий похід” військ УНР
1920, серпень	Заснування Української військової організації (УВО)
1920, квітень	Варшавська угода УНР і Польщі
1921, березень	Ризький мир
1921, жовтень	Виникнення Української автокефальної православної церкви (УАПЦ)
1921–1923	Голод в Україні
1922, 30 грудня	Утворення СРСР
1924, січень	Конституція СРСР
1925	Заснування Українського національно-демократичного об’єднання (УНДО)
1925, травень	Конституція УСРР
1928, травень — липень	Розгляд судом сфальсифікованої “шахтинської справи”
1929, 3 лютого	Заснування Організації українських націоналістів (ОУН)
1930, березень-квітень	Судовий процес у справі “СВУ”
1931, березень	Судовий процес у справі “УНЦ”
1932–1933	Масовий голод в Україні
1937, січень	Конституція УРСР
1939, 15 березня	Проголошення незалежності Карпатської України
1939, 1 вересня	Напад Німеччини на Польщу. Початок Другої світової війни
1939, 17 вересня	Червона Армія перейшла польські кордони
1940, 10 лютого	Розкол ОУН. Створення ОУН(Б) та ОУН(М)

1940, червень	Північна Буковина та Бессарабія ввійшли до складу Радянського Союзу
1941, 22 червня	Напад Німеччини на Радянський Союз
1941, 30 червня	Проголошення ОУН(Б), відновлення Української держави
1941, червень	Початок окупації України німецькими загарбниками
1942, осінь	Створення Української повстанської армії (УПА)
1944, жовтень	Визволення України від німецьких загарбників
1945, 26 квітня	На конференції в Сан-Франциско УРСР увійшла до ООН як член-засновник
1945, 8 травня	Капітуляція Німеччини
1945, 29 червня	Радянсько-чехословацький договір про кордони. Закарпаття увійшло до складу УРСР
1946, березень	Львівський церковний собор і ліквідація Української греко-католицької (уніатської) церкви
1947, квітень — серпень	Операція “Вісла”
1954, лютий	Указ Президії Верховної Ради СРСР про передачу Кримської області зі складу РРФСР до складу УРСР
1959, жовтень	Вбивство у Мюнхені С. Бандери агентом КДБ Б. Сташинським
1976, 9 листопада	Утворення Української Гельсінської групи
1978, 20 квітня	Конституція УРСР
1986, 26 квітня	Катастрофа на Чорнобильській АЕС
1989, вересень	Установчий з’їзд Народного Руху України за перебудову
1989, жовтень	Закон про мови в Українській РСР
1990, 18 березня	Вибори до Верховної Ради України та місцевих рад
1990, 16 липня	Декларація про державний суверенітет України
1991, 24 серпня	Акт проголошення незалежності України
1991, 1 грудня	Всеукраїнський референдум на підтвердження Акта про державну незалежність України. Президентом України обрано Л. Кравчука
1991, 8 грудня	Створення Співдружності Незалежних Держав (СНД). Припинення існування СРСР
1992, січень	I Конгрес українців
1994, березень	Позачергові вибори до Верховної Ради України
1994, травень	Головою Верховної Ради України обрано О. Мороза
1994, 10 липня	Президентом України обрано Л. Кучму
1995, листопад	Вступ України до Ради Європи

- 1996, 28 червня Прийняття Конституції України
- 1996, вересень Введення національної грошової одиниці — гривні
- 1997, 31 травня У Києві підписано Договір про дружбу, співробітництво і партнерство між Україною і Російською Федерацією
- 1997, 9 липня Підписання у Мадриді Хартії про особливе партнерство між Україною і НАТО
- 1998, 28 січня Верховна Рада України ратифікувала Договір про дружбу, співробітництво і партнерство між Україною і Росією
- 1998, 29 березня Вибори до Верховної Ради України
- 1998, 12 травня Початок роботи Верховної Ради України 3-го скликання
- 1998, 8 липня Головою Верховної Ради України обрано О. Ткаченка
- 1998, 25 грудня Державна дума Російської Федерації ратифікувала Договір про дружбу, співробітництво і партнерство між Україною і Російською Федерацією
- 1999, 17 лютого Верховна Рада України прийняла рішення про позбавлення депутатської недоторканності экс-прем'єра, лідера партії “Громада” П. Лазаренка
- 1999, 3 березня Верховна Рада України прийняла рішення про приєднання до Міжпарламентської асамблеї (МПА) країн СНД
- 1999, 24 березня Верховна Рада України ратифікувала пакет угод з Росією щодо розподілу Чорноморського флоту
- 1999, 1 квітня У Москві відбувся обмін ратифікаційними грамотами і набрав чинності Договір про дружбу, співробітництво і товариство між Україною і Російською Федерацією
- 1999, 7 квітня Верховна Рада України прийняла постанову про проведення виборів Президента України 31 жовтня 1999 р.
- 1999, 30 травня Вибори голови Київської міської ради
- 1999, 14 жовтня 54 сесія Генеральної Асамблеї ООН обрала Україну непостійним членом Ради Безпеки ООН на період 2000–2001 рр.
- 1999, 14 листопада Президентом України вдруге обрано Л. Кучму
- 1999, 30 листопада Вступ на пост Президента України — інавгурація — Л. Кучми
- 1999, 22 грудня Прем'єр-міністром України став В. Ющенко
- 1999, 30 грудня Конституційний Суд України прийняв рішення про скасування смертної кари на території країни

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ТА РЕКОМЕНДОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. *Аркас М. М.* Історія України-Руси. — К., 1990.
2. *Бойко О. Д.* Історія України. — К., 1999.
3. *Болей П. Р.* Фронда Степана Бандери в ОУН 1940 року: причини і наслідки. — К., 1996.
4. *Борисенко В. Й.* Курс української історії. З найдавніших часів до XX ст.: Навч. посіб. — К., 1996.
5. *Бульон-Боровець Т.* Армія без держави. Слава і трагедія українського повстанського руху. Склади. — К., 1996.
6. *Верига В.* Нариси з історії України (кінець XVIII — початок XX ст.). — Львів, 1996.
7. *Вернадський Г.* Русская история. — М., 1997.
8. *Верстюк В.* Українська Центральна Рада. — К., 1997.
9. *Грушевський М.* Історія України-Руси: У 11 т., 12 кн. — К., 1991–1998.
10. *Гуслистий Е.* Запорізька Січ та її прогресивна роль в історії українського народу. — К., 1954.
11. *Джеджула Ю.* Таємна війна Богдана Хмельницького. — К., 1995.
12. *Дорошенко Д.* Нариси історії України. — К., 1991. — Т. 1–2.
13. *Залізник Л.* Нариси стародавньої історії України. — К., 1994.
14. *Запорізьке козацтво в українській історії, культурі та національній самосвідомості.* — К.; Запоріжжя, 1997.
15. *Історія України / С. В. Кульчицький (керівник) та ін.* — К., 1998.
16. *Історія України.* Маловідомі імена, події, факти. — К., 1996.
17. *Історія України:* Навч. посіб. — К., 1997.
18. *Коваль М. В.* Україна: 1939–1945. Маловідомі і непрочитані сторінки історії. — К., 1995.
19. *Костюк Г.* Сталінізм в Україні (генеза і наслідки). — К., 1995.
20. *Кравчук М.* Українські січові стрільці. — Івано-Франківськ, 1998.
21. *Крип'якевич І. П.* Історія України. — Львів, 1990.
22. *Культурне відродження в Україні.* — К., 1998.
23. *Кульчицький С. В., Коваль М. В., Лебедева Ю. Г.* Історія України: Навч. посіб. — К., 1998.
24. *Мельник Л. Г.* Історія України. — К., 1991.
25. *Нестор Махно.* Воспоминания. — М., 1992.

26. *Полонська-Василенко Н.* Історія України. — К., 1995. — Т. 1–2.
27. *Ресніт О. П., Лисенко О. П.* Українська національна ідея і християнство. — К., 1995.
28. *Сергійчук В.* ОУН—УПА в роки війни. Нові документи і матеріали. — К., 1996.
29. *Симон Петлюра та його родина: До 70-річчя його трагічної загибелі: Документи і матеріали.* — К., 1996.
30. *Субтельний О.* Україна. Історія. — К., 1993.
31. *Толочко П. П.* Від Русі до України. Вибрані науково-популярні, критичні та публіцистичні праці. — К., 1997.
32. *Українська Центральна Рада.* Документи і матеріали: У 2 т. — К., 1996–1997.
33. *Українці в світі.* — Мельбурн, 1997.
34. *Украина и Россия: общество и государство.* — М., 1997.
35. *Яблонський В.* Сучасні політичні партії України: Довідник. — К., 1996.
36. *Яворницький Д. І.* Історія запорізьких козаків: У 3 т. — К., 1990.

Розділ 1

Первіснообщинний лад на території України. Київська Русь	4
1.1. Формування і розвиток первісного ладу на території України	4
1.2. Східні слов'яни	9
1.3. Київська Русь (IX–XII ст.)	11
1.4. Культура Київської Русі	18

Розділ 2

Українські землі у XII — першій половині XIV ст.	21
2.1. Розпад Давньоруської держави на окремі князівства — землі	21
2.2. Виникнення Галицько-Волинського князівства і його розвиток у XII — першій половині XIII ст.	25
2.3. Монголо-татарська навала в Україну	28
2.4. Галицько-Волинське князівство у другій половині XIII — на початку XIV ст.	31

Розділ 3

Становище України у другій половині XIV–XVI ст.	36
3.1. Захоплення українських земель Литовським князівством і Польщею	36
3.2. Соціально-економічний розвиток України у другій половині XIV — першій половині XVI ст.	44
3.3. Розвиток культури наприкінці XIV — у першій половині XVI ст.	47

Розділ 4

Становлення українського козацтва	52
4.1. Виникнення українського козацтва	52
4.2. Запорозька Січ	54
4.3. Національно-релігійний рух і культура України наприкінці XVI — на початку XVII ст.	59
4.4. Селянсько-козацькі повстання в Україні наприкінці XVI — на початку XVII ст.	63

Розділ 5

Визвольна війна українського народу 1648–1654 рр.	72
5.1. Початковий період визвольної війни (1648–1649 рр.)	72
5.2. Військові дії в 1650–1653 рр.	75
5.3. Переяславський договір	80

Розділ 6

Руйнування української державності	85
6.1. Україна після смерті Б. Хмельницького. Поділ земель України між Росією і Польщею	85
6.2. Суспільство. Економіка. Культура	92

Розділ 7

Україна у другій половині XVIII ст.	99
7.1. Економіка. Соціально-політичний розвиток. Поділ земель України між Росією й Австрією	99
7.2. Культура і наука	105

Розділ 8

Україна в першій половині XIX ст.	110
8.1. Наддніпрянина під владою самодержавства	110
8.2. Західноукраїнські землі під владою Австрійської монархії	118
8.3. Розвиток культури України в першій половині XIX ст.	120

Розділ 9

Україна у другій половині XIX ст.	124
9.1. Україна після скасування кріпосного права	124
9.2. Західноукраїнські землі у другій половині XIX ст.	131
9.3. Розвиток культури України в другій половині XIX ст.	136

Розділ 10

Політичний та економічний розвиток України в період між буржуазно-демократичними революціями (1905 — лютий 1917 рр.)	140
10.1. Наддніпрянська Україна на початку XX ст.	140
10.2. Західноукраїнські землі в 1900–1917 рр.	151
10.3. Розвиток культури України в 1900–1917 рр.	156

Розділ 11

Національно-визвольна революція в Україні	159
11.1. Проголошення Української Народної Республіки	159
11.2. Війна радянської Росії проти УНР	166

Розділ 12

Україна в боротьбі за державну незалежність (1918–1920 рр.)	171
12.1. Брестський мир і Україна	171
12.2. Військово-політичне становище України (1918–1920 рр.)	173

Розділ 13

Соціально-економічне та політичне життя України у 20–30-ті роки	187
13.1. Україна і утворення Союзу РСР	187
13.2. Соціально-економічні та політичні перетворення в 1924–1938 рр.	193
13.3. Українська культура 20–30-х років	205

<i>Розділ 14</i>	
Західноукраїнські землі у 20–30-х роках	212
<i>Розділ 15</i>	
Україна в роки Другої світової війни.	
Возз'єднання українських земель (1939–1945 рр.)	220
15.1. Перший етап Другої світової війни і Україна	221
15.2. Початок Великої Вітчизняної війни і Україна	227
15.3. Корінний перелом у ході війни (листопад 1942 — 1943 р.). Початок визволення України	235
15.4. Завершення війни (1944 — вересень 1945 р.). Остаточне визволення території України	240
<i>Розділ 16</i>	
Україна в повосенні роки. Криза тоталітаризму	244
16.1. Відбудова народного господарства України в перше повоєнне десятиріччя	244
16.2. Суспільно-політичне та культурне життя в Україні (друга половина 40-х — 50-ті роки)	249
16.3. Діяльність України на міжнародній арені після Другої світової війни	254
16.4. Суспільно-економічні, політичні процеси і розвиток культури України (середина 50 — перша половина 60-х років)	256
16.5. Наростання кризових явищ у соціально-економічному і політичному житті України (друга половина 60 — середина 80-х років)	263
<i>Розділ 17</i>	
Нове національне відродження українського народу	271
<i>Розділ 18</i>	
Україна на шляху незалежності (1991–1999 рр.)	281
18.1. Розгортання державотворчого процесу і творення національної економіки	281
18.2. Зовнішньополітичний курс незалежної України	299
18.3. Розвиток культури в умовах перехідного періоду	307
Головні події в історії України	312
Список використаної та рекомендованої літератури	323

The textbook provides the study of the history of Ukraine from ancient times to nowadays based on the abundant use of facts and sources. The struggle of Ukrainian people for their independence and social liberation that lasted resulted in the independent Ukrainian state. A lot of attention is given to the analysis of the international policy of Ukraine at different stages of its historic development as well as contribution to the progress of the world civilization.

Intended for students of higher educational establishments and those who are interested in pressing questions of Ukrainian history.

Навчальне видання
Мирончук Віктор Данилович
Ігошкін Георгій Степанович
ІСТОРІЯ УКРАЇНИ
Навчальний посібник
2-ге видання, виправлене

Educational edition
Myronchuk, Victor D.
Igoshkin, Georgiy S.
HISTORY OF UKRAINE
Educational manual
2nd edition, revised

Відповідальний редактор *І. В. Хронюк*
Редактор *М. В. Дроздецька*
Коректори *А. А. Тютюнник, В. О. Обух*
Комп'ютерна верстка *Г. В. Попович*
Оформлення обкладинки *М. В. Куліков*

Реєстраційне свідоцтво ДК № 8 від 23.02.2000

Підп. до друку 19.04.02. Формат 60×84/16. Папір газетний. Друк офсетний.
Ум. друк. арк. 19,1. Обл.-вид. арк. 20,0. Тираж 15000 пр. Зам № 2-614

Міжрегіональна Академія управління персоналом (МАУП)
03039 Київ-39, вул. Фрометівська, 2, МАУП

ДП "Експрес-Поліграф"
04080 Київ-80, вул. Фрунзе, 47/2